

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
“ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ”
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

На правах рукопису

ДІДИК Сергій Сергійович

УДК 94 (477) “1753/1764” (043.5)

НОВОСЛОБІДСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПОЛК (1753–1764 рр.)

07.00.01 – Історія України

Дисертація

на здобуття наукового ступеня

кандидата історичних наук

Науковий керівник:

Лях Сергій Романович

доктор історичних наук, професор

Запоріжжя – 2009

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ	15
1.1. Стан наукової розробки теми	15
1.2. Джерельна база та методологічні засади дослідження	28
Розділ 2. ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ГЕОПОЛІТИЧНІ УМОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ НОВОСЛОБІДСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ	42
2.1. Мета створення та правові засади діяльності полку	42
2.2. Історико-географічна характеристика полку	60
2.3. Взаємини Новослобідського полку з Гетьманщиною, Новою Сербією та Запорізьким козацтвом	73
2.4. Створення Новоросійської губернії і реорганізація Новослобідського формування	93
Розділ 3. АДМІНІСТРАТИВНИЙ, ВІЙСЬКОВИЙ ТА ЦЕРКОВНИЙ УСТРІЙ НОВОСЛОБІДСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ	106
3.1. Адміністративний та соціальний устрій Новослобідського полку	106
3.2. Військова служба новослобідських козаків	121
3.3. Церковний устрій Новослобідського формування	141
Розділ 4. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ НОВОСЛОБІДСЬКОГО ПОЛКУ	148
4.1. Чисельність, походження і соціальний склад населення	148

4.2. Сільське господарство	161
4.3. Промисли та ремесла	170
4.4. Торгівля та підприємництво в Новослобідському полку	178
ВИСНОВКИ	192
ПРИМІТКИ	197
ДОДАТКИ	245
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	251

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВУАН – Всеукраїнська Академія Наук

ДАДО – Державний архів Дніпропетровської області

ДАХО – Державний архів Херсонської області

ДІМ – Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І. Яворницького

ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей

ІР НБУ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України
ім. В.І. Вернадського

ПСЗ РИ – Полное собрание законов Российской империи

ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади і
управління України

ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України (м. Київ)

ВСТУП

Історія українського козацтва займає почесне місце у вітчизняній науці і має значну історіографічну традицію. Особливу увагу науковці звертали на фундаментальні, найбільш важливі, як вважалося сторінки історії козацтва: соціальні і геополітичні передумови виникнення козацтва, формування козацтва як соціального стану, Визвольна війна середини XVII століття, політична боротьба періоду Руїни, участь козацтва в народних рухах, його взаємини з імперськими структурами. У наш час зростає жвавий інтерес до відновлення на перший погляд незначних, маловідомих, але не менш цінних сюжетів з історії козаччини. Зокрема, спеціально досліджуються козацькі формування і інститути: полки, військово-територіальні утворення, органи управління.

Детальні дослідження окремих козацьких формувань здійснили відомі дослідники. А. Бачинський вичерпно дослідив функціонування Задунайської Січі (1775–1821 рр.) [1]. О. Бачинська спеціальне дослідження присвятила Дунайському козацькому війську (1828–1868 рр.) [2]. Л. Маленко відтворила історію Азовського козацького війська (1820–1866 рр.), дослідила його військово-адміністративний устрій і соціально-економічне життя [3]. Р. Шиян комплексно дослідив аспекти діяльності і функціонування Чорноморського козацького війська (1788–1860 рр.) [4]. Вагомі результати дали дослідження, здійснені у територіальних межах окремих козацьких полків. Так, Л. Розсоха вичерпно дослідила Миргородський полк [5]. Ю. Бодров подав історію Уманського козацького полку доби Руїни [6]. В. Кривошея на базі відтворення повних персоналій реалізував масштабний проект генеалогічних студій окремих полків – Білоцерківського, Переяславського і Канівського [7; 8; 9; 10]. Виконані дисертаційні дослідження, присвячені окремим козацьким полкам. С. Степенькін в своїй дисертації відтворив цілісну картину діяльності Корсунського полку і визначив основні напрямки його розвитку в XVII – початку XVIII ст. [11]. В дисертації А. Іваненка з'ясовані питання військово-

політичної історії Переяславського козацького полку в контексті військової та суспільно-політичної системи України 20-х рр. XVII – кінця XVIII ст. [13; 14] Ю. Бодров розкрив комплекс проблем, пов'язаних з процесом становлення та функціонування Уманського козацького полку як складової частини Української козацької держави [15].

Досвід виділення окремих козацьких формувань в якості об'єкта дослідження дає підставу зробити висновок про доцільність і перспективність такого напрямку наукового пошуку. Звуження територіального масштабу не зменшує масштабу проблематики, а натомість дозволяє наблизитися до повсякденних форм соціального життя, краще відчуту минулу реальність, відстежити тяглість історичного процесу, яка іноді пропадає під час розгляду широких об'єктів. Щільніша локалізація об'єкту дослідження дає можливість уникнути спрощень і викривлень, які нерідко з'являються в гранднративі. В локально-історичних дослідженнях яскравіше постає колорит особистості в історії, її реальний вплив на хід історичного процесу. Виразніше простежується контакт людини з природою, вплив ландшафту на людську поведінку, повертається особистість в історію, яка була втрачена в макроісторії, опукліше простежуються людські характери й ініціатива окремих людей і місцевих еліт. У кінцевому результаті зменшення масштабу об'єкту дослідження дозволяє ретельніше простежити прагматику прийняття рішень уряду, виявити мотивацію поведінки козацьких спільнот. Історичні явища в такому разі постають у всій своїй конкретній неоднозначності, коли життєві обставини вносять корективи у великі задуми і масштабні проекти.

Слідуючи започаткованому напрямку локалізації козакознавчих студій, логічно буде звернутися до історії ще одного з малодосліджених козацьких формувань – Новослобідського козацького полку (1753–1764 рр.). Це було українське козацьке формування, створене за наказом російського Сенату, і, на відміну від козацьких полків Гетьманщини, цілком підпорядковане імперським структурам. Практика створення підконтрольних російському уряду козацьких

формувань простежується ще з початку XVIII ст. Так, в 1701 р. російський уряд створив і взяв під контроль Бахмутський козацький полк. Пізніше, протягом другої половини XVIII – першої половини XIX ст., російський уряд створить чимало козацьких формувань і військ, повністю підпорядкованих російській владі, таких як Катеринославське козацьке військо (1787–1796 рр.), Чорноморське козацьке військо (1788–1860 рр.), Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо (1807 р.), Азовське козацьке військо (1820–1866 рр.), Дунайське козацьке військо (1828–1868 рр.). Отже, Новослобідський полк становив ланку у низці однотипних проектів проникнення імперських структур в товщу козацького колонізаційного руху.

Створенням полку російський уряд започаткував традицію подвійного контролю населення – військового і адміністративного. На відміну від уже реалізованих проектів чисто бюрократичного оформлення влади над українськими територіями – Нової Сербії (1751–1764 рр.) і Слов'яносербії (1753–1764 рр.), Новослобідський полк являв собою іншу специфічну форму бюрократичного втручання, оригінальну тим, що уряд намагався поєднати потенціал традиційного українського козацтва з прямим державним втручанням. Новослобідському полку відводилася подвійна роль: окрім традиційних функцій охорони кордонів, полк повинен був стати інструментом регулювання владою стихійної народної колонізації. Але козацтво полку не стало слухняним інструментом російської політики в регіоні. Рядове козацтво, а іноді й старшина полку частіше стихійно, іноді активно опиралося наказам влади і саботувало їх.

Історія Новослобідського козацького полку перегукується з драматичною історією наступу царизму на Запорізькі Вольності, яка супроводжувалася постійним відчуженням цілих частин запорізьких територій і виведенням їх з-під юрисдикції Коша. Не останню роль в цьому процесі відіграло Новослобідське формування, яке розташувалося на частині територій Запорізьких Вольностей і було прямо зацікавлене в розширенні своїх володінь

за рахунок запорізьких земель. На сьогодні в цьому розділі історії Запоріжжя розставлені не всі акценти і з'ясовано не всі деталі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане як частина держбюджетної теми історичного факультету Запорізького національного університету “Між Сходом і Заходом: особливості модернізаційних процесів в Україні” (номер держреєстрації 0109У002526). Особистим внеском дисертанта у розробку теми є дослідження топографії так званих “Задніпровських місць” – території між Дніпром і Південним Бугом. Персональний склад козацьких старшин доповнено новими прізвищами. Досліджено процес залюднення і господарського освоєння межиріччя Дніпра і Південного Бугу у 1750–1760 рр. Проаналізовано ефективність урядової і козацької народної колонізації, з'ясовано місце новослобідського козацтва в структурі російської армії, подано історико-географічну характеристику “Задніпровських місць”.

Об'єктом дослідження є військово-територіальне утворення, яке проіснувало 11 років і в історіографічній традиції отримало назву Новослобідський козацький полк. Його площа становила близько 8000 квадратних кілометрів. В його межах були задіяні людські ресурси в кількості 40–50 тисяч осіб. Новослобідський полк був близьким територіально, організаційно і політично іншому утворенню – Новій Сербії, але від останньої відрізнявся низкою суттєвих особливостей: 1) з самого початку уряд зробив ставку не на іноземний, а на український елемент, і тут козацько-народна колонізація переважала над урядовою; 2) на відміну від регулярних полків Нової Сербії, Новослобідський полк був іррегулярним козацьким формуванням з суттєвим впливом козацьких традицій; 3) другорядність Новослобідського формування в очах російського уряду на відміну від Нової Сербії.

Предметом дослідження визначені історичні умови виникнення, геополітичні аспекти функціонування Новослобідського козацького полку, форми урядового контролю за народним колонізаційним рухом, діалектика

поєднання ініціативи покозаченого населення з бюрократичними імперськими структурами на так званих “Задніпровських місцях”. Незалежно від намірів авторів проекту “Новослобідський козацький полк”, він мав як урядову складову, так і стихійно-народну; у цьому дослідженні приділена однакова увага обом цим компонентам.

Мета дисертаційного дослідження полягає у з’ясуванні міри ефективності Новослобідського козацького полку у військовому і економічному відношеннях. Автор прагне встановити, наскільки полк виправдав наміри і сподівання уряду і в якій мірі організація полку відповідала інтересам корінного українського населення.

Відповідно до поставленої мети ставляться і розв’язуються такі **дослідницькі завдання**:

1. Проаналізувати історичні причини і геополітичні умови створення полку.
2. Дослідити військовий, адміністративно-територіальний та церковний устрій новослобідського козацтва.
3. Розкрити взаємовідносини Новослобідського формування з сусідніми територіями – Новою Сербією, Запорізькою Січчю, Гетьманщиною.
4. Проаналізувати внесок новослобідського козацтва в колонізацію і господарське освоєння південноукраїнського регіону.
5. З’ясувати причини реорганізації полку та простежити подальшу долю козацтва і посполитого населення полку.

Хронологічні рамки дослідження обмежуються роками існування полку. Вони охоплюють 1753–1764 рр. Нижня хронологічна межа – це час створення полку. Верхня хронологічна межа пов’язана з кардинальними і системними змінами у Російській державі, які характеризувалися наступом на козацьку автономію імперських структур. Винятком не став і Новослобідський козацький полк, який в 1764 р. був перетворений у пікінерний полк російської армії.

Географічні межі. Досліджуване козацьке формування існувало на Правобережній Україні, на частині території так званих “Задніпровських місць” у межах річки Дніпра і Південного Бугу. В наш час це територія більшої частини Кіровоградської (Кіровоградський, Петрівський, Новоархангельський, Вільшанський, Добровеличківський, Маловисковський, Новоукраїнський, Новгородківський, Олександрійський, Онуфріївський райони), частини Дніпропетровської (П’ятихатинський і Верхньодніпровський райони) і частково Миколаївської (Первомайський район) областей.

Основні положення дисертації, винесені на захист:

1. Створення Новослобідського козацького полку було компромісом російської влади і української людності, який став можливим в силу певних геополітичних обставин (утворення Нової Сербії, небажання української людності коритися наказам уряду, наявність малозалюднених територій південніше Нової Сербії і інше).

2. Організація полку мала на меті не тільки укріплення кордонів і започаткувати колонізацію півдня України, а й забезпечити подвійний контроль (військовий і адміністративний) над масами українського населення.

3. Усупереч урядовим сподіванням, Новослобідський полк так і не став реальною військовою одиницею. За одинадцять років існування полк в своєму цілісному складі не брав участь в жодному військовому конфлікті і протистоянні. Не зафіксовано і участі новослобідського козацтва в масштабних регулярних маневрах. Причини цьому слід шукати в неповороткості і повільності російського владного апарату. Довгий час уряд зволікав з проблемою вирішення статусу полку. Лише через сім років був затверджений полковий штат формування, визначені земельні статки і привілеї козацтва і старшини.

4. Хоча полк був підпорядкований російському військовому командуванню, козацтво полку не стало слухняним інструментом російської влади в регіоні. Найбільш яскраво це простежується в боротьбі з гайдамацьким

рухом на території Новослобідського формування. Козацтво і старшина не завжди виконувало накази російського командування щодо переслідування гайдамаччини. Більшість населення полку лояльно відносилися до гайдамаків і навіть допомагала їм.

5. В цілому оцінка ефективності полку зводиться до того, що коли у військовому плані полк мало чим себе проявив, то в економічному плані, навпаки, був досить ефективною структурою, яка зробила вагомий внесок в колонізаційні та господарські процеси освоєння півдня України.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на основі залучення представницького кола джерел, більшість з яких вперше введені в науковий обіг, висвітлено місце і роль Новослобідського формування в історичному розвитку Південної України в середині XVIII ст. і в планах російського уряду.

Виявлено причини і передумови виникнення Новослобідського полку, показано, що Новослобідський козацький полк постав у результаті компромісу російського уряду і українського козацького населення. З'ясовано мету створення полку та основні завдання, покладені на населення полку. Подано історико-географічну характеристику території полку, розкрито переваги і недоліки територіального розташування полку, дано оцінку наявним природним ресурсам, проаналізовано перспективи і можливості їх використання в господарській діяльності населення полку. Переосмислено проблему взаємовідносин Новослобідського полку з сусідніми територіями, виділено причини і з'ясовано обставини зіткнень і конфліктів. Розглянуто причини перетворення Новослобідського козацького полку на пікінерний полк російської армії, простежено зв'язок кардинальних перетворень полку з централізаторсько-уніфікаторською політикою уряду імператриці Катерини II, висвітлено подальшу долю козацтва і населення полку.

Комплексно досліджено внутрішній устрій полку, встановлено, що Новослобідський полк синтезував у собі традиції козацьких полків Гетьманщини і Слобожанщини. Простежено співіснування в полку принципу

виборності з принципом призначення козацьких старшин. Розглянуто військову службу новослобідського козацтва, досліджено її види та зміст. Виявлено причини низької ефективності полку у військовому відношенні. Поглиблено аналіз церковного устрою полку, виділено його специфічні риси, встановлено штат церковнослужителів.

Досліджено етнічний склад, соціальну структуру населення полку, виявлено найбільш чисельні етнічні і соціальні групи населення, розглянуто майнові права і податкові обов'язки окремих категорій населення полку. Дано оцінку внеску козацтва і населення полку в справу колонізації і залюднення південноукраїнських територій, з'ясовано кількість населення полку, простежено динаміку заснування нових слобід і поселень мешканцями полку.

Практичне значення: На основі матеріалів дослідження розроблений спецкурс з історії колонізації Південної України для студентів історичного факультету. Окремі частини даного дослідження можна буде використати при читанні курсу історії України у вищих та середніх навчальних закладах, а також при створенні узагальнюючих праць з історії як Південної України, так і історії України взагалі.

Апробація дослідження. Головні положення та висновки дисертаційного дослідження знайшли відображення у виступах на міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-практичних конференціях: всеукраїнська наукова конференція “Постать Петра Калнишевського та історична спадщина запорозького козацтва XVI–XVIII ст.” (Нікополь, жовтень 2006 р.); всеукраїнська науково-практична конференція “Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні” (Київ, березень 2007 р.); міжнародна наукова конференція “Книжкові колекції, рідкісні видання та рукописи в сучасному науково-інформаційному просторі” (Одеса, вересень 2007 р.); всеукраїнська науково-практична конференція “Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України” (Запоріжжя, жовтень 2007 р.); всеукраїнська наукова конференція “Козацька традиція в генезі

населених пунктів Південної України XVII–XIX століть” (Нікополь, жовтень 2007 р.); Всеукраїнська науково конференція “Наддніпрянська Україна: проблеми історії освіти, науки та духовно-культурного життя”, присвячена 90-річчю заснування Дніпропетровського національного університету (м. Дніпропетровськ, жовтень 2008 р.); VII Всеукраїнські наукові читання, присвячені 100-річчю професора Д.П. Пойди (м. Дніпропетровськ, жовтень 2008 р.); Міжрегіональна науково-практична конференція “Особливості соціокультурної ситуації в Україні та шляхи формування у молоді високої духовності, національної свідомості і патріотизму на основі традицій українського народу та запорозького козацтва” (м. Запоріжжя, жовтень 2008 р.), а також на звітних конференціях Запорізького національного університету 2005–2008 рр. Матеріали і результати дослідження, набуті в ході виконання теми були використані при читанні спецкурсу “Військова історія України” на історичному факультеті Запорізького національного університету.

За матеріалами дисертації опубліковано 8 наукових робіт, з них 4 вміщено у виданнях, що внесені до переліку наукових фахових видань ВАК України.

Мета та завдання дисертаційного дослідження визначили **структуру роботи**. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів (тринадцять підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (233 позиції) і додатків. У вступі обґрунтована актуальність і новизна теми дослідження, визначаються хронологічні та географічні рамки дослідження. Перший розділ присвячений теоретичним аспектам дослідження, а саме подається історіографія джерельна база дослідження та методи дослідження. В другому розділі висвітлюється історія створення полку, геополітичні умови, в яких опинилося новослобідське козацтво, аналізуються причини реорганізації Новослобідського козацького полку, висвітлюється подальша доля козацтва і населення полку. Третій розділ розкриває адміністративно-територіальний, військовий та церковний устрої Новослобідського козацького полку, визначає місце Новослобідського формування серед інших козацьких формувань в російській

армії. В четвертому розділі досліджується соціально-економічний розвиток козацьких господарств, визначається чисельність, характеризується соціальний та національний склад Новослобідського поселення, оцінюється внесок населення полку в освоєння і колонізацію південноукраїнських земель. Загальний обсяг дисертаційного дослідження становить 279 сторінок (основного тексту – 196 сторінки).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Незважаючи на те, що історики неодноразово зверталися до окремих аспектів діяльності Новослобідського козацького полку, ґрунтовних, комплексних робіт, які б дали можливість в повній мірі уявити умови, в яких опинилося новослобідське козацтво, його функції та внесок у заселення і господарське освоєння південноукраїнського регіону, – зовсім обмаль. Свого часу на питаннях, пов'язаних з історією Новослобідського полку, зосереджувалися А. Скальковський [1, с. 26–32, 41–46; 2, с. 212–213, 253–254; 3, с. 329–334], А. Пашутін [2], Є. Загорівський [5, с. 87–99; 6, с. 125–148; 7, с. 63–85.], Гавриїл (Розанов) [8, с. 145–146; 9, с. 10–23], Феодосій (Макаревський) [10, с. 289–293, 299–300], В. Голобуцький [11, с. 378], С. Шамрай [12, с. 207–203], Н. Полонська-Василенко [13, с. 40–56, 133; 14, с. 153–191; 15, с. 239; 16, с. 130–174], В. Кабузан [17, с. 7–101], В. Пірко [18, с. 58–61, 68–69; 19, с. 177.], О. Посунько [20, с. 20–29, 42–43], А. Пивовар [21, с. 290–302] та інші. Переважна більшість дослідників у своїх творах, присвячених запорізькому козацтву, Новій Сербії, Новоросійській губернії, неодмінно виходили на сюжети з історії новослобідського козацтва. Але останні були для них лише периферійними сюжетами, підпорядкованими основній темі, будь то історія Нової Січі, історія церкви або ж історія колонізації і господарського освоєння півдня України. Більшість істориків не досліджували Новослобідський полк спеціально як окреме козацьке формування. На сьогоднішній час відома лише одна робота, яка присвячена існуванню та діяльності саме Новослобідського козацького полку. Це нарис аспіранта О. Грушевського С. Шамрая “До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина і Лизаветщина)” [22, с. 207–302].

З'ясування методологічних засад і здобутків у висвітленні історії Новослобідського формування слід розпочати із зауваження, що студії над обраною темою укладаються у кілька періодів. Перший період охоплює 40-ві рр. XIX – початок XX ст. В цей період переважна більшість дослідників цікавиться історією Запорізької Січі, історією виникнення і заселення Новоросійської губернії, церковною історією – і саме в контексті цих тем побіжно висвітлюються деякі аспекти історії Новослобідського полку. В цей час дослідження були здійснені чиновниками, військовими, священиками, вчителями – тобто не професійними істориками. В якості джерельної бази використовувалися здебільшого опубліковані офіційні документи російської влади – укази, маніфести, розпорядження. В публікаціях домінувала компіляція: історик збирав різні джерела, намагався їх співставити і в міру своїх сил оцінити їх достовірність чи хибність, потім оприлюднював зібране, а його власна праця зводилася почасти до літературного подання матеріалу як однорідної та переконливої оповіді. Слід за Р. Колінгвудом такий метод назвати методом “ножиць і клею” [23, с 335–340].

Започаткували традицію дослідження історії новослобідського козацтва члени Одеського товариства історії і старожитностей. В рамках Товариства проводили свою дослідницьку діяльність і висвітлили деякі моменти функціонування Новослобідського полку А. Скальковський [24, с. 26–32, 41–46; 25, с. 212–213, 253–254; 26, с. 329–334.], А. Пашутін [27], Гавриїл (Розанов) [28, с. 145–146; 29, с. 10–23], Феодосій (Макаревський) [30, с. 289–293, 299–300], Г. Соколов [31, с. 386–395], О. Шмідт [32, с. 32–34], В. Ястребов [33, с. 548–593, 562], Є. Загоровський [34, с 87–99; 35, с. 125–148; 36, с. 63–85].

Першим, хто згадав у своїх працях про існування Новослобідського козацького полку, був А. Скальковський. Своєю роботою “Хронологическое обозрение истории Новороссийского края (1730–1823)” [37, с. 26–23, 41–46] дослідник поклав початок дослідженням Новослобідського формування. Праця А. Скальковського ґрунтується на матеріалах Катеринославського губернського

архіву, а також на документах з архіву Катеринославського архієпископа Гавриїла. А. Скальковський цікавився взагалі історією Новоросійського краю, починаючи з 30-х рр. XVIII ст., тому він не міг залишити поза увагою заселення краю до 1764 р. В “Хронологическом обозрении...” дослідник висвітлює історію Нової Сербії, а також Новослобідського полку. В праці небагато уваги приділено саме Новослобідському формуванню. Дослідник не вбачав у Новослобідському полку особливої адміністративної одиниці. В своїй праці науковець наводить перелік поселень Новослобідського полку, подає інформацію про чисельність і адміністрацію полку.

В “Історії Нової Січі або останнього Коша Запорозького” А. Скальковський, спираючись на документи архіву Коша Нової Запорізької Січі, якими довгий час дослідник мав змогу користуватися, звернув увагу на стосунки запорожців з новослобожанами. Факт оселення Новослобідського полку на територіях Запорізьких Вольностей, а також подальше розширення і захоплення нових запорізьких земель поселянами полку вважав незаконним [38, с. 329–334, 360–363, 377].

В іншій своїй праці – “Опыт статистического описания Новороссийского края” А. Скальковський називає ймовірних засновників і командирів полку, намагається визначити етнічний та чисельний склад формування, торкається моментів служби новослобідського козацтва [39, 212–213, 253–254].

Хоча А. Скальковський стояв на позиціях великодержавництва, але його стихійний лібералізм призводив до нестандартних висновків. Зокрема, А. Скальковський висвітлював історію останнього Коша в романтичному дусі, він захоплювався і співчував запорожцям.

Архієпископ Гавриїл (Розанов), – архимандрит Херсонський та Таврійський, а пізніше Тверський та Кашинський, який був членом Одеського товариства історії та старожитностей, використовуючи матеріали власного архіву, у працях “Историко-хронологическое описании церковей Епархии Херсонской и Таврической” [40, с. 145–146] та “Очерке повествования о Новороссийском крае из оригинальных

источников почерпнутый” [41, с. 10–23]. Гавриїл висвітлює деякі сторони церковного життя новослобідського козацтва, подає свій перелік поселень новослобідського козацтва і перераховує назви церков на території полку.

Отець Феодосій (Макаревський) звернув увагу на обставини заснування і заселення козацьких слобід і на будівництво в них церков, приділив увагу і церковному устрою Новослобідського полку, який мав свої особливості [42, с. 289–293, 299–300].

Дослідник церковної історії професор І. Покровський, досліджуючи православні єпархії XVI–XIX ст., не оминув своєю увагою і церкви в Новослобідському полку. Він називає церкви по слободах Новослобідського полку, висвітлює складні відносини архімандрита Софронія з генерал-лейтенантом І. Хорватом [43, с. 14–16].

Член Одеського товариства Г. Соколов в роботі “Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде” [44, 386–395], використовуючи матеріали архіву фортеці Св. Єлизавети, досліджує історію фортеці, в майбутньому місто Єлисаветград. Г. Соколов, як і А. Скальковський, не вважав Новослобідське формування чимось окремим, особливим і важливим, але він подає інформацію про устрій і управління Новослобідського формування, назвав комендантів фортеці та їх повноваження. В роботі Г. Соколова є інформація і про подальшу долю Новослобідського полку. Позитивним моментом дослідження Г. Соколова було те, що в своїй роботі дослідник звернувся до першоджерела – до матеріалів архіву фортеці Св. Єлизавети.

Офіцер Генерального штабу О. Шмідт, спираючись на матеріали Петербурзького Військово-топографічного депо та на матеріали своїх попередників А. Скальковського та єпископа Гавриїла, подає опис Херсонської губернії, і зокрема приділяє увагу Новослобідському полку. Він приблизно підраховує чисельність населення, наводить перелік поселень в полку,

розглядає систему управління полком та його реорганізацію в 1764 р. в Єлисаветградський пікінерний полк [45, с. 32–34].

Викладач школи міста Єлисаветграда, дослідник місцевої історії, археології, етнографії В. Ястребов надрукував деякі документи з “Архіву фортеці Св. Єлизавети”, в тому числі кілька документів стосовно Новослобідського полку. Спираючись на ці документи, В. Ястребов звернув увагу на такі моменти історії Новослобідського формування, як заснування населених пунктів, користування угіддями, стосунки з сусідами – “підпольськими” українцями і новосербцями. Він вперше оцінив значимість колонізації Новослобідського полку і зауважив недооцінку Новослобідського формування в тогочасній історичній науці: “Видно по всему, что Новокозачий слободской полк считался пасынком местной администрации. Он и до сих пор остается в науке в положении пасынка, скрываясь в тени, отбрасываемой сербскими поселениями, которые на деле имели для колонизации края меньше значения, чем Новослободское поселение” [46, с. 548–593, 562].

Заслугове на увагу монографія російського офіцера Ф. Ласковського, який займався дослідженням історії інженерного мистецтва в Росії. В його монографії розповідається про будівництво фортеці Св. Єлизавети – майбутнього адміністративного центру Новослобідського полку: поданий опис фортеці і її укріплень зі схемами, картами, малюнками. Також Ф. Ласковський подав опис укріплень слобід і шанців Нової Сербії і Новослобідського полку [47, с. 31–31, 84–86].

Ще один член “Одеського товариства...” Є. Загорівський, досліджуючи Новосербське поселення, значну увагу приділяє і Новослобідському полку. Користуючись опублікованими джерелами, він розглянув обставини будівництва фортеці Св. Єлизавети та її значення в регіоні, описав схему адміністративного управління Новослобідського полку, охарактеризував значення новослобідської колонізації. На жаль, дослідник не звернувся до неопублікованих джерел, які б могли пролити світло на маловідомі і не менш

цікаві сторінки історії Новослобідського козацтва [48, с. 87–99; 49, с. 125–148; 50, с. 63–85].

Отже, дослідники першого періоду не цікавилися і не ставили завдання дослідити внутрішню логіку Новослобідського козацького полку. На цьому етапі діяльність істориків полягала в тому, щоб зафіксувати назви, кількість поселень, певні географічні параметри. В творах цих дослідників Новослобідське формування згадувалося тільки тому, що слідуючи джерелам, вони перенесли інформацію в свої дослідження.

В 20–30-х рр. ХХ ст. реалізується другий період студіювання історії новослобідського козацтва. В цей час зростає інтерес до національної, української історії. Дослідженнями займаються здебільшого професійні історики. В цей період з'являється перше дослідження, спеціально присвячене історії Новослобідського полку.

Український історик С. Шамрай, учень професора О. Грушевського, належав до Київської школи, працював в комісії “Полуднева Україна”, і саме в рамках цієї комісії здійснив своє дослідження “До історії залюднення Степової України в ХVІІІ ст. (Крилівщина і Лизаветчина)”. Його стаття висвітлює аспекти заселення і колонізації Південної України, в якій активну роль відіграв Новослобідський козацький полк. Робота дослідника ґрунтується на архівних матеріалах Києва, Ленінграда, Одеси. Історик, враховуючи досвід своїх попередників, активно використав документи архіву фортеці Св. Єлизавети, матеріали Київської губернської канцелярії. Також С. Шамрай активно залучив до свого дослідження “Полное собрание законов Российской империи” та “Сенатский Архив”. Історик одним з перших подивився на Новослобідське формування як на окрему, хоча і підпорядковану російській владі, одиницю, як на самостійний суб'єкт історії [51, с. 207–302].

Дослідник висвітлює різні аспекти діяльності новослобідського козацтва: стосунки з сусідніми територіями, моменти несення служби. Приділив увагу і

торгівлі на території полку, яка була етапом транзитної торгівлі Гетьманщини і Росії з Туреччиною [52, с. 207–302].

С. Шамрай наголошував на політичних обставинах колонізації, дослідив етнічне походження населення Новослобідського полку. Дослідник доводив, що колонізація, в основному, йшла з сусідніх місцевостей – з Лівобережжя та Правобережжя, що територія полку заселялася переважно українською людністю. Історик докладно розглянув керівний склад полку – головним чином це були вихідці зі старшини Миргородського і Полтавського полків, які вирішили перейти на службу в новоутворений полк [53, с. 207, 209, 236, 253–254, 258, 261, 263–264].

С. Шамрай також зосередився на проблемі взаємовідносин новослобідського населення і гайдамаків в 40–60-х рр. і наголошував на активній участі новослобідської людності в цьому русі. Історик висунув версію, що запорізькі гайдамаки менше нападали на Новослобідське поселення, ніж на Нову Сербію. Цю обставину він пояснює національними мотивами: і новослобідські козаки і запорожці були українцями; і ті й інші зазнавали кривд і нападів від новосербців; бажання помститися об'єднувало запорожців і новослобожан [54, с. 282–283].

С. Шамрай обійшов увагою господарські умови залюднення території Новослобідського полку, не приділив достатньої уваги економічному становищу окремих груп новослобідського населення, оминув церковний устрій, мало цікавився службою новослобідського козацтва, – але ці обставини не зменшують його внесок в розробку історії Новослобідського полку. Набутки С. Шамрая були використані в майбутньому дослідниками В. Голобуцьким, В. Пірком, О. Посунько.

Співробітник ВУАН М. Тищенко, досліджуючи розвиток торгівлі в Україні у XVIII ст., побіжно торкнувся торгівлі в Новій Сербії та в Новослобідському полку. Його стаття спирається на матеріали Київського архіву давніх актів. Автор досліджував появу митниць, форпостів і карантинних

будинків на землях Новослобідського полку, а також розглянув плани російської влади щодо транзитної торгівлі територією Новослобідського полку [55, с. 37–107].

В статті “Утворення Нової Сербії на запорізьких землях у 1752 році” ще один співробітник ВУАН, М. Ткаченко, зосередився на проблемі залюднення “Задніпровських місць” до 1752 р., тобто до заснування Нової Сербії і Новослобідського полку. М. Ткаченко зазначає, що частина “Задніпровських місць” була заселена українцями – вихідцями з Миргородського і Полтавського полків. Історик встановив, що заселення “Задніпровських місць” починається ще з 90-х рр. XVII ст., а найбільш інтенсивно залюднення цих територій відбувалося в 40-х рр. XVIII ст. Саме це населення пізніше буде переселене на території південніше Нової Сербії, і з нього буде заснований Новослобідський полк. Історик наводить цифри про кількість населення, намагається розглянути його етнічний та соціальний склад. М. Ткаченко робить висновок про законність оселення української людності в “Задніпровських місцях”, оскільки населення володіло землею на підставі низки документів – купчих і духовних записів, гетьманських універсалів і царських грамот [56, с. 146–159].

На цьому етапі історики розробляли ширші проблеми, такі як доля української людності “Задніпровських місць”, розвиток торгівлі на території полку, місце новослобідського козацтва в процесі колонізації півдня України. Вони намагалися критично переосмислити набутки попередників. В історичні дослідження було введено широке коло архівних джерел і матеріалів. Історики прискіпливіше аналізували історичні джерела, намагалися відшукати істину і відтворити реальний хід історичних подій.

40-ві – 50-ті рр. XX ст. характеризуються розгромом української історичної науки і її підпорядкуванням партійним інтересам, а також пануванням вульгарно-марксистського підходу в історичних дослідженнях. В цей період в історичних дослідженнях більше шукають сліди класової боротьби, описують народні рухи. Виняток становлять дослідження Н. Полонської-

Василенко. Дослідниця почала працювати над даною темою в Україні, а потім емігрувала за кордон і там продовжила свою роботу, не терплячи тиску з боку радянської влади.

Н. Полонська-Василенко, працюючи за кордоном, вільно і більш об'єктивно висвітлювала події української історії. У опублікованих і неопублікованих працях Н. Полонської-Василенко чимало уваги приділено історії Новослобідського полку. В контексті історії колонізації і залюднення Південної України, в контексті історії Запоріжжя дослідниця висвітлювала і окремі аспекти історії новослобідського козацтва. Н. Полонська-Василенко ґрунтовно опрацювала фонди центральних та місцевих архівних установ, чимало з яких на сьогодні є беззворотно втраченими (наприклад, архів “Канцелярія Новосербського корпусу”). Тому в наш час її праці мають значення не лише історіографічної інтерпретації, а й як першоджерела. Дослідження Н. Полонської-Василенко спиралися на матеріали Київської губернської канцелярії та на архів фортеці Св. Єлизавети, а також на документи Канцелярії Новосербського корпусу, які майже повністю були знищені під час Другої світової війни [57; 58; 59, с. 40–56, 133; 60, с. 153–191; 61, с. 293; 62, с. 130–174].

Н. Полонська-Василенко дослідила етнонаціональний і чисельний склад населення полку, порівняла статус Новослобідського козацького полку і Нової Сербії. Дослідниця змістовно висвітлила військовий устрій полку, приділила увагу соціальному складу новослобідського козацтва, особливо звернула увагу на соціальне розшарування населення полку і на експлуатацію новослобідською старшиною простих козаків полку. Також історик відтворила механізм заселення старих і заснування нових слобід [63, с. 153–191]. Праці Н. Полонської-Василенко проливають світло на маловідомі сторінки історії новослобідського козацтва, займають важливе місце серед інших досліджень, присвячених Новослобідському полку.

В. Голобуцький, обравши центральною проблематикою своїх досліджень історію українського козацтва, в контексті відносин Запорізької Січі з царською

владою висвітлює діяльність Новослобідського козацького формування. Дослідження історика спираються в основному на матеріали і здобутки своїх попередників – А. Скальковського, Є. Загоровського, С. Шамрая, із залученням документів Центрального державного історичного архіву УРСР. Дослідник приділив увагу співпраці новослобідського і запорізького козацтва у боротьбі з українською гайдамаччиною [64, с. 378].

В 70–80-ті рр. ХХ ст. був послаблений тиск влади на історичну науку. В історичних дослідженнях була зроблена спроба відмовитися від відвертих переконачень при висвітленні історичного процесу. Історики висували чіткіші критерії до інтерпретації історичних подій, більше уваги приділяли точності. Дещо урізноманітнілася тематика історичних досліджень. Історію новослобідського козацтва продовжували висвітлювати як периферійний сюжет, як фрагмент, який не можна оминати під час розгляду ширших тем – заселення Новоросії, розвиток міст Північного Причорномор'я. У той же час в історичній науці зберігаються тенденції попереднього періоду. В стилі радянської історіографії, характерному і для інших тем, простежується наклеювання ярликів, інтерпретація історичних подій в дусі класового підходу, поверховість уявлень про конкретику, недооцінка фактографічного багатства. Колоритна емпірика не вкладалася в загальні схеми і стандарти. Тому історики задовольнялися матеріалами попередників, обмежувалися констатацією фактів і поверховим описом історичних подій. В ті часи для історика головним було уникнути ідеологічної помилки.

Автори вступної статті до “Історії міст і сіл Української РСР: Кіровоградська область” П. Безтака і О. Нагорний, подаючи хронологічний огляд історії Кіровоградщини, не могли оминати увагою і Новослобідське формування. Автори зосередилися на аспектах соціальної диференціації та господарських занять населення Новослобідського полку, описали розвиток торгівлі в регіоні, визначили місце Єлизаветинської фортеці в цій торгівлі.

Назвали автори і функції, які були покладені на новослобідське козацтво, як то боротьба з гайдамацтвом і селянськими втечами [65, с. 16–19].

Один з співавторів багатотомного видання “Истории Украинской ССР” І. Слабеев в одинадцятій главі до третього тому видання висвітлює історію Новослобідського полку в контексті заселення і освоєння Північного Причорномор’я. На його думку, Новослобідський козацький полк був військово-поселенським округом, створеним царським урядом, в який було примусово переселена більша частина українського населення з території, наданої під Нову Сербію. Автор торкнувся питань, пов’язаних з землекористуванням в полку і констатував участь новослобідського населення в гайдамацькому русі [66, с. 589–593, 604].

В. Кабузан, який ґрунтовно розробляв проблематику заселення Південної України, оцінив внесок новослобідського козацтва в процеси заселення півдня України. Для написання монографії “Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858)” дослідник активно використовував документи Центрального державного архіву давніх актів (фонди № 23, 248). Завдяки застосуванню в своїх дослідженнях міждисциплінарних методів статистики, демографії та історії дослідник досяг вагомих результатів. В. Кабузан подав систематизовані статистичні дані про кількісний та етнічний склад населення Новослобідського полку та Нової Сербії. Порівнявши кількість населення в Новослобідському полку і в Новій Сербії, дослідник дійшов висновку, що більш результативно відбувалося заселення Новослобідського поселення. До того ж, організація та заселення Новослобідського полку не потребувала особливих витрат царської скарбниці [67, с. 77–101].

В. Тимофеєнко в своїй монографії, присвяченій містам Північного Причорномор’я, описав кілька населених пунктів Новослобідського формування, вніс кілька уточнень в питання церковної історії [68, с. 40–41, 123].

В цей період простежується більша критичність і прискіпливість дослідників. Більше уваги приділено геополітичним аспектам заселення краю.

Яскравіше простежується інтерес до господарських і демографічних сюжетів, які домінували над інтересом до військових процесів. Автори намагалися уникнути політизації і тому приховували факт активності російського державного апарату, уникали теми наступу на Запорізькі Вольності.

З проголошенням незалежності України відбуваються процеси демократизації суспільного життя, починається національно-культурне відродження. В 90-х рр. починається новий період в українській історіографії, для якого характерним було зосередження уваги на проблемах національної історії, особливо на історії козаччини, усунення ідеологічного контролю з боку владних структур, з'являється можливість без приховувань і перекручень висвітлювати аспекти вітчизняної історії, на які раніше було накладено табу. До історичних досліджень повернуто політичний контекст, виправлена однобокість попереднього етапу. Дослідники зосереджуються на дійсному творці історії – на людині, виявляють зацікавленість долею пересічних людей, підіймають проблеми взаємодії влади і поспільства, досліджують ментальність та її вплив як на дії окремих людей, так і на весь хід історичного процесу. З поверненням в історіографію державницької парадигми з'являється можливість активного її задіяння під час дослідження важливих державотворчих процесів і розробки нових тем, таких як “Становлення Гетьманської козацької держави в період Національно-визвольної війни середини XVII ст.”, “Українська козацька держава кінця XVII–XVIII ст.”, “Конституція П. Орлика” і ін. З метою кращого розуміння історичного розвитку історики починають приглядатися до дрібних фрагментів і тем, якими раніше нехтували. З'являються дослідження, присвячені окремим козацьким військам і навіть полкам. Внаслідок цих досліджень було сформовано розуміння козацького формування другої половини XVIII ст. як особливої історико-класифікаційної структури під назвою “іррегулярне козацьке утворення”. Як окреме явище було досліджено цілу серію пізніх козацьких іррегулярних утворень (Дунайське козацьке військо (1828–1868 рр.) [69], Азовське козацьке військо (1820–1866 рр.) [70], Чорноморське

козацьке військо (1788-1860 pp.) [71]), віділено їх прикметні риси, такі як повна підпорядкованість козацьких формувань російському військовому командуванню, призначення старшин російською владою, активна участь козацьких військ у російсько-турецьких конфліктах.

В цей період з'являються дослідження, які, хоча і опосередковано, торкаються історії Новослобідського полку. Історики уважніше зосереджуються на політиці російського уряду на півдні України, намагаються відшукати в діях уряду раціональні і прагматичні мотиви, намагаються дослідити технології колонізації і опанування просторами.

В. Пірко в своїх монографіях “Заселення Степової України в XVI–XVIII ст.” [72, с. 58–61, 68–69] та “Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст.” [73, с. 177] розглядає Новослобідське формування як окремий контрагент колонізації Степової України. Він розглядає обставини заснування і заселення полку в 1753 р., його устрій. Окремо дослідник зупинився на господарюванні та торгівлі в Степовій Україні.

О. Посунько розгорнула повну картину функціонування сербських військово-землеробських поселень – Нової Сербії та Словоносербії, Зрозуміло, дослідниця не могла залишити поза увагою найближчого сусіда Нової Сербії – Новослобідський козацький полк. Її дослідження ґрунтуються на архівних джерелах, більшість з яких вперше введені у науковий обіг. Висвітлюючи історію Нової Сербії, О. Посунько дослідила взаємовідносини новосербців з новослободжанами, описала діяльність Новосербської слідчої комісії у гайдамацьких справах, приділила увагу участі новосербських військових і новослобідських козаків у гайдамацькому русі, описала захоплення новослободжанами запорізьких земель. Дослідниця розглянула період функціонування полку, пов'язаний з його підпорядкуванням командувачу Новосербським корпусом генерал-поручику І. Хорвату. О. Посунько дослідила особливості розвитку торгівлі в регіоні і розкрила місце Нової Сербії у

транзитній торгівлі [74, с. 130, 140–144, 151, 155; 75, с. 20–29, 42–43; 76, с. 63–64, 72, 95.].

В розгорнутій аналітичній статті “Нова Сербія і Слобідське козаچه поселення на картографічних зображеннях другої половини 50-х – початку 60-х рр. XVIII ст.” А. Пивовар детально локалізує поселення Новослобідського полку та Нової Сербії, більшість з яких не згадували його попередники. Дослідження автора ґрунтуються на картах XVIII ст., їх копії він подає в своїй збірці документів [77, с. 290–302, 303–304, 331].

Отже, історія новослобідського козацтва висвітлювалася головним чином у контексті історії запорізького козацтва періоду Нової Січі, Нової Сербії, церковної історії, колонізації і освоєння півдня України. Лише одна робота була присвячена Новослобідському полку. В більшості досліджень фрагментарно висвітлювали аспекти діяльності новослобідського козацтва, ігнорували вплив геополітичних обставин на процес утворення формування, оминули увагою взаємодію полку з імперськими структурами, не ставили завдань оцінити ступінь надійності і ефективності полку, як в господарській діяльності, так і під час несення військової служби, здебільшого недооцінювали, а то і зовсім ігнорували внесок новослобідського населення у справу колонізації, недостатньо уваги приділяли причинам реорганізації полку і інше.

1.2. Джерельна база та методологічні засади дослідження

Виявлені джерела уцілому дозволяють комплексно дослідити військову, соціальну і економічну історію Новослобідського козацького полку та висвітлити місце цього козацького формування в історичному розвитку України середини XVIII ст.

За формальною ознакою способу відтворення і зберігання опрацьовані автором джерела поділяються на опубліковані та архівні.

Частина документів, присвячених Новослобідському полку, опублікована в “Сенатском архиве”, “Полном собрании законов Российской империи” [78;

79]. Ці документи висвітлюють службові взаємовідносини новослобідського козацтва з російськими владними структурами.

Переважна частина документів з історії Новослобідського полку зберігається у архівних зібраннях Києва (Інститут рукопису НАН України ім. В.І. Вернадського і Центральний державний історичний архів), Москви (Російський державний архів давніх актів та Російський державний військово-історичний архів), Одеси (Державний архів Одеської області), Херсона (Державний архів Херсонської області), Дніпропетровська (Державний архів Дніпропетровської області і Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І. Яворницького).

Масив джерел з історії Новослобідського полку компактно зберігається у фонді “Архів фортеці Св. Єлизавети” (ф. ІХ) Інституту рукопису НАН України ім. В.І. Вернадського. “ В фонді зберігається біля 23 тисяч справ. “Архів фортеці Св. Єлизавети” формувався у процесі функціонування фортеці Св. Єлизавети, яка довгий час була головним адміністративним центром Нової Сербії і Новослобідського полку, а після 1764 р. була центром Єлисаветградської провінції. З початку 20-х рр. ХІХ ст. “Архів фортеці ...” зберігався в архіві міської думи м. Єлисаветграда. В 1835 р. цей джерельний комплекс був відкритий членом Одеського товариства історії і старожитностей А. Скальковським. Довгий час саме члени цього товариства працювали над впорядкуванням архівних справ та опрацюванням документів архіву [80, с. 174–175; 81, с. 549]. До 1876 р. документи фортеці Св. Єлизавети зберігалися в Єлисаветградському міському архіві, потім Єлисаветградська дума під виглядом документів з історії запорізьких козаків передала архів Київському університету. Реальні причини передачі архіву криються в умовах зберігання документів в Єлисаветградському міському архіві. Довгий час документи “Архіву фортеці ...” зберігалися в неналежних умовах, що призвело до псування і втрати значної частини документів. Міська дума, передаючи архів Київському університету, намагалася таким чином позбавитися цього комплексу джерел і зняти з себе

відповідальність за подальше збереження документів. До 1927 р. архів зберігався в бібліотеці Київського університету, а звідти був переданий до відділу рукописів Державної публічної бібліотеки АН УРСР, зараз ЦНБ ім. В. Вернадського. В 1960-х рр. архів намагалися впорядкувати: було складено опис справ, частину документів відправлено на реставрацію [82, с. 29–30]. Але сьогодні можна констатувати недосконалість проведеної роботи. Зокрема у справах зберігаються документи, які не згадані в описі. Подальше впорядкування архіву, його систематизація і докладний опис полегшили б в майбутньому роботу дослідників. В наш час “Архів фортеці Св. Єлизавети” продовжує зберігатися в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського у фонді під номером ІХ.

Хронологічно документи архіву охоплюють період з 1753 по 1821 рр. Матеріали архіву є цінним історичним джерелом, вони проливають світло на процеси заселення і господарського освоєння Південної України, на події військової історії XVIII ст., на закордонні відносини російських урядовців. Документи фонду архіву дають можливість уявити розвиток гайдамацького руху на Правобережній Україні і становище запорізького козацтва в останні часи свого існування.

Серед документів фонду необхідно виділити укази Сенату, Військової колегії, Колегії іноземних справ, отримані комендантом фортеці 1757–1785 рр. [83], листування генерал-майора І. Глебова з Київським генерал-губернатором та російським резидентом в Туреччині Обресковим 1754–1755 рр. [84], рапорти і донесення про стан Новослобідського козацького полку 1761–1763 рр. [85], ордери про надання ґрунтів і угідь старшині полку [86],

Фонд “Записки Одесского общества истории и древностей” (ф. V), який також зберігається в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського, також містить документи з історії Новослобідського формування. В основному збірка Одеського товариства складається з копій оригінальних документів, що розповідають про історію заселення, управління і

соціально-економічного розвитку Південної України, Молдови та Росії, подають інформацію про російсько-турецькі війни. Тут зберігаються тексти оригінальних документів, які мають відношення до історії Новослобідського поселення і Нової Сербії, до історії створення Новоросійської губернії та церковної історії краю середини XVIII ст. Це проект реорганізації Новослобідського і Новосербського поселень, закордонне листування російського начальства Новослобідського полку і Нової Сербії, укази Військової колегії і імператриці з приводу перепідпорядкування Новослобідського поселення, матеріали слідства по справі коменданта фортеці Св. Єлизавети М. Муравйова, відомості про населені пункти Новослобідського формування і т. ін. [87].

Частина документів до історії Новослобідського поселення розпорошена у фондах Центрального державного історичного архіву в Києві. Зокрема, у фонді Генеральної військової канцелярії (ф. 51) зберігаються документи, які стосуються залюднення новослобідських поселень: справи про втечі вихідців з Лівобережної України у Новослобідський полк і про боротьбу з цими переходами, справи про відрядження лівобережних козаків на службу до фортеці Св. Єлизавети [88; 89].

Документи фонду Київської губернської канцелярії (ф. 59), яка була урядовою структурою, якій підпорядковувалися прикордонні території, в тому числі Новослобідський полк, містять інформацію про призначення командирів над новослобідськими козаками, про несанкціоноване захоплення останніми запорозьких земель і ін. [90].

У фонді “Канцелярія гетьмана К. Розумовського” (ф. 269) представлені документи, які відображають діяльність гайдамаків на території Новослобідського полку, взаємини запорізького і новослобідського козацтва [91].

Фонд “Архів Коша Нової Запорізької Січі” (ф. 229) зберігає чимало свідчень про стосунки Запоріжжя з Новослобідським полком і Новою Сербією. Найбільш цікавими є матеріали про взаємні претензії щодо нападу на слободи і

пограбування, скарги запорізьких козаків на захоплення їх земель новослобідським козацтвом, а також матеріали про утворення і діяльність комісії, яка мала описати запорізькі території [92].

Залишки документів колись потужного фонду Канцелярії Новосербського корпусу зберігаються в Державному архіві Дніпропетровської області і Дніпропетровському історичному музеї ім. Д.І. Яворницького. Канцелярія Новосербського корпусу розміщувалася в Новомиргороді і була центром управління гусарського і пандурського полків Нової Сербії. Документи канцелярії охоплювали час з 1754 по 1764 рр., тобто період існування Нової Сербії. Але на превеликий жаль, ці документи були фізично знищені під час Великої Вітчизняної війни. З 1639 справ вціліло лише три справи і опис архівного фонду, який був складений в 1920-х рр [93; 94; 95, с. 6]. В основному матеріали справ стосуються історії Нової Сербії і Новосербського корпусу, але в деяких документах є інформація про військову службу новослобідського козацтва, про козацьких старшин і командирів [96; 97; 98]. Опис, який зберігається в фондах Державного архіву Дніпропетровської області, фактично перетворився на першоджерело, яке, попри свій екстрактний характер, надає у розпорядження дослідників велику кількість емпіричних даних. Опис Канцелярії може допомогти у реконструкції стосунків Нової Сербії зі своїми сусідами, в тому числі і з Новослобідським формуванням [99]. Опис фонду “Канцелярія Новосербського корпусу” і три архівні справи були публіковані зусиллями дослідників В. Мільчева і О. Посунько [100, с. 6].

Частина матеріалів більш пізнього часу відклалися в Державному архіві Херсонської області в фонді “Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня” (ф. 14): укази Новоросійської губернської канцелярії 1770–1779 рр, справи про облік, купівлю-продаж земельних угідь. Ці документи проливають світло на долю осіб з числа колишніх козацьких старшин Новослобідського полку, містять інформацію про їх земельні володіння після утворення Новоросійської губернії [101; 102].

Частина документів, що висвітлюють історію Новослобідського козацького полку, зберігається в Російському державному військово-історичному архіві в Москві. Документи, які мають відношення до військової історії Новослобідського полку, зберігаються в фондах “Казачьей экспедиции Канцелярии Военной коллегии” (ф. 13), “Коллекции офицерских сказок” (ф. 490), “Коллекции формулярных списков” (ф. 489), “Воинской (секретной) экспедиции Военной коллегии” (ф. 1605), “Воинской комиссии Военной коллегии” (ф. 1394).

За походженням документи і матеріали, що склали джерельну базу даної дисертації, можна розділити на такі групи:

1. Матеріали центральних органів влади і управління Російської імперії.
2. Документи урядових органів влади на місцях.
3. Документи козацьких органів влади.

Серед документів центральних органів влади і управління відзначаються укази імператорів і центральних установ Російської імперії (Правлячого Сенату, Військової Колегії, колегії іноземних справ і інше) [103; 104; 105; 106; 107].

Документи, чиє виникнення пов'язано з діяльністю місцевих урядових органів влади (Гарнізонна канцелярія, Канцелярія Новосербського корпусу), представлені зібранням документів з колекції Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького та у фонді “Архів фортеці Св. Єлизавети” [110; 111; 112; 113; 114; 115].

У цьому ж фонді компактним масивом відклалися документи Полкової канцелярії Новослобідського полку, сотенних правлінь і інших козацьких органів управління полком – накази канцелярії козацтву і населенню, рапорти і звіти сотників і сотенних правлінь, звернення і клопотання козацтва полку [116; 117; 118]. Частина документів козацьких органів влади, що висвітлюють взаємини новослобідського козацтва з козацтвом Гетьманщини і Запоріжжям, розпорошена у фондах Центрального державного історичного архіву у Києві (фонди 51, 229, 269). Це документи Генеральної військової канцелярії, полкових

канцелярій гетьманських полків, отаманів Запорізької Січі. Серед них: накази і ордери Генеральної військової канцелярії, рапорти і ордери полкових канцелярій гетьманських полків, листи і донесення Кошових отаманів, матеріали слідства і ін. [119; 120; 121].

За видовою приналежністю документи з історії Новослобідського полку поділяються на актові, справочинні, статистичні, наративні, картографічні.

Актові джерела поділяються на дві підгрупи: 1) законодавчі акти (маніфести, укази, положення, накази, жалувані грамоти), як то: “Манифест о всемилостивейшем прощении россиян-раскольников от 4 сентября 1755 г.” [12, с. 414–415]; ”Указ Сената об организации Слободского полка от 14 августа 1753 г.” [123, с. 125–126]; ”Жалованная грамота генера-майору И. Хорвату об учреждении Новой Сербии от 11 января 1752 г.” [124, с. 581–585]; 2) договори, контракти, розписки, квитанції: “Квитанция, выданая слободскому сотнику А. Гегеле, о поставке им в провиантский магазин овса“; ”Контракт по найму сенокосов, пашень, лугов Слободским полком у Новой Сербии” [125] та ін. Частина актових документів першої підгрупи опубліковано в “Повному зібранні законів Російської імперії” [126] та “Сенатському архіві” [127].

До групи *справочинних джерел* належать документи, які виникли в процесі діяльності канцелярії Новослобідського полку. За походженням та інформативними можливостями можна визначити наступні групи джерел канцелярського справочиння:

1) документи, які надходили у полкову канцелярію від вищих органів влади і військового управління, наприклад ”Предписание полковому обозному привести казаков Слободского полка на верность Екатерине Алексеевне – императрице Всероссийской” від 1762 р.; ордери, промеморії і рапорти про призначення пушкарів за 1762–1763 рр. [128; 129];

2) документи, створені полковою канцелярією, які направлялись за призначенням, наприклад ордер Полкової слободської канцелярії сотникам з наказом дізнатися про наявність запорізьких козаків в сотнях від 1761 р. [130];

3) документи, які надходили у канцелярію полку від сотників, сотенної старшини, козаків, селян (ордери, листи, рапорти, відомості, звіти, донесення, скарги), серед них: рапорти і відомості сотників про витрати на утримання турецьких и татарських послів від 1759 р.; рапорти сотників в Полкову канцелярію Новослобідського полку про затримання безпаспортних осіб від 1760 р.; справа про побиття отамана Н. Швидкого від 1761 р. [131, 132, 133];

4) документи, які надійшли в полкову канцелярію від приватних осіб (скарги, рапорти, прошення, боргові розписки): прохання Семена Лешенка до полкової канцелярії дозволити йому оселитися в слободі Аджамці від 1758 р; рапорти мешканців с. Кам'янки в Полкову канцелярію зі скаргами на неможливість утримання Брянського ландміліцького полку від 1758 р. [134; 135] та ін.

5) папери, які посилалися із полкової канцелярії приватним особам (повідомлення, розпорядження, паспорти, дозволи): рапорти про видачу паспортів, особам які від'їжджають у торгових і особистих справах за межі полку від 1762 р. [136] тощо.

Більша частина справочинних документів не були опубліковані і зберігаються в фонді “Архів фортеці Св. Єлизавети”.

Значна кількість *статистичних матеріалів* міститься у фонді “Архів фортеці Св. Єлизавети”. Це табелі, звітні рапорти сотників і отаманів про кількість населення в слободах, загальні відомості про стан Новослобідського полку, які подавала старшина полку в Гарнізонну канцелярію: табелі про стан Новослобідського козацького полку, рапорти про заготовлю сїна, про напади запорожців [137; 138]. Полкова слобідська канцелярія регулярно звітувала коменданту фортеці Св. Єлизавети про склад і кількість козаків у полку. Раз на рік (іноді три і чотири рази на рік) проводилися переписи, які зазвичай очолював полковий суддя, і на підставі таких переписів складалися “Табелі о состоянии слободского казачьего полка”, наприклад, “Табель о состоянии слободского казачьего полка” від 1761 р [139, арк. 1–3зв.; 140, арк. 1–3зв; 141, арк. 12–14зв;

142, арк. 1–3зв.]. (див. Додаток А). Табелі складалися на основі звітних рапортів сотників. Згідно з розпорядженням Полкової канцелярії Новослобідського полку, сотники мали кожного місяця звітувати в письмовій формі “о прибыли и убыли людей”, тобто про кількість наявних в сотні осіб і їх звання. В рапортах сотники повідомляли також як про прибулих в сотню осіб, так і про осіб, які втекли з сотні чи померли [143]. Стандартизації в звітних рапортах не простежується, оскільки зустрічаються рапорти, які констатували загальну кількість осіб в сотні (осіб наявних, втікачів або померлих), так і ті, в яких подавалися розширені дані (зазначалися імена і прізвища козаків, подавалися відомості про етнічне походження населення, сімейний стан, місця їх попереднього мешкання, підраховувалася окремо кількість чоловіків, жінок, дітей) [144, арк. 4; 145, арк. 16]. Саме статистичні документи містять інформацію про чисельність населення Новослобідського полку, його соціальний і етнічний склад.

Наративні джерела, на відміну від строгих офіційних документів, передають емоції, власні спостереження і роздуми авторів, не обмежуючись сухою констатацією фактів.

“Щоденник подорожі І.А. Гільденштедта Єлизаветградською провінцією (травень–липень 1774 року)”, опублікований зусиллями Н. Никифорова, виступає цікавим і важливим наративним джерелом. І. Гільденштедт був доктором медицини, вченим-природознавцем і працював у Петербурзькій академії наук. В травні–липні 1774 р. від здійснив подорож Єлизаветградською провінцією і залишив свої нотатки про цю подію. Незважаючи на те, що І. Гільденштедт подорожував на 10 років пізніше від часу існування полку, за цей час на території колишнього полку мало що змінилося. Щоденник І. Гільденштедта розповідає про флору і фауну на територіях колишнього полку, про стан ґрунтів, про сільськогосподарські заняття і промисли колишніх новослобожан, про працьовитість тамтешніх мешканців, про кількість

населених пунктів, більшість з яких були у свій час засновані новослобідським населенням [146, с. 15–39].

Серед *нарративних* джерел слід також відзначити “Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию”. Барон де Тотт був свідком останнього татарського набігу під орудою хана Крим-Гірея на колишні території Нової Сербії і Новослобідського полку. В своїх спогадах він описує хід подій набігу. З його “Записок...” можна дізнатися про господарські заняття колишніх новослобожан, про чисельність населення в колишніх козацьких слободах [147, с. 135–199].

Картографічні джерела відіграли важливу роль у проведенні дисертаційного дослідження. Завдяки цим матеріалам можна відтворити кордони Новослобідського полку, встановити точну кількість населених пунктів. Більшість картографічних джерел були опубліковані. Особливо треба відзначити карту “Задніпровських володінь Келебердянської і Переволочанської сотень Полтавського полку” (див. Додаток Б). Цю карту за підписом козацьких сотників Г. Штепи і М. Козельського складено під час опису задніпровських сотень Полтавського полку і в березні 1752 р. разом з матеріалами опису надіслано в Полтавську полкову канцелярію. Оригінал карти зберігається в Центральному державному історичному архіві (м. Київ) у фонді Генеральної військової канцелярії [148, арк. 1]. Карту було опубліковано дослідником А.В. Пивоваром в збірнику документів “Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття” [149, с. 38].

В 1772 р. в Парижі був виданий атлас карт Польщі та Литви італійця Річчі Дзанноні. Атлас складається з 24 аркушів і охоплює територію не лише Речі Посполитої, а й всю територію Гетьманщини і значну частину території європейської Росії. На кількох аркушах в атласі відтворені картографічні зображення Новослобідського полку, Нової Сербії і Запорізьких володінь. В атласі зустрічаються одночасно назви на кількох мовах (французька, польська,

турецька), а також відображені картографічні уявлення різних епох, починаючи від середньовіччя [150, с. 291; 151, с. 30–33].

Отже, комплекс джерел дозволяє відтворити всі сторони життя та діяльності новослобідського козацтва і визначити значення і місце Новослобідського козацького полку серед українських козацьких формувань XVIII ст.

Теоретико-методологічну основу роботи складають принципи наукового пізнання, які традиційно розуміються як вихідні поняття науки, які визначають основні способи розв'язання наукової проблеми, висувають певні вимоги, якими повинен керуватися кожен дослідник в своїй галузі науки. В даному дослідженні застосовано принципи історизму, системності, аксіології і об'єктивності.

Принцип історизму вимагає вивчати будь-яке явище історії в його генезисі і розвитку, конкретно-історичній обумовленості й індивідуальності. В дослідженні для реалізації принципу історизму були проаналізовані причини утворення полку, етапи його становлення та обставини реорганізації. Також охарактеризовані геополітичні умови функціонування полку в середині XVIII ст.

Принцип системності полягає в дослідженні об'єкту як єдиного цілого, з узгодженим функціонуванням усіх його складових. Спираючись на цей принцип, визначено місце та роль Новослобідського козацького полку серед інших козацьких формувань Російської імперії та України зокрема.

Принцип аксіології передбачає розуміння важливості (цінності) отриманих результатів для сучасної науки та усвідомлення їх місця в системі гуманітарних знань загалом. При формуванні теми та постановці дослідницьких завдань автором визначається місце Новослобідського козацького полку в процесі колонізації Південної України. Дотримання цього принципу зумовлюється також науковою новизною роботи.

Запорукою об'єктивності історичного дослідження є спеціально організований дослідницький процес, який передбачає різнобічне охоплення явища з метою виявлення його сутності і багатоманітності його зв'язків з

історичним світом, спираючись на досягнутий рівень наукового знання з урахуванням висунутих точок зору, творчий підхід, застосування всієї сукупності різноманітних методів, а також прагнення враховувати досягнення в інших галузях науки.

Принцип об'єктивності орієнтував на виявлення та врахування різнобічних факторів, які вплинули на появу і розвиток Новослобідського козацького полку. Цей принцип реалізується через комплексний аналіз сукупності різнохарактерних джерел, співставлення яких дає змогу встановити об'єктивну картину минулого.

Відповідно автором цієї роботи було проаналізовано сукупність джерел, що стосуються діяльності Новослобідського козацького полку, зроблено спробу комплексно підійти до аналізу різнобічних факторів, які впливали на становлення полку та умови його функціонування. В зв'язку з цим проведено бібліографічну та архівну евристику, застосовано джерелознавчі методи дослідження з метою інтерпретації наявного історіографічного та архівного матеріалу.

Зазначені принципи реалізуються через застосування комплексу загальнонаукових та спеціальних методів пізнання історичної дійсності.

Відтворення об'єкту вивчення у спектрі закономірних історичних зв'язків та відносин здійснювалося завдяки застосуванню логічного методу наукового пізнання з притаманним йому аналізом, синтезом, порівнянням, узагальненням. Застосування логічного методу дає можливість розкрити сутність явища та простежити його зміну в часі. Метод передбачає відтворення об'єкту дослідження як результату певного системного процесу, в ході якого сформувалися необхідні стійкі умови для його подальшого існування. Застосовуючи логічний метод, на основі аналізу опрацьованих джерел можна змоделювати об'єкт дослідження – як результат компромісу російського уряду і української людності, метою якого було поставити людність під подвійний

контроль і в подальшому використати її для охорони кордонів і освоєння південних територій.

Важливу роль в дослідженні відіграють спеціально-історичні методи – описовий, історико-генетичний, історико-порівняльний, ретроспективний. Спеціально-історичні методи становлять собою різноманітне сполучення загальнонаукових методів, адаптованих до особливостей досліджуваних історичних об'єктів.

Описовий метод, який є складовою частиною всіх інших методів, дозволяє якомога ширше і повніше висвітлювати фактичний матеріал, який склав основу дослідження. Метод залучено для розглядання історико-географічних характеристик території полку, висвітлення моментів військової служби, особливостей церковного устрою та господарської діяльності новослобожан.

За допомогою історико-генетичного методу вивчаються історичні явища в процесі їх розвитку. За своєю логічною природою він є аналітично-індуктивним (сходження від конкретних явищ і фактів до загальних висновків), а за формою вираження інформації – описовим. Він дає “біографію” історичного об'єкту (держави, нації тощо). Історико-генетичний метод спрямований на аналіз динаміки історичних процесів. Він дозволяє виявляти їх причинно-наслідкові зв'язки і закономірності історичного розвитку. В роботі завдяки такому методу було розкрито динаміку чисельності новослобідського населення

Історико-порівняльний метод полягає в співставленні історичних об'єктів у просторі і часі й у виявленні подібності та відмінності між ними. Логічною основою його є аналогія (коли на основі подібності одних ознак порівнюваних об'єктів робиться висновок про подібність інших). За допомогою історико-порівняльного методу дослідник отримує додаткову інформацію про маловивчені історичні об'єкти. Разом з тим він може виходити на широкі історичні узагальнення. В роботі названий метод було використано для порівняння засад функціонування традиційних козацьких полків Гетьманщини і Слобожанщини з засадами функціонування Новослобідського козацького полку.

Ретроспективний метод застосовано для визначення особливостей суспільного становища окремих соціальних груп новослобідського населення. Залучення даних про демографічний і соціальний склад населення сприяло простеженню динаміки зростання чисельності населення. Проаналізоване співвідношення різних соціальних груп населення, з'ясовано їх майнові права і податкові зобов'язання.

З джерелознавчих методів було застосовано методи бібліографічної і архівної евристики, класифікації (за формальною ознакою способу відтворення, походженням, видовою приналежністю).

Таким чином, при написанні цієї роботи були залучені широкий спектр наявної літератури, доступного джерельного матеріалу, використані методологічні знання з метою поглибленого дослідження причин і обставин створення, правових засад і умов функціонування Новослобідського полку, проаналізовано його адміністративний, військовий і церковний устрій, розглянуто соціально-економічну історію.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ГЕОПОЛІТИЧНІ УМОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ НОВОСЛОБІДСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ

2.1. Мета створення та правові засади діяльності полку

З кінця XVII ст. Російська держава вела важку боротьбу з Османською імперією за укріплення своїх позицій у Північному Причорномор'ї, за здобуття вільного виходу до незамерзаючого Чорного моря і встановлення контролю над територіями Правобережної України. Процес розгортався хвилеподібно і відзначився як поразками Російської держави в цій боротьбі (Кримські походи Голіцина в 1687 і 1689 рр., 1-й Азовський похід Петра I в 1695, Прутський похід 1710–1711 рр.), так і перемогами (2-й Азовський похід Петра I в 1696, Російсько-турецька війна 1735–1739 рр.) [1, С. 347–350, 501, 528; 2, с. 20–21]. В 30-ті – 60-ті рр. XVIII ст. Російська імперія вступила в боротьбу за остаточне здобуття вільного виходу до Чорного моря і утвердження свого панування на території Північного Причорномор'я. Внаслідок Російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Російська імперія частково реалізувала свої проекти – отримала вихід до Чорного моря і встановила безперечний контроль над частиною території Правобережної України. Це були території так званих “Задніпровських місць” у межах річки Дніпра й Південного Бугу [3, с. 29, 40; 4, с. 183].

Як тільки турецька присутність у регіоні була послаблена, українське населення, не чекаючи урядових програм, поширює свої колонізаційні зусилля на задніпровські території. Російський уряд також вдається до заходів, які стимулювали заселення згаданих територій. Був виданий ряд указів (1731, 1734, 1743, 1755 рр.), які офіційно дозволяли заселяти “Задніпровські місця”. Українське населення було надзвичайно активним в справі колонізації. Особливої наступальності українській людині надавали посилення феодальної експлуатації і залежності селянства на Гетьманщині і Слобожанщині. Ініціатива

населення в поєднанні з політикою уряду принесли результат: на 1752 р. в “Задніпровські місця” мешкало 12000 осіб чоловічої [5, с. 77, 83]. В цей період прагнення російської влади оволодіти новоприєднаними землями збігалися з бажаннями української людності врятуватися від наступаючого кріпацтва. Тому уряд був змушений проводити політику, яка відповідала інтересам українців і їх колонізаторським прагненням. В результаті такої політики уряду в “Задніпровських місцях” склалася складна управлінська ситуація – здебільшого задніпровські території заселили селяни-втікачі з Гетьманщини і підпольських українських територій, запорожці, російські розкольники, тобто категорії населення ненадійні і не завжди лояльні до російської влади [6, с. 183; 7, с. 43–44].

Для посилення своїх позицій в регіоні і для охорони кордонів імперії південноукраїнські землі було вирішено залюднити лояльною до російського уряду людністю. Як показала О. Посунько в своєму спеціальному дослідженні, одним із важелів розв’язання проблеми уряд обрав утворення військово-землеробських поселень з іноземців слов’янського походження. Саме цей контингент мав стати надійною опорою російської влади в регіоні і допомогти просування Російської імперії до Чорного моря [8; 9, с. 43–45].

Для реалізації вказаних задумів уряд вирішив відвести частину території “Задніпровських місць” для заснування військово-землеробського поселення, яке в майбутньому отримало назву Нова Сербія. Указом від 29 грудня 1751 р. Сенат регламентував процес поселення сербів в російській державі. На відведених під поселення сербів та інших слов’ян територіях заборонялося селити інші народи – українців і росіян. А все населення, яке проживало на територіях, наданих під оселення сербів, – наказувалося “выслать в прежние места”, тобто на Лівобережну Україну, оскільки вони “поселились без указа, и строения их велено продать”. В указі стверджується, що частина територій “Задніпровських місць” була спірною, оскільки на неї претендували російська і польська держави. Уряд в попередніх указах забороняв людності селитися в

таких “отдаленных местах”, і навіть планувалося перевести населення, яке вже оселилося на західних територіях, на схід, ближче до Дніпра. Та ці заборони не зупинили українське населення. Воно поступово заселяє і освоює ці спірні території “Задніпровських місць”, будує поселення і церкви [10, с. 570–571].

Щоб встановити точну кількість населення “Задніпровських місць”, Сенат в лютому 1752 р. наказав зробити докладний перепис “безуказного” населення, з’ясувати, що це за люди, звідки прийшли, скільки засновано поселень і таке інше [11, с. 598–603]. Для цього перепису гетьман К. Розумовський відправив на правий берег Дніпра полтавського полковника А. Горленка та миргородського полковника Ф. Остроградського. Ревізори, роблячи перепис населення, ознайомилися з документами, на підставі яких люди володіли землею – це купчі і духовні записи за період з 1691 по 1752 рр. Отож, виходить, що українське населення почало освоювати “Задніпровські місця” ще з кінця XVII ст. [12, с. 664–667].

В серпні 1752 р. гетьман К. Розумовський звітував перед Сенатом про результати перепису. Він намагався захистити українську людність від сваволі російської влади, просив оселити сербів за Українською укріпленою лінією і, таким чином, залишити українську людність на своїх місцях. К. Розумовський аргументував своє прохання тим, що територія, надана під Нову Сербію, здавна належала до Запорізьких Вольностей [13, Арк. 34, 35; 14, Арк. 22]. На землях, відведених під Нову Сербію, оселилися і заснували села та хутори козаки і селяни Полтавського і Миргородського полків. Більшість населення – це вихідці “з Польщі” (тобто з Правобережної України). Грунти в “Задніпровських місцях” належали козакам і старшині гетьманських полків, які володіли землями по “гетманским универсалам и по давним урядовым купчим записям”. Ті ж поселяни, які не мали офіційних документів на володіння землями, користувалися земельними угіддями “по древним займам наследственно после дедов и отцов своих за собою то содержат”, тобто за давніми негласними правами наслідування землі, які передавалися від батька до сина. Гетьман

наголошував, що люди оселилися в “Задніпровських місцях” на підставі указів 1741 і 1744 рр. З 1740 по 1752 рр. зростає населення “Задніпровських місць”, з’являються нові поселення, і загальна кількість дворів нараховується близько 4 тисяч. Укази дозволяли селитися вихідцям “з Польщі”. Але матеріали перепису показали, що вихідців з Правобережної України і Молдови було небагато – 195 дворів, а більшість населення прийшла з “Малороссийских, Слободских полков и Запорожья” – 3170 дворів, а 643 двори належали “старожилам” – українцям, які повернулися в “Задніпровські місця” після закінчення в 1739 р. російсько-турецької війни [15, с. 664–667].

М. Ткаченко і А. Пивовар ввели у науковий обіг докладну інформацію про земельні володіння Келебердянської та Переволочанської сотень Полтавського полку на Правобережній Україні неподалік Дніпра на 1752 р. На території “Задніпровських місць” на 1752 р. були засновані поселення: Бутівка, Плахтіївка, Манзурівка, Деріївка, Порохнівка – вони належали Келебердянській сотні; Мишурин Ріг, Кам’янка, Колуханівка – належали Переволочанській сотні. В усіх цих поселеннях було 64 двори, 923 хати, і жило приблизно 975 сімей. За соціальним станом населення поділялося на козаків, посполитих (селян), підсусідків, робітників. Козаки становили більшість. Посполиті та підсусідки відбували повинності на користь козацької старшини та духовенства [16, с. 155–156; 17, с. 36–37].

В. Кабузан констатував, що на 1752 р. в “Задніпровських місцях” нараховувалося близько 4000 дворів в яких мешкало приблизно 12 тисяч душ чоловічої статі, що в 3–4 рази більше, ніж було всього новосербських колоністів пізніше – в перші роки існування Нової Сербії [18, 77–79, 88].

На запити гетьмана К. Розумовського від серпня 1752 р. Сенат відповів, що запорожці вже втратили давні свої права на володіння цими землями. Стосовно населення Полтавського і Миргородського полку, то уряд не дозволяв людям цих полків заселяти згадані території і вимагав вислати населення в їх попередні місця мешкання, оскільки вони оселилися без дозволу російського

уряду [19, с. 661–669]. Саме тому Сенат постановив: документи на володіння землею – гетьманські універсали, урядові купчі записи, “древние наследственные займы” – вважати недійсними [20, с. 661–669].

Указ від 28 серпня 1752 р. був категоричний і вимагав виселення всіх українців, – вихідців як з Лівобережної, так і Правобережної України, – в “прежние места”. Українці з підпольських земель вважалися втікачами з Гетьманщини, тому їх також треба було депортувати в Україну, на їхні попередні місця мешкання. Гетьману було наказано не допускати втечі населення “Задніпровських місць” “ за кордон” – в Молдову, Запоріжжя, Правобережну Україну [21, с. 666–669].

Н. Полонська-Василенко зазначає, що українська людність дізналася про своє виселення вже *post factum*, і серби звалилися на українську людність як сніг на голову. Гетьман отримав розпорядження про передачу частини підлеглих йому земель Миргородського і Полтавського полків під Нову Сербію тільки на початку 1752 р. і тому з великим запізненням міг сповістити українське населення про те, що їх землі передані сербським колоністам. Українці дізнавалися вже від самого керівника сербських колоністів І. Хорвата і його службовців про передачу їх земель у володіння сербам. Ця новина не могла сподобатися “безуказному” українському населенню і сприяти встановленню добросусідських відносин з новими господарями краю. Населення починає протидіяти указам Сенату і тікає за кордон [22, арк. 101; 23, арк. 75–76].

Щоб не допустити втеч населення, уряд вживає заходи по перехопленню і затриманню населення, яке тікало за кордон. В указах Сенату до малоросійського гетьмана від 28 серпня і 20 листопада 1752 р. наказувалося “зорко следить и не допускать перехода за границу” українського населення [24, с. 668– 669, 727; 25, с. 729–731]. На місцях Київська губернська канцелярія наказує начальнику прикордонного форпосту вжити рішучих заходів щодо запобігання втеч українського населення за кордон [26,]арк. 1–2. Імператриця Єлизавета писала до К. Розумовського про втечі українського населення “в

Польщу” і його небажання повертатися в Гетьманщину. Цибулівський сотник Байдак видав наказ отаманам ловити втікачів. Миргородська полкова канцелярія надіслала розпорядження полковникові Єрмину з командою не пропускати мешканців “Задніпровських місць” за кордон. Отже, втечі українців – “безуказного” населення – набирали масового характеру і починали непокоїти місцеву адміністрацію. Н. Полонська-Василенко передає зміст рапорту того ж таки цибулівського сотника Байдака комендантові фортеці Св. Єлизавети, поданого в 1753 р. Відповідаючи на запит, чому подорожчало сіно, він доповів, що після указу 1752 р. (мається на увазі указ про заснування Нової Сербії і виселення тубільного населення) сіно косили “весьма малое число обывателей”, та й то тільки “могущественнейшие” – найбільш заможні господарі [27, с. 158–159]. Відбувалися втечі людності і на Запоріжжя. Н. Полонська-Василенко, спираючись на “Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии”, які були зібрані єпископом Феодосієм, стверджує, що слобода Боянська (або Обоянська – яка пізніше ввійшла до складу Новослобідського полку) була заселена вихідцями зі слобід Плахтіївка і Бутовка, які відійшли під Новосербське поселення. Вихідці “з Польщі”, які тікали з Нової Сербії, до 1758 р. заселили цілу низку запорізьких урочищ – Романову Могилу, Кам’янське над Дніпром [28, арк. 79–83].

Прибульці-серби починають чинити утиски українській людності. Вже в 1752 р. українці скаржились на сербів, які відбирають їх майно, хати, угіддя, вимагають працювати на них. Але Сенат, розглянувши скарги українського населення і контрскарги І. Хорвата, рішуче став на бік сербських поселенців [29, с. 238]. Все це дало імпульс для інтенсивного виселення українців, насамперед незаможних. Населення починає тікати за російсько-польський кордон і до запорізьких степів, південніше Нової Сербії [30, арк. 101; 31, арк. 75–76].

Під тиском обставин російський уряд змінив свою думку щодо частини українського населення “Задніпровських місць”. Ще в квітні 1752 р. в Сенат

доповідав начальник сербських переселенців І. Хорват. Він просив Сенат дозволити селитися на територіях південніше Нової Сербії “православному простонародью”, яке поверталось в межі імперії з-за кордону. Південно-східним кордоном майбутнього поселення мала стати р. Самоткань [32, с. 135]. “Православное простонародье” – це росіяни-старообрядці і втікачі-українці, які поверталися до Російської імперії з Речі Посполитої і Молдови. Оселення названої людності на південних кордонах Новосербського поселення можна пояснити заходами безпеки, які вжив І. Хорват для захисту кордонів Нової Сербії. Командир Новосербського корпусу вважав як татар, так і запорожців однаково небезпечними для новосербських колоністів, тому намагався попередити можливі наїзди і напади з боку небезпечних сусідів. Майбутнє поселення мало стати таким собі “живим рубежем”, який у випадку нападу з півдня мав ускладнити просування ворога до новосербських земель. Згодом на території цього поселення буде вирішено оселити українську людність “Задніпровських місць”.

В жовтні 1752 р. відбулася перша, хоча і невдала, спроба залишити українців в “Задніпровських місцях”. До Сенату звернувся генерал-майор І. Глебов, головний командир Нової Сербії з проханням залишити відставних українців з козацьких і компанійських полків в “Задніпровських місцях” і не переселяти їх в Гетьманщину. Сенат відмовив і наказав відправити відставних козаків в Лівобережну Україну [33, 716–717].

Пізніше в указі від 20 листопада 1752 р. Сенатом були виділені категорії так званих “старожилов” – українців, які здавна мешкали на цих територіях (з 1740-х рр.), а також українців, які вийшли “з Польщі”. Ці категорії людності було наказано не висилати до наступного наказу уряду. Їх долю Сенат мав вирішити згодом. Головне, щоб ці категорії людності не перейшли “в Польщу”. Гетьману було наказано не допускати втеч українців з Гетьманщини в “Задніпровські місця” і за кордон [34, 729–731; 35, с. 726–727].

Але українське населення не збиралося повертатися в Лівобережну Україну. До того ж, найбільш заможні з цієї людності не могли так швидко розпродати своє майно і ліквідувати господарства. Людність продовжує тікати за межі Російської імперії в межі Речі Посполитої, на Запоріжжя, особливо на його північні території, які межували з південними кордонами Нової Сербії. Накази про затримання втікачів були марними і не могли спинити рух населення [36, арк. 2–3].

Щоб не допустити цих втеч населення за кордон, уряд приймає компромісне рішення і організовує з української людності Новослобідський козацький полк, за прикладом козацьких полків Слобідської України [37, с. 64–65; 125–127]. Суттєвою рисою, яка відрізняла козацькі полки Слобожанщини від козацьких полків Гетьманської України, була підпорядкованість слобідських полків російському військовому командуванню. Слобідські полки – це загальна назва для 5 козацьких полків Слобожанщини (Ізюмського, Острогозького, Охтирського, Сумського та Харківського полків). Для організації Новослобідського полку уряд обрав саме модель слобідських полків. Новоутворений полк офіційно було названо – Слобідський, а в історіографічній традиції він дістав назву – Новослобідський козацький полк [38, арк. 3; 39, арк. 1зв.–3].

В грудні 1752 р. І. Глебов отримав наказ ще раз з'ясувати, скільки на відведених під Нову Сербію землях живе старожилів і втікачів “з Польщі”. Їм було дозволено лишитися до наступного розпорядження уряду. Сенат вже припускає можливість залишити частину українського населення в “Задніпровських місцях”, тому запитував у І. Глебова, чи достатньо землі в Новій Сербії і чи вистачить землі новосербським колоністам. Але інші категорії українців – втікачів з Лівобережної України наказано вислати [40, с. 732–733].

Весною 1753 р. питання про втечі українського населення за кордон серйозно стурбувало російський уряд. В середині березня 1753 р. граф П. Шувалов порушив у Сенаті питання про долю “безуказного населення”, яке

тимчасово залишили на старих місцях. Він запропонував оселити це населення на смузі землі, виділеній під поселення ще не сформованих 5 сербських рот. Також він запропонував розмістити південніше Нової Сербії кілька ландміліцьких полків, а поміж ними оселити старожилів “Задніпровських місць” та вихідців “з Польщі”, “и учредить их казаками, как слободские полки состоят, а не под владельцами [41, с. 40–41].

Сенат зрозумів, що силою переселити українське населення в Гетьманщину буде важко. А оскільки край і так був малозалюднений, уряд приймає компромісне рішення – організовує з мешканців “Задніпровських місць” козацький полк, на зразок полків Гетьманщини і Слобожанщини. Таким чином можна було втримати населення від втеч і поставити його під урядовий контроль, використавши для залюднення краю й охорони кордонів. Але уряд певний час вагався, бо не знав, чи вистачить землі для організації полку так, щоб не обділити сербських колоністів. Долю українського населення мали спільно вирішити батьки-засновники Нової Сербії І. Глебов та І. Хорват, і надати в Сенат свої рекомендації [42, с. 732–733]. В березні 1753 р. І. Глебов та І. Хорват, з’ясувавши це питання на місці, дали свою відповідь Сенату. Вони звітували, що землі для сформування полку вистачить [43, с. 40–41].

31 березня – 1 квітня 1753 р. Сенат висловив свій намір оселити 3–4 тисячі людей в “Задніпровських місцях”. А зі старожилів та вихідців “з Польщі” сформувати козацький полк [44, с. 64–65].

18 серпня 1753 р. Сенат, спираючись на звіт І. Глебова та І. Хорвата, що “от определенной сербам границы в степь, где сколько угодно мест есть” (мається на увазі територія на південь від новосербських кордонів, де вже фактично проживало українське населення), вирішив сформувати з українського населення “Задніпровських місць” козацький полк: “Правительствующий Сенат изволил намерения предпринимать живущих в тамошних местах старожилов и выходящих из Польши поселять казаками по примеру слободских полков, а не под владельцами”. В цьому наказі згадується і

мета створення полку – щоб не допустити втеч людності “в Польщу”. Полку відводилась територія завширшки 20 верст на південь від Нової Сербії. На цій території могли оселятися не тільки старожили “Задніпровських місць” та вихідці “з Польщі”, але й ті українці, які втекли на Правобережжя, певний час прожили там і тепер поверталися в межі Російської імперії. Оскільки такі переселенці вже втратили свої ґрунти в Гетьманщині, їм було дозволено оселитися в майбутньому поселенні. Указ фактично поклав початок існуванню Новослобідського полку. Керувати організацією майбутнього полку мав І. Глебов [45, 125–126].

Вірогідно, указ Сенату від 18 серпня 1753 р. поширювався також на українців колишніх Крилівської і Цибулівської сотень, які вже втратили свої земельні володіння в Гетьманщині і не мали куди вертатися: їм було дозволено селитися в цій 20-верстовій смузі. Пізніше цю смугу було збільшено. Отже, українська людність переходить і селиться на південь від Нової Сербії, займає запорізькі землі та колишні задніпрянські володіння Полтавського полку. Це населення стало ядром, з якого потім було сформовано Новослобідський козацький полк [46, с. 238].

Та населення тікало і з цієї 20-верстової смуги, яка була залишена для поселення українських мешканців. Про втечі людності з цієї смуги писав гетьман “на высочайшее имя” – до імператриці. Причиною цих втеч знову були новосербці. К. Розумовський інформував імператрицю, що в містечку Крилові і селі Табурищі поза територією, виділену сербам, сербські колоністи витолочують своєю худобою збіжжя, українських мешканців “употребляют в партикулярную работу” – експлуатують, “многих здешних жильцов в службу записывают” – тобто в сербські полки. Сенат не дав згоди на переселення тубільних мешканців на Українську лінію, а лише обмежився формальним наказом І. Глебову та І. Хорвату, щоб вони пильнували аби місцеву людність не кривдили, не розоряли, не змушували працювати на новосербців безкоштовно [47, арк. 29–30].

О. Шмідт висловив думку, що майбутнє поселення мало скласти передову охоронну лінію від набігів татар [48, с. 29–30]. Є. Загоровський повторив думку О. Шмідта, що Новослобідський полк мав стати таким собі авангардом Нової Сербії в диких степах [49, с. 130]. Справді, якщо подивитися на карту Нової Сербії і Новослобідського полку, можна побачити, що південні кордони Нової Сербії ніби прикриті Новослобідським формуванням. У випадку турецько-татарського нападу, як найбільш вірогідного в ті часи, ворогу треба було спочатку пройти територією полку, і тільки потім він міг вдертися в кордони Нової Сербії (див. Додаток В).

Своє зауваження щодо призначення Новослобідського формування висловив С. Шамрай. На його думку, територія, надана під Нову Сербію, була вибрана не випадково. Ці задніпровські володіння Миргородського полку раніше були північною частиною колишньої багатой Кодацької паланки Запорізької Січі. Нова Сербія стала би бар'єром, що відділяв Запоріжжя від Правобережної і Лівобережної України. Таким чином російський уряд отримувал можливість регулювати стосунки Запоріжжя з Лівобережною та Правобережною Україною згідно зі своїми планами [50, с. 237]. У широкому значенні, Новою Сербією називалося поселення сербів – так званий Новосербський корпус (до складу якого входили 4 полки: Хорватів гусарський, пандурський, Болгарський і Македонський полки і гарнізон у Новомиргороді), а також Новослобідський козацький полк і слободи російських старовірів-розкольників [51, с. 147–148]. Отже, Новослобідський полк і Нова Сербія були наступним етапом наступу російської влади на Запорізькі Вольності.

Довгий час Новослобідський полк перебував у невизначеному стані. Через неповороткість і бюрократизм російської державної машини формування полку розтягнулося на вісім років. Російський уряд не поспішав приймати рішення: вирішував, кому має бути підпорядкований майбутній полк, на яких засадах його організувати, і навіть розглядав можливість заснування кількох полків.

Так, ще в березні 1753 р. П. Шувалов пропонував оселити на території південніше Нової Сербії кілька полків (вірогідно, два) [52, с. 40–41].

Про початки організації полку подають інформацію укази Сенату від 22 березня, 31 березня, 1 квітня, 18 серпня 1753 р. В перших двох указах було лише зазначено, що майбутній полк буде організований за зразком слобідських полків [53, с. 40–41, 64–65, 125–127]. Сенат намагався уточнити, на яких принципах існують слобідські полки, їх земельні статки і чини, для чого наказав “требовать известия” від бригадира В. Капніста, “какие чины в слободских полках и сколько кому земли полагается” [54, с. 125–127]. В. Капніст був командувачем слобідських полків. Відповідь Капніста на запит Сенату не відома, але є всі підстави вважати, що Новослобідський полк був організований на зразок слобідських козацьких полків. Це стає зрозумілим, якщо порівняти чини, які були в Новослобідському полку [55, арк. 1, 2, 3] і в слобідських полках [56, с. 38]. І там, і там згадуються основні козацькі чини: полковник, обозний, суддя, підпрапорні, канцеляристи і писарі, сотники, отамани і інші чини, і навіть такий незвичний чин, як городничих [57, арк. 1, 2, 3]. Цей факт підтверджує думку про організацію Новослобідського полку на зразок слобідських козацьких полків.

Майбутньому полку відводилася територія в 20 верст на південь від Нової Сербії. Територія простяглася від ріки Бугу до фортеці Св. Єлизавети, а від Єлизаветинської фортеці аж до Дніпра. На місці виділити територію і контролювати заселення мав головний командир Нової Сербії генерал-майор І. Глебов [58, с. 40–41, 64–65, 125–127].

Зрозуміло, полк було вирішено підпорядкувати російському командуванню. Вже 2 листопада 1753 р. Сенат призначив “для лучшего смотрения” російського офіцера капітана М. Бикова [59, с. 201–202]. М. Биков підпорядковувався головному командиру Новосербського поселення І. Глебову. В травні 1754 р. головний командир запитував Сенат, на яких засадах має існувати полк, скільки виділити для нього землі, звідки призначити полкову і

сотенну старшини в полк і взагалі, під чією юрисдикцією бути полку: якщо полк буде “в Малороссийском управлении”, то це може викликати “помешательства”, тобто непокору і бунтарство з боку української людності. Сенат постановив, що полк і все українське населення має бути у відомстві коменданта фортеці Св. Єлизавети О. Глебова [60, с. 260–262]. З цього часу Новослобідський полк з усіма мешканцями було підпорядковано владі коменданта фортеці, який, в свою чергу, підпорядковувався головному командирі Нової Сербії І. Глебову (Див. Додаток Д). Головний командир Новосербського поселення в своїх руках зосередив величезні владні повноваження – від питань про оселення людності до дипломатичного листування і командування усіма військами, зібраними за Дніпром. Комендант був заступником головного командира і виконував частину функцій, покладених на головного командира, в тому числі займався і оселенням людності [61, с. 73–75]. Саме з ініціативи коменданта О. Глебова були засновані розкольніцькі слободи. Тому було логічним, що справу організації полку було передано коменданту, як ту, що менше заслуговувала на увагу головного командира.

В Новій Сербії і Новослобідському полку було два Глебови – головний командир Нової Сербії генерал-майор артилерії Іван Федорович Глебов та його однофамілець патрон Новослобідського полку, комендант фортеці Св. Єлизавети в чині бригадира Олексій Глебов [62, арк. 1–13].

Що ж до призначення старшини, то І. Глебов мав “предоставить в Сенат мнение”, кого призначити на старшинські посади, при цьому головний командир Нової Сербії мав врахувати штат старшин, кількість людей і дворів [63, с. 261–262]. Це розпорядження Сенату підтверджує думку про те, що військова і адміністративна влада над Новослобідським полком належала російському офіцеру – головному командирі Нової Сербії.

Отже, пройшло більше року (з весни 1753 р.), а полк фактично не був створений: не розмежовано територію полку, не визначено необхідну кількість

землі для утримання кожного козацького чину. Поселення полку не збудовані, не призначено і козацьку старшину.

В діяльності полку можна простежити два етапи. Перший етап охоплює 1753–1761 рр. і характеризується поступовим залюдненням полку, формуванням козацьких органів влади і перетворенням його на військове формування. В документах перші згадки про призначення старшин датуються 1756–1757 рр. В ці ж роки вперше згадується про Полкову слобідську канцелярію – орган управління полком [64, арк. 6–7зв.; 65, арк. 9–9зв.; 66, арк. 10–10зв.]. Вірогідно, на 1756–1757 рр. в полку було достатньо людності, тому для її контролю починають призначати старшину з кола благонадійних осіб, а для управління внутрішнім життям полку організовують Полкову канцелярію Новослобідського полку. В цей період не було чітко визначено правові засади функціонування полку, його земельні статки, утримання козацтва. Вірогідно, полк існував за неофіційними правилами і нормами, які добре були відомі в козацькій верстві.

Ключовим питанням в справі організації полку було питання визначення земельних володінь Новослобідського формування та розмежування рангових ґрунтів на кожний козацький чин окремо. Під розмежуванням слід розуміти обстеження території Новослобідського поселення і встановлення точної кількості землі, якою володів полк.

Кордони полку і його земельні володіння, особливо на півдні, були окреслені не чітко. Така нечіткість дозволяла проводити наступ і захоплювати нові запорізькі території. В самому полку кордони між сотнями-слободами також не було чітко окреслених кордонів. Для кожної сотні в полку мали виділити певну кількість землі. Кожний козак і старшина мав отримати за службу чітко встановлену кількість землі “по пропорции его звания” [67, арк. 79].

Але до 1758 р. козаки і старшина “не имели никакого определения к земле”. Тобто спочатку земля не була закріплена за кожним козаком полку,

козацтво користувалося ділянками землі, за що мало нести службу. Якихось офіційних паперів, які могли підтвердити права на користування землею, козацтво не мало.

Питання про розмежування підіймалося не один раз, але його ж неодноразово згортали. На карті Нової Сербії і Новослобідського полку 1759 р. кордони кожної роти Новосербського поселення окреслені чітко. В той же час, кордони між слободами козацького поселення не позначені зовсім [68, арк. 7; 69, с. 291].

Однією з причин того, що територія полку довгий час залишалася не розмежованою, була невизначеність штату полку. В березні 1759 р. інженер-підполковник Менцеліус рапортував у Сенат, а також коменданту Ф. Юсту про будівництво фортеці Св. Єлисавети. Він повідомляв, що територія Новослобідського полку й досі не розмежована: спроби розмежування робилися, але справу до кінця не довели і розмежування не було проведено, оскільки залишався невизначеним штат полку [70, арк. 29–30; 71, арк. 1–2зв.; 72, арк. 3–3зв.].

Другий етап діяльності полку починається з урядового указу від 14 серпня 1761 р. і закінчується 22 березня 1764 р. – офіційним указом уряду про створення Новоросійської губернії, який передбачав перетворення Новослобідського козацького полку в пікінерний полк російської армії.

14 серпня 1761 р. російський Сенат видав “Дополнительные правила для казацкого поселения за рубежом Новой Сербии”. В червні 1759 року комендант М. Муравйов разом з козацькою старшиною представив у Сенат свій проект реформування полку. Відповідь Сенат дав лише через два роки – у серпні 1761 року [73, 770–771]. Сам указ, який містив “Додаткові правила” і новий штат полку, козацтво отримало в жовтні 1761 року [74, арк. 26–28зв.]. “Додаткові правила ” умовно можна поділити на дві частини. Перша частина містить загальні положення правил для полку [75, с. 770–771]. Друга частина “додаткових правил” конкретизує загальні положення функціонування полку

[76, арк. 31–34зв.]. Полк було вирішено підпорядкувати Сенату. На місцях вищу владу мав комендант фортеці Св. Єлизавети. А над ним стояла Київська губерньська канцелярія. Полкова канцелярія Новослобідського полку лишалася в підпорядкуванні Гарнізонної канцелярії фортеці Св. Єлизавети [77, с. 770–771]. Цими ж документами був чітко визначений штат полку, детально регламентувалося його життя, були прописані права, привілеї і обов'язки козацтва, наказувалося провести розмежування полку. Визначався і порядок користування ранговими землями. Козаки не могли продавати і використовувати свої земельні ділянки як заставу. В повній власності козацтва були лише господарські будівлі [78, с. 770–771]. Землі полку в черговий раз наказано було обміряти і розділити між сотнями-слободами. Кожна сотня мала отримати певну кількість землі [79, арк. 59; 80, арк. 79].

Але і в 1761 р. розмежування полку не було проведено. Коли влітку 1762 р. полк тимчасово опинився під владою командира Новосербського корпусу І. Хорвата, той мав намір скласти карту Новослобідського поселення, підрахувати точну кількість землі і угідь полку. Планувалося також “разделить поселение на сотни и уделы по примеру Новой Сербии” [81, арк. 59]. Та І. Хорват не довів справу до кінця.

У вересні 1762 р. до Київського генерал-губернатора надійшов лист з Полкової слобідської канцелярії. Канцелярія наголошувала, що хоча полк “учрежден” в 1754 р., але й досі його володіння не розмежовані. Якби земля була розмежована, тоді б російські піддані “охотнее” поверталися з-за кордону і селилися в Новослобідському полку. Та й самі козаки більше б “усердствовали” в заведенні господарств. Знову прохали прислати людину, яка б розмежувала територію полку [82, арк. 29–29зв.].

Та й на цей раз розмежування не було доведено до кінця. В 1763 р. з призначенням на посаду головного командира Нової Сербії (посада довгий час була вакантною) генерал-поручика О.Мельгунова, знову була здійснена спроба розмежування території полку (остання, оскільки в березні 1764 р.

Новослобідський полк було перетворено на Єлисаветградський пікінерний) і розподілу землі між козацтвом і старшиною “по пропорции его звания” [83, арк. 79]. Але і ця спроба провалилася.

“Додаткові правила” 1761 р. визначали кількість рангової землі, яка надавалася козацтву і старшині за несення служби в полку замість жалування. Полковій старшині: полковнику – 600 десятин; обозному – 400; судді – 300; двом осавулам, ротмістру, двом писарям і хорунжому – по 200 десятин; лікарю – 140; полковому городничому і отаману – по 100 десятин; підпрапорним і канцеляристам – по 80; писарям – 50 десятин. Сотенній старшині: сотнику – 200; отаману і хорунжому – по 60; писарям, осавулам і виборним козакам – по 50 десятин. До кожного виборного козака мало бути приписано 9 козаків-підпомічників. Кожний підпомічник мав отримати по 25 десятин землі [84, с. 32–32зв.].

Регламентувалася і виплата платні грошима окремим козацьким чинам. Так, окрім рангової землі, грошове жалування виплачувалося службовцям Полкової канцелярії, полковому хорунжому, лікарю, полковим музикам і цирульникам при лікареві. Полковим писарям була визначена платня по 60 рублів на рік, полковим канцеляристам по 24 рублі на рік, і писарям по 12 рублів на рік. Жалування полкового хорунжого становило 60 рублів, а полкового лікаря 120 рублів на рік. Полковим музикам виплачували: одному литавристу і трьом сурмачам – кожному по 24 рублі на рік. Двом цирульникам, оскільки їм не було передбачено наділення землею, платили по 18 рублів [85, арк. 32].

Козацтво, полкова і сотенна старшина користувалися козацькими привілеями. Їм дозволялося заводити на своїх землях господарства – млини, хутори, винокурні, торгівельні промисли, а в кожній слободі можна було утримувати по одному шинку. Козаки і старшина звільнялися від сплати податків в державну казну. Старшині дозволялося оселяти на своїх землях українців, які вийшли з-за кордону. Якщо переселенці не зможуть утримувати

себе в козацтві, то вони мають працювати в козацьких і старшинських господарствах [86, арк. 33].

Хоча полк був козацьким, і більшість населення Новослобідського формування було українським, козацтво і населення полку підпорядковувалося російським владним структурам. Російське офіцерство контролювало і наглядало за діяльністю козацтва і старшини.

Створюючи Новослобідський полк, російський уряд переслідував кілька цілей:

1. Не допустити втеч української людності на території запорожців і українські території під Польщею і поставити її під подвійний контроль – військовий і адміністративний.

2. Використати цю людність для укріплення південно-західних кордонів і прикордонної охорони.

3. На населення полку покладался обов'язок почати освоєння південноукраїнських степів.

4. Новослобідське населення мало скласти авангард, передовий рубіж оборони Нової Сербії.

5. Новослобідський полк, як і Нова Сербія, були наступним етапом наступу російської влади на Запорізькі Вольності.

Найкращою формою організації української людності був козацький полк на зразок українських полків Слобожанщини. Українці, отримавши певний ряд пільг, не тікали за кордон, а були залучені до несення прикордонної служби. Населення полку, як козаки, так і посполиті, поступово економічно освоювало край, займалося сільським господарством, розвивало промисли і торгівлю.

Процес організації розтягнувся на вісім років, і лише в 1761 р. урядом був затверджений штат полку, права і обов'язки козацтва. Причину такої тяганини треба шукати в неповороткому механізмі державної влади Російської імперії, який не зміг швидко зреагувати і прийняти конкретні рішення, які б визначили долю полку і його населення.

2.2. Історико-географічна характеристика полку

В 1753 р. Новослобідський козацький полк отримав територію для поселення, ширина якої становила трохи більше 20 кілометрів. У довжину ця територія простяглася зі сходу на захід на 300 кілометрів. Але згодом південні кордони полку були розширені за рахунок захоплення північних земель запорізьких козаків. На грудень 1761 р. новослобожани розширили свої володіння в середньому на 20–30 кілометрів на південь від кордону 1753–1754 рр. [87, с. 877–880]

На сході полк межував з Гетьманщиною по Дніпру – від місця впадіння в нього ріки Омельника, далі тягнувся на південь до місця впадіння в Дніпро ріки Домоткані. Пізніше територія була розширена з півночі на південь аж до ріки Самоткані (див. Додаток В). На заході територія полку обмежувалася російсько-польським кордоном; за ним проживали українці, які в той час жили під владою Речі Посполитої; кордон полку проходив по ріці Синюсі, від місця впадіння в неї річки Тернівки, далі тягнувся на південь до місця впадіння в ріку Синюху річки Чорного Ташлика.

На півночі Новослобідський полк межував з Новосербським корпусом: кордон проходив від гирла ріки Кагарлика (позначався і як Каварлик) і, тягнувся прямою лінією до верхів'я ріки Турії, а звідти до гирла ріки Кам'янки, лівої притоки Інгула, від гирла Кам'янки на гирло ріки Березівки, лівої притоки Інгула, до верхів'я Березівки до вершини ріки Омельника і звідти по цій річці до місця її впадіння у Дніпро [88, с. 625–626]. Південний кордон Нової Сербії в жовтні 1752 р. був посунутий на південь від ріки Кагарлика до рік Тернівки і Висі, оскільки І. Хорват клопотався про збільшення території для його гусарського полку і просив додати землі “в 10 верст”. Але Сенат ухвалив додати до 1-ї роти гусарського полку лише 2 версти [89, с. 705–706]. З фрагменту доповіді П. Шувалова від 22 березня 1753 р. в Сенаті: “К Бугу реке... и оттуда к крепости Св. Елизаветы и от крепости до Днепра” [90, с. 40–41], –

можна уявити територію Новослобідського полку. З 1753 р. ріка Тернівка і верхів'я ріки Висі стали кордоном між Новослобідським полком і Новою Сербією, і саме там було покладено початок Новослобідського поселення [91, с. 201–202]. Таким чином, кордон між Новослобідським полком і Новою Сербією проходив по річці Тернівці і тягнувся прямою лінією через ріку Інгул та його притоки – Бузьку (іноді позначена як Тура), Аджамку, верхів'я Бешки і Зеленої, які впадали в Інгулець, далі по річці Омельнику і до його впадіння в Дніпро [92, с. 28].

На півдні новослободжани мали спільний кордон з запорожцями. Визначити південний кордон Новослобідського полку значно складніше, оскільки він не був сталим. Новослобідське козацтво і старшина постійно намагалися розширити свої володіння за рахунок земель запорожців. Такі несанкціоновані захоплення запорізьких територій відбувалися на протязі всього періоду існування Новослобідського полку. Спочатку планувалося провести кордон “с вершини реки Самоткани до устья Домоткани через степь, а не по саму реку Самоткань”. Та межа кордону була проведена “как по реке Самоткани, так по рекам Верблюжка, Бешка и прочие где запорожские зимовники находятся” (див. Додаток В) [93, с. 132–134]. В 1755 р. кошовий отаман Г. Федоров скаржився на поселян Новослобідського полку, що вони самовільно оселяються в “дачах войскових” – по ріках Самоткані, Бешці, Верблюжці [94, с. 124]. На серпень 1756 р. ріка Бешка вся і ріка Верблюжка майже повністю були визнані урядом володіннями новослобідського козацтва [95, с. 132–134].

На 1758 р. кордон між Новослобідським полком і запорізькими територіями проходив від гирла ріки Чорного Ташлика – лівої притоки Синюхи, потім уздовж ріки Сугоклії (позначена як Сугоклія-Комишувата), яка була правою притокою Інгулу, далі вздовж лівої притоки Інгулу Аджамки, потім кордон проходив поміж верхів'я річок Кам'янки і Бешки, і доходив до витоків ріки Самоткані, далі вздовж цієї ріки до її впадіння у Дніпро (Див. Додаток В)

[96, с. 29]. В грудні 1761 р. запорожці скаржилися у Сенат на захоплення їх земель новослобідськими козаками. Січове товариство свідчило, що їх угіддя були захопленні на 30, 40, а в деяких місцях навіть на 50 верст на південь від так званої “Глебовской черты” – лінії кордону, проведеної в 1753–1755 рр. за наказом головного командира Нової Сербії генерал-лейтенанта І. Глебова [97, с. 877–880; 98, с. 270]. Вірогідно, запорожці значно перебільшили свої втрати. Насправді, новослобідські розширили свої території за рахунок запорізьких земель на 20–30 кілометрів.

Надалі новослобідське козацтво продовжує розширювати свої володіння за рахунок запорізьких територій. Тепер новослободжани намагаються захопити західні землі запорожців по ріках Південному Бугу і Синюсі. На жовтень 1763 р. найбільш спірні території по ріках Самоткані і Домоткані остаточно фіксуються в межах Новослобідського поселення [99, с. 275–276]. Більше того, новослободжани жваво освоюють нові запорізькі території – на центральному і південно-західному кордоні [100, арк. 13; 101, арк. 14–14зв.]. В 1766 р. відбулося чергове розмежування запорізьких земель, яке закріпило кордони Війська Запорізького і Єлисаветградського пікінерного полку (колишнього Новослобідського козацького полку). Кордон проходив від гирла ріки Самоткані, по цій ріці і аж до Південного Бугу до гирла ріки Ташлика (мається на увазі Мігейський Ташлик) [102, с. 395].

Територія Новослобідського полку була степовою рівниною. В березні 1753 р., коли було піднято питання про оселення Новослобідського полку південніше Нової Сербії, на запит Сенату командири Нової Сербії І. Глебов і І. Хорват доповідали, що “от их сербского поселения в степ к поселению ж способные и угодные места имеются...” [103, с. 40–41].

І. Гільденштедт, який залишив свої нотатки про подорож через колишні території Новослобідського полку, в 1774 р. згадував, що від слободи Добрянки розкинулася степова рівнина; від слободи Вершино-Кам’янки до верхів’я ріки Малої Верблюжки простягся відкритий степ. А від Верблюжого карантину до

села Зеленого І. Гільденштедт їхав цілих 12 верст майже прямо на схід напрочуд рівним степом. Від села Жовтого на північний схід до шанця Попельнастого шлях на 16 верст йшов відкритою рівниною [104, с. 1, 36].

Хоча переважна більшість новослобідських володінь була рівниною, на території полку були і “гористые и каменистые” землі [105, арк. 33]. Через західну частину території полку простяглася Південно-Придніпровська схилово-височинна область (іноді називається Придніпровською височиною). Вона пролягла від Південного Бугу до Дніпра в межах сучасних Кіровоградської, Дніпропетровської, Запорізької і Миколаївської областей (Новослобідський полк розміщувався на частині території Кіровоградської, Дніпропетровської, Миколаївської областей). Це одна з найбільших фізико-географічних областей степової зони. Вона займає центральну частину Українського кристалічного щиту, що і зараз виявляється в сучасних ландшафтах областей України [106, с. 314]. Якраз на цій височинній області, на правому високому березі ріки Інгулу в місцевості між ріками Грузькою і Сугаклеєю була побудована фортеця Св. Єлизавети (див. Додаток В) [107, арк. 16–17; 108, арк. 67–68]. Ф. Ласковський в своїй монографії “Материалы для истории инженерного искусства...” відзначив певні мінуси обраного місця для будівництва фортеці. Неподалік фортеці знаходилася “командующая высота”, з якої під час нападу ворог теоретично міг вести обстріл фортеці. Але ця височина розташовувалася на досить великій відстані від фортеці і обстріл супротивника не завдав би значної шкоди. Місцевість, яка оточувала фортецю, була порита ярами, які під час нападу могли використовуватися супротивником в якості укріплення і схованки. В майбутньому планувалося засипати ці яри [109, с. 85–86].

На території полку було багато балок, ярів, байраків, урочищ. По балках нерідко брали свій початок ріки. Так, наприклад, ріки Жовтенька (Жовта), Зелена, Лозуватка, Саксагань, Омельник витікали з дна балок (див. Додаток Б) [110, с. 36]. Люди часто селилися в цих балках, засновували поселення. В

балках, ярах, байраках росло багато трави, лози і різних дерев, які населення вирубувало і використовувало для своїх потреб [111, с. 613–614; 112, с. 150–151]. Чимало поселень Новослобідського полку було влаштовано поблизу балок чи по їх схилах. Балки Гнилице, Кобина, Крутоярівка знаходилися поблизу козацької слободи Деріївки. Слобода Куцеволівка розкинулася по обох схилах балки Парної. Балка Свідковська простяглася нижче ріки Омельника і урочища Ревучого. Балка Глиняна лежала поблизу села Попельнастого. Балки Михайлівська і Довжик знаходилася поруч з Мишуригорізькою слободою. Балка Плоска розкинулася поблизу сіл Дніпрово-Кам'янки і Калужинки. Нерідко назва балки чи урочища автоматично ставала назвою нового поселення. Наприклад, Бородаєва балка дала назву слободі Бородаївці. Балки Колесникова і Гараська лежали біля слобід Домоткані і Пушкарівки. При річці Самоткані розкинулася балка Кузьмин Яр. Балка Княжі Байраки починалася від ріки Жовтої і доходила до ріки Великого Омельника. Це була найбільша балка. Її довжина становила приблизно 15 верст (трохи більше 16 кілометрів). Княжі Байраки славилися своїми непрохідними лісами [113, с. 186–188, 200, 210].

Нижче Княжих Байраків простяглася балка Березувата. Балка Куряча розтягнулася поблизу ріки Висі. Балки Грузька і Овсяникова розкинулися поблизу ріки Грузької. Балки Дідова, Лозувата, Коноплянка, Лозувата Верхня знаходилися поблизу рік Комишувата Сугоклія і Кам'янка [114, с. 211].

Низини, балки, яри, урочища славилися родючістю ґрунтів. Чорнозем на таких ділянках землі міг досягати 71 сантиметру. Родючість ґрунтів пояснюється тим, що щороку ці ґрунти удобрювалися густою і високою травою [115, с. 263, 263, 271, 354].

Але в процесі освоєння новослобідським населенням своїх територій були виявлені “гористые, пещаные, каменистые и к плодоносию совсем негодные” землі [116, арк. 33]. Більшість неродючих і малородючих земель розташовувалися в західній частині полку. Найбільш родючими були ґрунти в східній і південно-східній частині полку [117, арк. 770–771]. В цілому,

володіння полку були придатні для розвитку землеробства, садівництва і огородництва, а наявність пасовищ з густою травою забезпечувало розвиток скотарства.

На території Новослобідського полку була досить розгалужена річкова система. В користуванні новослобідського населення були великі і малі ріки, озера, джерела, криниці, стави. Серед великих рік можна виділити: Дніпро та його притоки з правого боку: Інгул, Сухий Омельник, Кам'янка, Мокрий Омельник, Домоткань, Самоткань; Гілками Дніпра були Чекурова (протікала між козацькими слободами Плахтіївкою і Деріївкою), Переволок і Ревуче (текли поблизу Мишуриноного Рогу), Вищемірка і Лісова (розлилися поблизу Дніпро-Кам'янки); Інгулець з його притоками – Жовтою (іноді Жовтенька), Зеленою, Саксаганню, Верблюжкою (Велика і Мала Верблюжки), Бешкою, Овнянкою [118, с. 24–25, 36; 119, с. 134]; Інгул з притоками Грузькою, Сугаклеєю, Аджамкою, Кам'янкою; Південний Буг; Синюха із притоками Виссю (іноді Велика Вись) Тернівкою, Вільшанкою, Добрянкою, Чорним Ташликом, Сухим Ташликом (див. Додаток В) [120, с. 123–143].

Озер, ставів, криниць, джерел було досить багато. Наприклад, річка Зелена рясніла джерелами. Але більшість з них були невеликими і часто пересихали. Академік І. Гільденштедт влітку 1774 р. свідчив про наявність в колишній Новій Сербії невеликих криниць і ставів, що скидаються на калюжі [121, с. 26, 36]. Здебільшого вони розташовувалися неподалік Дніпра. Поблизу слобод Деріївки і Куцеволівки (Тройницька, Воронівка) були озера Моховате, Криве, Гнилице, Гниле, Конопляне, Липове. Поблизу Мишуриноного Рогу були озера Розсохувате, Векла, Криве, Фуршкове, Поперечне, Кущувате, Стрільцеве, Вовшине, Калинине, Седаківське. Біля Гегелівки розкинулися озера Ревуче, Липке, Довге, Братське, Шийкове, Криве. Біля Дніпрово-Кам'янки були озера Калиногузове, Стенкове, Мійгове. Біля слобід Домоткані і Пушкарівки були озера Довжик, Конопляне, Клодувате, Матушине, Кутувате [122, с. 176].

В ріках і озерах полку водилося велика кількість риби. Це створювало умови для розвитку рибальського промислу. Найбільше риби ловили в великих ріках – Дніпро, Омельник, Домоткань, Самоткань, Інгулець, Велика Вись, Синюха та Південний Буг [123, с. 123–133].

Оскільки більшість території Новослобідського полку мала переважно степовий характер, то ліси на такому степовому просторі росли по низинах, у балках, ярах, байраках, понад берегами рік і озер (див. Додаток Б.) [124, с. 239–240]. В полку і пізніше в Єлисаветградській провінції відчувався брак лісу [125, с. 770–771; 126, с. 666].

Поблизу Дніпра було багато лісу. Ліси розтягнулися суцільним масивом вздовж Правого берега Дніпра приблизно на 75 кілометрів від Нової Сербії до південного кордону Новослобідського полку до гирла ріки Самоткані. Тут росли дуби, осики, липа, терен. По балках і ярах проти Мишуриноного Рогу росли дубові ліси: Довге провалля, Ліщина, Заячий, Кислий, Довжик, Михайлівський, Голоднівський, Криничий, Скотуватий, Рядовий, Липовий, Розсохуватий, Калюжний, Глибокий, Білоусів, Косий, Патерилів, Шестигривенняй, Лисий, Дрищальний і Західний. Площа цих лісових масивів становила приблизно 250 десятин. По ріках Домоткані і Самоткані також росли ліси. Ліси вкривали всю балку Княжі Байраки. Поблизу рік Жовтої і Зеленої було достатньо лісу. По ріках Кам'яночці і Тернівці – притоках Інгула і по самому Інгулу до його верхів'їв виходили два знаменитих Ліси Чорний і Чута. Але вони простяглися по території Нової Сербії і були в користуванні Новосербського корпусу. Далі йшли ліси по притоці Інгульця Саксагані та по балках уздовж цієї ріки. Їх площа становила приблизно 12 десятин. По березі ріки Саксагані ріс ліс і чагарник. Нижче ріки Саксагані по річці Бешці лісу росло достатньо. По річці Аджамці росли лише лози і терни (12 десятин), а по річці Березівці ріс важкий ліс Соколини. Його налічувалося до 400 десятин. Між верхів'ям Інгула і річкою Торговицею, по ріках Сугоклії і Сугоклійчику лісу росло мало. Небагато лісів, придатних для будівництва, було по ріках Чичиклія і Громоклія. Там росли

осокір, ясен, таволга, липняк (берест), клен, верба, верболіз, в'язник, груші, яблуні, хміль, шипшина, дрібні дуби, але рідко. Поміж ріками Кагарлик і Тернова ріс Наумів ліс. По ріці Буг біля Піщаного Броду росли терни і малі чагарники [127, с. 240–247].

Академік І. Гільдештедт свідчив, що в Єлизаветградській провінції відчувався брак лісу. Він згадував, що частково проблему лісових угідь намагалися вирішити штучним насадженням лісу. Такий ліс був висаджений на ділянках розкольничих сіл Злинка, Клинци, Калинівка (колишня територія Новослобідського полку). Тут були висаджені насамперед дуби, клени, тутові дерева [128, с. 22–23]. І. Гільденштедт відзначав, що по лівому боці ріки Синюхи лісу немає, проте є гарний лісок по правому “польському” боці ріки Синюхи. А неподалік від слободи Добрянки в слободі Асечці академік бачив насаджений лісок з молодих осик [129, с. 31].

Можна вважати, що в західній частині новослобідських територій було недостатньо лісу. Не враховуючи Ліси Чорний і Чуту, оскільки вони були в користуванні новосербців. Командир Новосербського корпусу І. Хорват без санкції уряду відмежував (а фактично захопив) Чорний Ліс для використання виключно новосербськими мешканцями. Тому тривалий час новослобожани були позбавлені можливості користуватися ресурсами цього лісового масиву [130, с. 134]. Окремі випадки втеч новослобожан з західних слобід за кордон, через ріку Синюху на підпольські українські території, пояснювалися браком деревини і лісу для опалення хат узимку [131, арк. 1–2; 132, арк. 3–4; 133, арк. 5зв.; 134, арк. 6–6зв.]. З півночі до гирла ріки Південний Буг лісів росло мало, лише по балках росли дерева і кущі: яблуні, груші, шипшина, хміль, виноград, вишня, верболіз, осокір, глід, гордовина, терни і чагарники [135, с. 247]. Значно кращою ситуація була в східній частині Новослобідського полку, особливо неподалік Дніпра. Далеко не вся деревина на сході полку була придатна для будівництва жител. Багато росло чагарнику, лози і терену.

На степовому просторі, а також в лісах, плавнях байраках водилося багато різноманітних звірів і дичини. Населення полку активно полювало і ловило звірів і дичину, проте мисливство і звіроловство не набуло такого поширення, як рибальство.

Володіння Новослобідського полку перетинали важливі шляхи сполучень. Через територію полку проходив відомий Чорний шлях, який мав кілька відгалужень. Чорний шлях починався з Перекопського перешийка і доходив до Варшави. Чорний шлях йшов вздовж Інгульця, перетинав кордони Новослобідського полку, завертав і вже тягнувся по території Новосербського корпусу, доходив до верхів'їв Інгульця і Інгулу, Тясмину, Росі (див Додаток В) [136, с. 558–559].

Кучманський шлях (татарське Керван Толі) був відгалуженням Чорного шляху, яке починалося біля витоку ріки Інгульця (притоки Дніпра), неподалік Чорного лісу, в 30 кілометрах на північний схід від фортеці Св. Єлизавети і доходив до міста Бара. По території полку шлях проходив з півночі на північний захід, через верхів'я Інгулу, перетинав Чорний Ташлик, і далі проходив між лівими притоками Південного Бугу Чорним Ташликом і Мертвовідом [137, с. 558–559].

Крюківський шлях тягнувся від міста Крюкова уздовж правого берега Дніпра на Кічкас, а далі на Кримський шлях. По території новослобожан шлях проходив: через ріку Сухий Омельник, через слободи Деріївку, Мишурин Ріг, Дніпрово-Кам'янку, Калужине (Калужинку), через ріку Мокрий Омельник на Бородаївку, Глинське, Пушкарівку, перетинав ріки Домоткань і Самоткань [138, с. 558–559; 139, с. 224–225]. Ще один маршрут Крюківського шляху – від новосербських шанців Кам'янського та Члоговацького на верхів'я ріки Інгул, проходив через фортецю Св. Єлизавети, вздовж Кам'януватої Сугоклії на шанець Чорноташлицький, вздовж правого берега ріки Чорний Ташлику, далі на лівий берег цієї ріки, і доходив до Катерининського шанця на Південному Бузі. Цей шлях з'явився зі зведенням Єлизаветинської фортеці і

Катерининського шанця, щоб з'єднувати ці два стратегічно важливі об'єкти [140, с. 225–226].

Кримський, або Чумацький, шлях тягнувся від міста Китайгорода через ріки Домоткань і Самоткань (які були у володіннях Новослобідського полку), через селище Романкове, переходив на лівий берег і на Крим. Відгалуження цього шляху простяглося від міста Крюкова мимо шанця Кам'янського, через Келебердянський Омельник, мимо притоки Омельника на верхів'я ріки Жовтої і село Жовте, через Комісаровку, які були новослобідськими поселеннями, і доходив до Січі на Підпільній [141, с. 224–225].

Переволочанський шлях проходив від міста Переволочної через Дніпро, вздовж лівого берега Омельника, на верхів'я Саксагані, на Базавлук, Солону, Нову Січ, з правого берега Дніпра знову переходив на лівий, і вливався до Кримського шляху [142, с. 558–559]. Перетинаючи верхів'я Саксагані, шлях проходив по території новослобожан.

Микитинський шлях тягнувся від Мишуриноного Рогу, переходив через Дніпро і зливався з Кримським шляхом. По території полку шлях розтягнувся з півночі на південь, починався від слободи Мишурин Ріг, проходив через козацьку слободу Липівку [143, с. 558–559; 144, с. 224–225].

Кизикерменський шлях починався від міста Кременчука і йшов до села Жовтого, потім тягнувся вздовж правого берегу ріки Жовтої, перетинаючи її, до села Недайводи, вододілом Саксагані і Інгульця на Кривий Ріг, уздовж Інгульця через Давидів брід у Кизикермен [145, с. 558–559]. По території полку шлях тягнувся по Правому берегу Дніпра, з півночі на південь, проходячи через село Жовте і перетинаючи ріку Жовту.

Через територію полку простяглися і інші шляхи:

1. Від Дніпра, від слободи Пушкарівки, на Зелену, Покровське, форштадт фортеці Св. Єлизавети, Плетений Ташлик, Криве озеро, Балту, Бендери, Бухарест. Від Пушкарівки і до Плетеного Ташлику шлях проходив по території Новослобідського козацтва;

2. Від поселення Зимуні (територія Новосербського корпусу) на устя ріки Верблюжки (територія Новослобідського поселення), а там шлях зливався зі шляхом на Бухарест;

3. З заходу на південний схід від Південного Бугу проти устя ріки Чортали на ріку Гарбузинку, Мертвоводи, верхній Єланець, Комишувата, Інгул (вище ріки Сугаклеї) і на Дніпро вище Кизикермена. Перетинаючи ріку Інгул вище ріки Сугаклеї шлях частково проходив саме по території Новослобідського полку [146, арк. 12; 147, арк. 58–59].

На території Новослобідського полку були і шляхи місцевого значення. Деякі з них були відомі ще до утворення Новослобідського полку. Так, на карті Задніпровських володінь Келебердянської і Переволочанської сотень Полтавського полку 1752 р. чітко позначені шляхи з Січі на Кременчук і з Мишуриноного Рогу на Січ (див. Додаток Б).

В документах Новослобідської канцелярії вживається термін “тракт”. Цим терміном позначалися шляхи. Посланців з листами відправляли саме по таких “трактах”. Слободи сполучалися через ці “тракти”. Є й інші згадки про шляхи на території полку. Коли в квітні 1760 р. виникла потреба перевезти гармати з Переволочанської фортеці до Єлизаветинської фортеці, перевезення і охорону цього цінного вантажу було доручено новослобідським козакам. Було складене “расписание”, в якому було зазначено скільки козаків і від яких слобід будуть виконувати цю службу. З цього “расписання” можна дізнатися і про приблизний маршрут руху. Було передбачено перевезення гармат в два етапи: 1) від слободи Дніпровської до слободи Овнянки; 2) від Овнянки до фортеці Св. Єлизавети [149, арк. 1; 150, арк. 6].

В жовтні 1763 р. було піднято питання про поштовий зв'язок і обмін кореспонденцією між начальством Нової Сербії, фортеці Св. Єлизавети, містом Кременчуком і фортецею Переволочною. Були складені розклад відправки поштової кореспонденції і маршрути руху поштових команд по території

Новослобідського полку і Нової Сербії і до Кременчука та Переволочної. Було передбачено шість маршрутів:

1. З фортеці Св. Єлизавети на Кременчук. Шлях проходив через слободи Новослобідського полку – Аджамку, Мурзинку, через 12-ту і 18-ту роти пандурського полку і до Кременчука.

2. З фортеці Св. Єлизавети на Новомиргород (резиденція Новосербського корпусу). Шлях йшов через козацьку слободу Грузьку, далі через 9-ту роту (Пончово), і до Новомиргорода.

3. З Новомиргорода до Архангельська. Шлях тягнувся через 3-ю і 5-ту роти і до Новоархангельська.

4. З Новоархангельська до козацької слободи Орла через новослобідські селища Тернівку, Добрянку.

5. З фортеці Св. Єлизавети до Орла маршрут був прокладений через територію Новослобідського полку слободами Виска, Злинка, Піщаний Брід, Лисі Гори, Орел.

6. Найдовшим був шлях з фортеці Св. Єлизавети до фортеці Переволочної. Він проходив через козацькі слободи Аджамку, Мурзинку, Овнянку, Зелену, Княжі Байраки, Ліхівку, Кам'янку і до Переволочної [151, арк. 49–49зв.].

На території полку здавна існували або були побудовані самими новослобожанами переправи, перевози, мости і греблі. Були і броди. На карті Задніпровських володінь Полтавського полку 1752 р. чітко видно греблі та мости, перекинуті через ріки. Деякі з них, такі як гребля Боравизного і Стрілецька гребля, мали назви (див. Додаток Б). Пізніше цими греблями і мостами користувалися і новослобідські козаки.

На території полку в слободі Мишури́н Ріг функціонувала Мишури́норізька переправа. Вона була побудована ще в XVI ст. На ній переправлялися з Переволочної через Дніпро до Мишурино́го Рогу.

Романківська переправа функціонувала проти острова Великого і села Романкового (пізніше місто Верхньодніпровськ) [152, арк. 230].

Досить відомим був перевіз в слободі Орлі [153, с. 135–137]. Переправа через ріку Інгул була в селі Лелеківці. А в селі Інгульська Кам'янка функціонувала переправа через ріку Кам'янку [154, арк. 16–17; 155, арк. 67–68].

На Бузі з давніх давен був відомий Вітовтів брід, розташований нижче гирла Синюхи. Для переправи через ріку Синюху населення користувалося Синюшиним бродом. Притоки Інгульця – Кам'янка, Бешка, були досить мілкі, і їх можна було перейти в брід [156, с. 235–237].

Кліматичні умови були досить типовими для степової зони. Зими були непостійними, починалися в грудні, іноді січні місяці. Температура узимку доходила до 20–23 градусів нижче нуля. Сніг випадав нерівномірно. Могло випасти як дуже багато, так і мало снігових опадів. Весна починалася з половини березня, рідше з кінця лютого. Трава піднімалася на початку – в середині травня. Фрукти, овочі, хліб дозрівали у червні, липні і на початку серпня. Влітку температура іноді доходила до 45 градусів вище нуля у відкритому степу. Осінь починалася з кінця вересня. Річки замерзали у листопаді. З вересня ж починалися тумани. Вони відбувалися періодично всю осінь, іноді траплялися протягом всієї зими і початку весни. Відкрита степова місцевість не захищена від вітру. Північно-східні вітри приносили цьому регіону холод і посуху, південні і південно-західні – тепло і дощі. Біля великих рік клімат був м'якшим і вологішим [157, арк. 291]. В полку жили вихідці з різних регіонів – з Лівобережної України і Слобожанщини, з правобережних підпольських українських територій. Всі вони звикли до клімату, характерного для їх регіону. Вірогідно, кліматичні умови в Новослобідського полку відрізнялися від звичних для них умов. Вони були суворіші і жорсткіші. Але поступово населення пристосувалося до особливостей клімату степової зони.

Отже, Новослобідський полк мав вигідне географічне положення. На сході його сусідом були українські козацькі полки Гетьманщини, на заході –

українські території під Річчю Посполитою. На півночі полк межував з Новосербським корпусом. Південним сусідом Новослобідського полку стало запорізьке козацтво. Кордони з Запоріжжям були рухливими, через постійні намагання новослобідського козацтва і старшин захопити запорізькі території. Але під час можливої війни таке географічне положення не сприяло захищеності територій Новослобідського полку від нападу польських чи турецько-татарських військ. Що і підтвердив татарський набіг 1769 р. під керівництвом Крим-Гірея. Під час набігу чимало новослобідських поселень було спустошено і зруйновано [158, с. 147–187].

Рельєф поверхні території полку являв собою степову рівнину. І тільки Придніпровська височина простяглася через територію полку. Особливістю рельєфу була наявність значної кількості балок, урочищ, ярів, байраків. На території полку була досить розгалужена річкова система з великою кількістю рік, озер, джерел, криниць. Більшість з них були незначним за глибиною і часто пересихали влітку.

Природні умови, в яких функціонувало новослобідське козацтво, хоча і відзначалися суворим кліматом, були вигідними для розвитку сільського господарства – землеробства і скотарства, та для запровадження рибальського промислу. Природні умови території полку були сприятливими також для заняття полюванням і звіроловством.

2.3. Взаємини Новослобідського полку з Гетьманщиною, Новою Сербією та Запорізьким козацтвом

Непростими і неоднозначними були стосунки новослобідського козацтва з своїми сусідами. На сході, через Дніпро Новослобідський полк межував з полками Гетьманщини. На півночі Новослобідський полк межував з Новосербським корпусом. На півдні його сусідом було Запоріжжя (див. Додаток В).

Козаки з Гетьманщини брали участь в будівництві фортеці Св. Єлизавети – майбутньої резиденції Новослобідського полку. Пізніше залучалися до охорони кордонів Нової Сербії і Новослобідського полку [159, арк. 1–5; 160, арк. 1–7; 161, арк. 1]. Гетьманські козаки під час несення служби в Новослобідському полку підпорядковувалися коменданту фортеці Св. Єлизавети, який одночасно був шефом новослобідського козацтва. Так, 5 січня 1761 р. Сенат надає в розпорядження новому коменданту фортеці Св. Єлизавети Г. Толстому окрім регулярних російських полків ще “1000 команду из малороссийских казаков и казацкое поселение” [162, арк. 388]. Восени 1762 р. на Лівобережну Україну повернулося 900 козаків, які несли службу при фортеці Св. Єлизавети і місті Архангельську [163, арк. 1–7]. В 1763 р. у зв’язку з загрозою татарського нападу Нова Сербія, “малороссийское поселение” (Новослобідський полк) і всі полки, які тут розташовувалися (в тому числі і українські козацькі команди з Гетьманщини) передавалися під владу генерал-поручика князя Мещерського [164, арк. 55–56]. З моменту, коли полк приступив до виконання службових обов’язків, новослобідські козаки спільно з козаками Гетьманщини та компанійцями несуть службу на численних форпостах. Вони разом викорінюють гайдамаків в “Задніпровських місцях”, вартують і роблять роз’їзди на кордонах [165, 278]. Козаки з Гетьманщини розквартирувалися по форпостах і слободах Новослобідського полку. Так, у червні 1760 р. на території Новослобідського формування стояла “полтаратысячная команда” з Гадяцького, Миргородського, Полтавського, Переяславського і Лубенського полків, на чолі з 5 сотниками і 4 значковими товаришами. Іноді команди гетьманських козаків були ще більшими. Так, в травні 1764 р. на території полку дислокувалося 3 тисячі гетьманських козаків, і було наказано послати ще 1 тисячу додатково [166, с. 270]. Як і новослобідські козаки, козаки з Гетьманщини залучалися до ведення розвідки на території Туреччини і Кримського ханства [167].

Між новослобожанами і гетьманськими козаками траплялися конфлікти за земельні угіддя. Так, в 1756–1757 рр. почалися суперечки за користування угіддями Піщаного Великого острова на Дніпрі, навпроти річки Домоткані, який виявився спірною територією між Новослобідським і Полтавським полком [168, арк. 1–10]. В 1759 р. виникла сутичка між новослобідським сотником слободи Бородаївки Неділко-Воїновим і її мешканцями з мешканцями сотні Орлянської Полтавського полку. На острів претендували новослобідські сотники Бородаївської і Домотканської слобід з одного боку, та сотник слободи Орлянської Полтавського полку – з другого. Острів був багатий на траву під сіно та лози. Сотник Орлянської сотні з командою не дав домотканцям забрати накошене сіно. Дійшло до сутички, в якій були сильно побиті і “списами подколото” кілька домотканців. Дехто навіть помер. Пізніше відбулася сутичка в слободі Домоткані. Тоді сотника Орлянського з кількома козаками було заарештовано. В цю справу втрутився комендант фортеці Св. Єлизавети і наказав звільнити заарештованих, але острів визнав “по імператорским указам” за Новослобідським полком, про що й повідомив Полтавську полкову канцелярію [169, арк. 60; 170, арк. 61; 171, арк. 62; 172, арк. 63; 173, арк. 1–5, 13–17]. Це не єдиний випадок, коли патрон Новослобідського полку – комендант фортеці Св. Єлизавети, користуючись своєю владою та авторитетом, втручався в стосунки новослобожан з сусідами і намагався вирішити справу на користь своїх підлеглих. Так само трапилося і в конфлікті новослобожан з запорожцями за землі останніх.

Також спільні економічні інтереси і вигоди об’єднували новослобожан та гетьманців. Згадати хоча б лист генерала І. Глебова до Генеральної козацької старшини, в якому генерал закликав старшину відправляти на ярмарки в Нову Сербію і Новослобідський полк людей з товарами [174, арк. 3, 6]. В 1760–1764 рр. Переволочанський перевіз взяв на відкуп за 450 карбованців на рік “Задніпряньського слобідського полку містечка Кам’янки сотник Андрій Гегеля”

[175, с. 82]. В матеріалах архіву фортеці Св. Єлизавети згадується прізвище сотника слободи Кам'янки А. Гегели [176, арк. 10; 177, арк. 25].

Найбільш складними і напруженими були відносини новослобожан з своїми найближчими сусідами – новосербцями. Постала проблема взаємовідносин прибульців-новосербців з корінним українським населенням. Не завжди ці відносини були прості і добросусідські.

З самого початку ставлення російської влади до цих двох поселень не було однаковим. Варто згадати слушне зауваження одного з дослідників Новослобідського полку, який вважав, що Новослобідський полк був “пасынком” місцевої адміністрації [178, с. 562]. В інструкції, даній новому коменданту фортеці Св. Єлизавети Г. Толстому, російський уряд наголошує, що він має дбати головним чином про Новосербський корпус, всіляко йому сприяти і допомагати, і в жодному разі не робити так, як робив його попередник М. Муравйов, який більше піклувався про Новослобідське козацьке поселення при фортеці Св. Єлизавети, намагався частину привілеїв і угідь Нової Сербії передати Новослобідському полку [179, с. 371]. Отже, російський уряд всіляко підтримував новосербську колонізацію, вважав її головною і першочерговою справою. Про це також свідчить і той факт, що Сенат наказав звільнити землі надані під Нову Сербію і переселити українське населення, якого було набагато більше, ніж прийшлого новосербського [180, с. 88]. Слов'яни-іноземці мали стати надійною опорою російської влади в регіоні. Про надання переваги сербській колонізації може свідчити і велика кількість указів і розпоряджень Сенату. Їх нараховується кілька десятків в “Полном собрании законов Российской империи” та “Сенатском Архиве”. В той же час благоустрою Новослобідського поселення присвячено значно менше указів і розпоряджень у цих же зібраннях.

Саме ставлення російського уряду до Нової Сербії як до головного поселення можна підтвердити тим, що її людність отримала кращі угіддя:

пасовища, ліси, сіножатні, луги. А Новослобідському полку постійно не вистачало цих угідь.

Через ці угіддя і точилися постійні конфлікти між новослобожанами та новосербськими поселенцями. Взимку 1760 р. тишківський, калужинський, мурзинський сотники Новослобідського полку подали скаргу в Гарнізонну канцелярію на військовослужбовців Новосербського корпусу – гусар і пандурів. Новосербці не давали новослобожанам забрати домовлену частину сіна, яку було накошено на новосербських лугах [181, арк. 58].

А в квітні 1760 р. новослобідський сотник слободи Тройницької С. Добровольський прохав полковника Адабаша дозволити відправити в канцелярію пандурського полку Новосербського корпусу делегатів для укладання угоди про аренду сінокосів, орної землі, лугів цього полку [182, с. 570–571]. Через брак своїх пасовищ новослобожани орендували сіножатні в новосербців, або ж наймалися до них косити сіно, щоб домовлену частину забрати собі як платню за роботу [183, арк. 58].

Були проблеми і з будівельним лісом. За цим матеріалом новослобідські мешканці змушені були їздити аж до Чорного Лісу, а це за 200 верст від Новослобідського полку. На проїжджаючих через “новосербські дачі” слобожан новосербці влаштовували напади, заарештовували їх, відбирали худобу, змушували на себе працювати. Так, наприклад було в 1760 р. з аджамськими мешканцями. Їх заарештували новосербські гусари і змусили на себе працювати. Лише в 1763 р. це становище змінилося, коли головний командир Нової Сербії Мельгунов в ордері до Новослобідського полковника М. Адабаша підтвердив права мешканців Новослобідського полку на користування Чорним Лісом [184, арк. 10].

Про те, що Чорний Ліс новосербські мешканці вважали своєю власністю, згадується в описі справ “Канцелярії Новосербського корпусу”. В “Канцелярії...” зберігалася справа “о нерубке никому Черного леса казенной части и о пойманных в том лесе слободских поселян” [185, арк. 24]. Хоча

географічно Чорний Ліс розташовувався на Новосербській території, право користуватися його угіддями мали і новослобідські мешканці. Комендант М. Муравйов намагався відстояти це право. В 1759–1760 р. відбувся “тяжбенный” процес коменданта Муравйова з генерал-лейтенантом Хорватом за права користуватися лісом для “государственных нужд”. Мова йшла про Чорний Ліс, який І. Хорват відмежував до Нової Сербії без санкції уряду [186, арк. 27зв.–28].

Відчуваючи себе повними господарями становища, новосербці захоплювали і самих поселенців полку, – вимагаючи потім викуп, змушували на себе працювати, грабували козаків, захоплювали в них худобу і майно. Так, мурзинський сотник П. Дик у жовті 1760 р. скаржився в Гарнізонну канцелярію, на сербських гусар шанця Самбор. Вони захопили у мурзинців худобу, і вимагали за неї викуп [187, арк. 57]. В січні 1760 р. в Полкову канцелярію скаржився аджамський сотник К. Вовк на гусар Суботницького шанця. Новосербські гусари захопили новослобідських козаків, вимагали в них гроші і примушували працювати на себе [188, с. 568–569].

З опису справ “Канцелярії...” можна дізнатися, що в тому ж 1760 р. прапорщик сербського шанця Суботинця відібрав 3 рублі у поселенців слободи Аджамки, коли ті їхали в Чорний Ліс за дровами [189 арк. 35зв.]. Зарозумілі новосербські колоністи чинили напади і на козаків-запорожців. В 1760 р. прапорщик пандурського полку С. Янов завдав образи запорізьким козакам і чумакам в слободі Новослобідського полку Омельницькій [190, с. 141]. В 1761 р. навіть проводилося слідство з приводу утисків і образ запорожців в Новій Сербії [191, арк. 1–8].

Були випадки, коли під час таких конфліктів між новослободжанами і новосербцями проливалася кров. В 1761 р. сержант пандурського полку вдарив ножом козака новослобідського полку слободи Мишуринорізької [192, арк. 108–108зв.]. Чим закінчилася справа, невідомо.

В липні 1760 р. в канцелярію Новослобідського полку скаржився сотник М. Авраменко. Овнянських мешканців, які з підводами мали привести будівельні матеріали з Чорного Лісу, в степу затримали новосербські командири роти Бешки. Цих людей змушували працювати на новосербців, декого навіть покалічили [193, арк. 55]. В січні 1760 р. на новосербських гусар скаржився сотник Ольшанки (інша назва Тишківка) М. Донець. З скарги можна дізнатися, що траплялися випадки сильного побиття “до полусмерти” ольшанців новосербськими гусарами [194, с. 569–570].

Новосербці чинили образи новослобожанам навіть на їх території. Так, в жовтні 1760 р. сотник Мурзинки П. Дик скаржився на новосербських гусарів. Вони приїжджали в слободу для купівлі хліба, іноді забирали худобу мурзинців, щоб потім вимагати за неї викуп. Коли новослобожани намагалися відбити худобу, гусари почали їм погрожувати шпагами і рушницями [195, с. 573–574].

Отже, між новосербською та новослобідською людністю часто траплялися конфлікти, переважно через угіддя, причому серби, відчуваючи за собою підтримку адміністрації, займали наступальну позицію і всіляко утискали новослобідську людність: захоплювали пасовища, худобу, іноді полонили самих новослобожан і примушували їх працювати на себе, відбирали гроші й речі [196, с. 568–576], перешкоджали брати будівельні матеріали з Чорного Лісу, який знаходився на території Нової Сербії [197, арк. 50; 198, арк. 1; 199, арк. 10].

Новослобожани платили новосербцям тією ж монетою. Такі випадки траплялися рідко, але все ж таки вони мали місце. В 1759 р., не стерпівши утисків і образ від новосербського прапорщика Янова з шанця Чанат пандурського полку, який часто перешкоджав новослобожанам брати накошене за домовленістю сіно, омельницький сотник Х. Лихо (Лішевський) разом з двадцятьма козаками наїхав на цей шанець і помстився сербам. Він відібрав свою служницю, що втекла туди, налякав людність і розігнав її. Сербів ляв недовірками і питав у чередника, “чи багато вони останніми часами коней

покрали”, очевидно позабирали в ново слобожан [200; 201, арк. 23]. В тому ж таки 1759 р. ще один новослобідський сотник Тишківської слободи наїхав з козаками і “обывателями” “оружейной рукой” на Новоархангельський шанець. Новослобожани забрали сіно, накошене на сіножатнях 4-ї роти пандурського полку [202, с. 127]. В 1760 р. обозному Новослобідського полку В. Михалчі подав скаргу на підпрапорного В. Зюбенка новосербський майор Л. Серезлій. Коли майор був відсутній, підпрапорний з озброєною командою козаків наїхав на його пасіку. На пасіці, за висловом майора, В. Зюбенко “искал там не понятно что”, зв’язав і побив пасічника майора, питаючи, чи не він покрав його бджіл [203, арк. 71–77зв.]. В січні 1760 р. І. Хорват подав скаргу до Сенату на новослобожан Омельницької слободи, які нападали, грабували і били його гусарів [204, арк. 11]. В 1760 р. один новослобожанин з Ольшанки (інша назва Тишківка) не тільки зміг втекти від своїх кривдників гусар з шанця Архангельська, а навіть умикнув двох коней і дістався на них додому [205, арк. 55].

Щоб отримати підтримку в протистояннях новосербців, старшина і козацтво полку відправляє в 1759 р. депутацію в складі сотників Устимовича і Роботи. Вони подали цілу низку скарг на сваволю і утиски новосербців. Так, новослобожани скаржилися, що новосербці не випускають не тільки українських старожилів, а й навіть іноземців, тих же волохів, які прагнули переселитися в Новослобідське поселення, але були затримані новосербцями. На цьому прикладі видно, якою гострою була боротьба між новосербською людністю і новослобожанами за нових переселенців. Прохали депутати про розмежування земель між Новою Сербією і Новослобідським полком. Також просили розмежувати землі для кожної слободи і сотні полку, і прагнули повернення землі забраної на утримання залоги в Новій Сербії, а саме для Новомиргородського гарнізону. Про це ж клопотався і М. Муравйов, посилаючи свої рапорти до Сенату [206, с. 484–485; 207, с. 770–771].

У відповідь на ці клопотання аж в 1761 р. вийшов указ Катерини II, який давав дозвіл українцям-старожилам та волохам переселятися до Новослобідського поселення. Вийшли накази і щодо розмежування земель в кожній сотні і слободі. Що до скарг козаків на брак земель і угідь, то цю справу наказано було вирішити спільно генерал-аншефу П. Стрешнєву, генерал-лейтенанту І. Хорвату та бригадиру М. Муравйову. У разі коли справді згадані землі, в яких козацтво відчувало гостру потребу, відмежовані для потреб залоги, тоді ці земельні втрати новослобідським козакам компенсують з “новосербських дач”. Також новослободжани отримали дозвіл на користування Чорним Лісом [208, с. 770–771].

Протистояння новослободжан і новосербців відбувалися здебільшого на ґрунті орендних відносин і економічних вигод. Але це протистояння було ще і зіткненням двох ментальностей – сербської військової і української козацько-селянської. Новоприбулі серби зверхньо дивилися на тубільне населення. Самих себе серби вважали справжніми воїнами, які звикли лише до ратних подвигів, які не мають нахилу до сільськогосподарської роботи. Місцеве населення, в тому числі козаків, прибульці-серби вважали своїми підданими, які мали обслуговувати усі їх потреби і забаганки. Російський уряд тільки підлив масло у вогонь, даючи можливість прибульцям відчутися себе особливими, повноправними господарями краю. В свою чергу, українська людність бачила в пихатих сербах лише трутнів і нероб, які прийшли на їх територію і намагаються експлуатувати місцевих мешканців. Про господарську безпорадність новосербців було складено низку прислів'їв та приказок, які свідчать, що неробство новосербців не викликало поваги у місцевого населення (“Пісня про серба”, “за сербином добре жити, що нічого не робити...”) [209, с. 87–89].

Не менш напруженими були стосунки новослободжан із запорожцями. Вже той факт, що Новослобідський козацький полк розмістили на запорізьких землях, аж ніяк не сприяв встановленню добросусідських відносин. Для

оселення полку виділялася територія в північній частині Запорізьких Вольностей, а саме в північно-західному кутку Бугогардівської паланки [210, с. 85–86]. Російський уряд не питав думки запорожців, чи бажають вони отримати такого сусіда та ще й віддати йому частину своїх володінь.

Але новослобожани не обмежилися офіційно наданими територіями. Так, козаки Новослобідського полку, а особливо старшина, самовільно починають захоплювати угіддя запорожців. У 1754–1755 рр. деякі слобідські чини зайняли чудові землі поблизу Великого і Малого Інгулу, по обидва боки двох невеликих річок Самоткані і Домоткані (пізніше Верхньодніпровський повіт Катеринославської губернії) [211, с. 355]. Спрадавна на цих землях були так звані верхньодніпровські зимівники запорожців. Новослобожани спершу вдовольнилися лише тимчасовим володінням землею, не утискаючи запорожців. Але згодом свавільно зайняли ці землі [212, с. 329]. Командування полку мотивували ці захоплення тим, що саме ці зимівники були притулками волоцюг і гайдамаків, переконували заснувати роз'їзди не з запорожців, а з козаків Новослобідського полку [213, арк. 1–5]. Для більш надійного контролю над колишніми запорізькими неосвоєними територіями були побудовані численні форпости. Одна з головних функцій цих форпостів полягала в розшуку й затриманні селян-утікачів, а також у боротьбі з гайдамаками [214, арк. 119–220; 215, с. 85–86].

Запорізькій Кіш намагався легітимними заходами добитися правди – він посилав скарги до гетьмана К. Розумовського, в Київську губернську канцелярію, в Сенат [216, арк. 33–34; 217, арк. 1–16; 218, арк. 2–3; 219, арк. 1а, 2–45]. В 1755 р. Кіш скаржився в Київську губернську канцелярію на наїзди, грабунки і утиски від прибульців, і просив “о не въезде новослобожан в дачи войсковые и селения хуторов у речки Самоткань“. Запорожці в своєму проханні послався на указ імператриці, за яким під Новослобідський полк виділено угіддя з верхів'я Самоткані до гирла Домоткані. Та незважаючи на указ імператриці, додавали запорожці, новослобідські поселенці продовжують далі

освоювати землі запорожців, будують свої хутори і млини, вирубують байраки і ловлять рибу на запорізьких землях. Командир новослобідського козацтва генерал-майор І. Глебов вимагав перенесення запорізьких зимівників на річці Самоткані, начебто вони знаходяться на території Новослобідського полку. Але Кіш наполягав, що він не отримував наказу від Київської губернської канцелярії про переселення запорізьких зимівників за Самоткань [220, с. 613–614].

В тому ж 1755 р. запорожці виряджають делегацію до Петербурга, до самої імператриці Єлизавети, прохаючи розглянути питання про межі запорізьких земель, закріпити за військом те, чим фактично воно володіє, і на ті землі видати йому дарчу грамоту. І тільки в 1756 р. Сенат розглянув цю справу, але рішення Сенату було не на користь запорожців. Кіш посилався на досить давні документи, на підставі яких він володів запорізькими територіями, а саме гетьманські універсали 1655 р. та царську грамоту 1688 р. Але цих документів по архівах не було знайдено. Під цим приводом російський Сенат поставив під сумнів право запорожців володіти тими землями, які вони вказують в своїх проханнях. Було вирішено описати запорізькі володіння і скласти карту [221, с. 132–139, 191–192; 222, с. 66–67].

Цей опис вилився в цілу епопею, яка тяглася не один рік, і яскраво продемонстрував бажання новослобідського козацтва та його начальства узаконити привласнені ними запорізькі володіння. Опис планували провести в 1757 р. в присутності депутатів від зацікавлених сторін – від Запоріжжя, від Гетьманщини, від Новослобідського полку та Нової Сербії. Але головний начальник Нової Сербії генерал-майор І. Глебов саботував опис, посилаючись на те, що в нього на службі немає геодезиста і інженерів, а тому опис не може відбутися [223, с. 275–276].

В 1758 р. Січ відправляє нову депутацію до Петербурга з метою – закріпити і офіційно підтвердити права Війська Запорізького на володіння землями. В своїх клопотаннях запорожці посилаються на карту інженер-полковника де Боксета, складену в 1740-х рр. Паралельно про розширення

території Новослобідського формування в Петербурзі клопотався комендант фортеці Св. Єлизавети Ф. Юст [224, с. 331–333]. В березні 1759 р. було наказано знову провести опис всіх запорізьких земель і скласти карту краю [225, арк. 1–6; 226, арк. 1]. Для проведення опису було призначено геодезиста, інженер-прапорщика Івана Ісленьєва [227, с. 244].

Опис мав початися в серпні 1759 р., але знову починається його саботування і затягування зацікавленими сторонами. Не поспішало з призначенням своїх депутатів начальство Новослобідського полку, яке прагнуло розширити територію полку аж до Дніпра і приєднати засновані запорожцями села – Кам'янку і Романкове [228, с. 336–337]. Зрештою, із запізненням патроном новослобідського козацтва, бригадиром і комендантом М. Муравйовим (який замінив Ф. Юста на цій посаді) були призначені депутатами від Новослобідського полку поручик Астраханського гренадерського полку князь Волконський, обозний Новослобідського полку Михалча та козацькі сотники Чечель і Авраменко [229, с. 333–334, 337–338].

Комендант фортеці Св. Єлизавети М. Муравйов наказав обозному Михалчі всупереч сенатському указу, який велів надати новослобідському козацтву територію на двадцять верст від кордону Нової Сербії, відміряти землі більше ніж на сорок верст. Через це сталися непорозуміння між запорізькими і новослобідськими депутатами. В листопаді 1759 р. запорожці відправили до М. Муравйова посланця з вимогою пояснити, на яких підставах до Новослобідського формування приєднують нові території. Нічого не пояснюючи, бригадир наказав заарештувати посланця. А Кошу пояснив цей арешт зухвалою поведінкою посланця. М. Муравйов продовжував затягувати опис і клопотався про це перед Сенатом. В листопаді 1759 р. новослобідські депутати фактично самі описують запорізькі землі і встановлюють кордони на користь Новослобідського полку і в черговий раз розширюють його територію, Новослобідські сотники і старшина наказали арештувати і відправляти до

фортеці Св. Єлизавети всіх запорожців, які чинитимуть опір новим господарям територій [230, с. 338–341].

Втративши терпець, геодезист Ісленьєв доповів у Сенат, що описав усі землі, від Січі до новослобідського рубежу, лише при участі запорізьких депутатів [231, с. 340–341]. Сенат грамотою від 19 січня 1760 р. наказав цей опис скасувати і розпочати новий “при всіх депутатах” [232, арк. 1]. Вірогідно і цей опис не було проведено за правилами, оскільки 27 грудня 1761 р. Сенат видає наступний указ про опис “Задніпровських” земель та угідь при депутатах від різних зацікавлених сторін. Наказано повернути Запорізькому війську захоплені в нього угіддя і без санкції уряду не захоплювати ці землі [233, с. 877–880]. Пізніше в 1762 і 1763 рр. уряд в черговий раз накаже зробити опис запорізьких земель і укласти карту [234, арк. 1]. В діях уряду не спостерігається навмисного розпалення ворожнечі між новослобідським і запорізьким козацтвом. Навпаки, уряд намагається втрутитися в ці конфлікти, в усьому розібратися і не допустити їх повторення. Про це свідчить низка указів про проведення опису. Але в той же час не було помічено активних спроб уряду проконтролювати виконання його наказів щодо проведення опису і покарати винних затягуванні і саботуванні опису.

Поруч з легальними заходами по відстоюванню своїх прав на володіння землями, січовики проводили дрібну партизанську боротьбу проти Новослобідського полку, а іноді проти Нової Сербії [235, арк. 1; 236, арк. 1]. Радикально налаштована частина запорожців без відома січової старшини вирішила помститися чужинцям та прибульцям. Так, в 1755 р. запорожці вчинили напад на домотканські поселення новослобожан. В 1761 р. на слободу Новослобідського полку Плетений Ташлик напали гайдамаки та запорожці і запалили її [237, арк. 1–7]. В цьому ж 1761 р. на слободу Орел здійснили напад Бугогардівський полковник з запорожцями, які пограбували і розігнали людність. В цьому ж 1761 р., як доповідав бригадир М.Муравйов, запорожці напали на слободу Пушкарівку, і за цей рік забрали у новослобожан сто

тридцять волів [238, с. 270, 272–273]. Але слід зауважити, що дії запорожців були лише захисною реакцією на сваволлю новослобідського начальства і мешканців Новослобідського полку. Новослобожани захоплювали і розоряли землі запорожців, не давали можливостей користуватися своїми угіддями відбирали їх худобу, нападали на торгівельні валки [239, арк. 1, 3–13; 240, арк. 1–4; 241, арк. 1–7; 242, арк. 2–3; 243, арк. 1–3]. Магістрат фортеці Св. Єлизавети перешкоджав торгівлі чумаків-запорожців, які приїздили у фортецю, визискував і заарештовував їх [244, арк. 15–15зв.].

Згодом зневірившись у можливості мирним шляхом відстояти свої права на володіння територіями, запорожці вдалися до рішучих заходів. В квітні 1763 р. на військовій раді запорожці на підставі височайших указів, якими дозволялося прибульців і зайд висилати з володінь війська, вирішили висилати з запорізьких територій самовільних поселенців з числа новослобожан, котрі осіли й завели свої господарства поблизу запорозького Гарду, а це аж за п'ятдесят верст від новослобідського кордону. Цей наказ Коша виконав бугогардівський полковник Дем'ян Семенович на прізвисько Деркач. Він їздив з козаками до поселень заснованих на запорозьких землях в урочищах Лиса Гора і Піщаний брід на ріцу Чорний Ташлик. Осадчий першого села Андрій Гридин пред'явив полковнику білет, виданий йому ще в 1757 р. з управління фортеці Св. Єлизавети, на право поселення вихідців “з Польщі” і Молдови православного віросповідання і розкольників під головною командою Новослобідського полку. Полковник білет відібрав, мешканців вигнав, хати з майном спалив [245, 382–383]. Про це скоро дізнався Сенат і зажадав пояснень від Коша. Почалося слідство, в якому як делегат від Новослобідського полку брав участь полковий суддя Ф. Бутович [246, арк. 1; 247, арк. 1; 248, арк. 1].

З приходом до влади імператриці Катерини II продовжуються спроби опису запорізьких володінь. В січні 1762 р. і в грудні 1763 р. було оголошено про черговий опис запорізьких територій [249, арк. 1; 250, с. 190–197]. 11 липня 1763 р. імператриця призначила чергового головного командира Нової Сербії,

генерал-поручика О. Мельгунова. Під його владу були передані Нова Сербія і Новослобідський козацький полк [251, с. 297–299]. Новий командувач хотів домовитися з запорожцями. Для завершення всіх суперечок і непорозумінь він намагався закінчити опис запорізьких земель, і таким чином остаточно визначити кордони запорізьких і підвідомчих йому територій. У вересні 1763 р. він просив Кіш прислати обізнаного в цьому плані старшину в допомогу його інженер-майору Седякіну, котрому доручили знімання і опис всього краю [252, с. 381].

Незважаючи на гострі конфлікти на поземельному ґрунті, боротьбу за угіддя, взаємні наїзди, між новослобідським козацтвом і запорожцями було і співробітництво, і спільні торгівельно-економічні інтереси.

Козацтво Нової Січі і новослобідське козацтво, були залучені до військової служби Російській державі, виконували одні і ті ж функції, пов'язані з охороною кордонів і прикордонних українських територій. Під час несення військової та прикордонної служби земельні суперечки відходять на другий план. Січові та новослобідські козаки співпрацюють при проведенні розвідувальних місій “за кордоном” і на прикордонних територіях, діляться та обмінюються таємною інформацією, вчаться один у одного. Так, у жовтні 1758 р. розвідника від новослобідського козацтва сотника В. Кошевенка з Січі в Очаків супроводжували запорізькі провідники і на човні переправляли його до місця призначення [253, арк. 4–5зв.].

В боротьбі з гайдамацтвом новослобідська і запорізька старшини об'єднували свої зусилля. Для боротьби з гайдамацькими ватагами запорізькі старшини просили допомоги в сусідніх областях – в Новій Сербії і Новослобідському полку. Із наказу Коша від 22 квітня 1758 р. полковнику Сягайлу видно, що для боротьби з гайдамаками “в степные места”, крім запорізьких команд, була відправлена команда з 40 чоловік із Новосербії на чолі з армійським капітаном, а також із “Слободского полку доброконных вооруженных полтараста человек” [254, с. 86]. Офіційно як Новослобідський

полк, так і Запорізький Кіш підтримували боротьбу російського уряду проти гайдамаччини.

Також Запоріжжя було пов'язане з Новослобідським полком і торгівельними відносинами. Через територію Нової Сербії і Новослобідського полку проходила транзитна торгівля з Польщею, Туреччиною, Кримом [255, с. 135–137]. В середині 60-х рр. XVIII ст. на території Новослобідського полку щороку відбувалося 12 ярмарків. Запорожці привозили на ярмарки горілку, сіль, в'ялену рибу, вовну, коней [256, с. 285]. Хоча і в торгівельних справах були випадки непорозумінь та конфліктів. Так, в травні 1757 р. коменданту О. Глебову доповідав поліцмейстер капітан Лукін про неподобства, які чинять при фортеці Св. Єлизавети приїжджим для торгівлі людям, а особливо запорожцям. Місцевий магістрат збирав надмірні збори з продажу горілки, не дозволяв торгувати вроздріб, а тих, хто не підкорювався, брали під варту і забивали в колодки [257, арк. 77].

У липні 1763 р. Кіш Запорізький писав до коменданта фортеці Св. Єлизавети і прохав розібратися в одній справі. На ярмарку в Єлизаветинській фортеці підпрапорний Новослобідського полку Г. Диченко купив у запорожця Головка коня. Потім цього коня в підпрапорного відібрав якийсь служивий регулярних військ. А підпрапорний Г. Диченко вимагав гроші за коня з козака Головка. З цього ж листа можна дізнатися, що запорожці їздили і “в другие слободские места с разными продажами” [258, арк. 77–78], тобто їздили торгувати і в інші слободи Новослобідського полку.

Хоча начальство Новослобідського формування та січова старшина намагалися викоринити гайдамацтво, значна частина рядового козацтва як в Новослобідськмо полку, так і на Січі співчували гайдамацькому руху і в значній мірі підтримували і комплектували його. В гайдамацькому русі активну участь завжди брала незаможна і бідна частина січового товариства, яка не мала власності та капіталів, тому їй нічого було і втрачати. Незважаючи на те, що офіційно Кіш боровся з гайдамаками, рядове, незаможне козацтво, навпаки,

становило ядро гайдамаччини. Навіть серед січових полковників і старшин траплялися випадки, коли вони допомагали (часто не безкоштовно) гайдамакам. Схожу ситуацію можна спостерігати і в Новослобідському полку. Основна маса населення полку – рядове козацтво – щиро співчувало гайдамацькому руху, переховувало (за термінологією того час “передерживали”), і годувало гайдамаків, поповнювало їх ряди. Навіть старшина Новослобідського полку була в цьому замішана [259, арк. 1; 260].

С. Шамрай виказав припущення, що причиною такого ставлення до гайдамаків могла бути ненависть до сусідів – зарозумілих прибульців-новосербців, які відчували за собою підтримку російської влади і були в більш привілейованому становищі, ніж новослобожани. Допомагаючи гайдамакам, людність Новослобідського полку таким чином прагнула помститися новосербцям за їх утиски, напади і кривди. Також це була можливість заробити або на гайдамаках, або разом з ними під час їх нападів на українські землі під Польщею та на новосербські території [261, 282].

На початку 1758 р. відбувся суд над новослобідським сотником Калмазом за те, що він дозволяв жити у своїй сотні запорожцям без паспортів, через що, очевидно, там переховувалися гайдамаки [262, с. 283]. В березні 1759 р. в Новослобідську полкову канцелярію подали скаргу мешканці слободи Ольшанки. Вони скаржилися на свого сотника М. Донця. За його урядування збільшилися крадіжки коней у поселян. Сотник допомагав гайдамакам: коли сам відправляв партії людей “в Польщу для воровства”, як з новослобожан, так і з запорожців, даючи їм спорядження, коли давав притулок гайдамакам. Гайдамаки пиячили в слободі, іноді сильно побивали ольшанців. А сотник ще і захищав цих злодіїв, бо отримував від них частину здобичі. Гайдамачив і брат цього сотника [263; 264, с. 564–566].

Адміністрація Новослобідського полку неодноразово видавала інструкції новослобідському козацтву і старшині – нічого не брати в гайдамаків з покраденого, і притулку їм не надавати [265, арк. 23].

Щодо боротьби з гайдамаками, то “неоднократно” давалися “подтверждения” – “быть во всякой осторожности и войсковой исправности”, всіма заходами намагатися “искоренять” гайдамаків. Для цього робилися роз’їзди. Про їх появу інформувати в “состоящие из здешнего полку казачьи команды”, а спійманих гайдамаків з покраденими речами відправляти до коменданта фортеці Св. Єлизавети [266, арк. 25; 267, арк. 19; 268, арк. 9].

Але не завжди новослобідське козацтво виконувало ці накази. Були випадки, коли новослобідська старшина уникала можливих сутичок з гайдамацькими ватагами. Так, в 1758 р., коли на території слободи Бородаївки з’явилися гайдамаки, для боротьби з ними була вислана команда новослобідських козаків на чолі з молодшим сотником Ф. Даниленком (іноді Ф. Данилов). Та очевидно сотник не збирався ловити гайдамаків, а може і взагалі не шукав їх. Він доносив, що не знайшов гайдамаків. А тим часом відділ кінноти Пермського полку, надісланий з фортеці Св. Єлизавети, натрапив на цей гайдамацький загін і мав з ними сутичку. Це дало підставу звинувачувати сотника в тому, що він, як писав комендант фортеці Св. Єлизавети Юст новослобідському полковникові М. Адабашеві, “мало рачения в поиске гайдамак” виявляє [269, арк. 23–23зв.; 270, арк. 25–26].

Оскільки неодноразово повторювалися накази стосовно гайдамаків, це наводить на думку, що ці ж накази неодноразово порушувалися козацтвом і мешканцями полку.

С. Шамрай, проаналізувавши документи “Архіву фортеці Св. Єлизавети”, в якому зберігаються справи за 1767–1768 рр., присвячені гайдамакам, матеріали допитів та свідчення гайдамаків, – дійшов висновків, що з 66 гайдамаків з загонів М. Залізняка – 10 осіб були мешканцями слобід колишнього Новослобідського полку: Лихівки, Тернівки, Висі та інших [271, с. 284]. Отже, після скасування Новослобідського полку і перетворення його на пікінерний полк схильність до гайдамаччини колишнього новослобідського населення нікуди не ділася.

Взагалі, зв'язок новослобожан і новосербців з гайдамаками добре характеризує відповідь тимчасово виконуючого обов'язки коменданта фортеці Св. Єлизавети полковника Гурьєва. Хоча Сенат давав йому накази щодо активнішої боротьби з гайдамакам, полковник відповідав, що боротьба з гайдамаками малоефективна, але не через недостатню кількість військових регулярних команд, а “как по послаблению и обществу с гайдамаками новосербских ротных командиров и прочих поселенцев” [272, с. 561]. Прямо названі лише новосербські командири, але під “прочими поселенцями” треба розуміти населення не тільки Нової Сербії, а й Новослобідського полку і фортеці Св. Єлизавети.

Як підтвердження того, що полковник Гурьєв мав рацію, можна навести ще один приклад такого співробітництва новосербців, новослобожан і запорожців в гайдамацьких справах. В 1889 р. В. Ястребов опублікував частину документів з архіву фортеці Св. Єлизавети, який є свідченням арештованого гайдамака І. Кодацького. Він певний час гайдамачив з якоюсь ватагою, яку очолював козак Кисляківського куреня Лебединець. Згаданий Лебединець був запорожцем, і в його ватазі було чимало людей з Запоріжжя. Якийсь час І. Кодацький жив в Новослобідському полку. Потім перейшов на житло в Нову Сербію до квартирмейстера Новосербського корпусу Требинського. Цей квартирмейстер постачав гайдамакам коней і зброю, за що отримував свою частину здобичі [273, с. 571–573]. На цьому прикладі можна побачити співпрацю запорожців, новослобожан і новосербських військових по гайдамацьких справах.

Отже, стосунки новослобідського козацтва з своїми сусідами були неоднозначними і не завжди добросусідськими. Найбільш гострими були конфлікти через земельні угіддя, але траплялися і конфлікти особистого характеру. В стосунках з новосербцями новослобідське козацтво займало оборонну позицію, оскільки відчували, що новосербців прикриває їх командир генерал-майор, а пізніше генерал-лейтенант І. Хорват, який

відчував за собою підтримку російських урядових кіл. Що до взаємин з запорожцями і гетьманськими козаками, спостерігається зовсім протилежна позиція. В цих випадках вже Новослобідський полк відчував підтримку керівництва краю – головного командира Нової Сербії І. Глебова і комендантів фортеці Св. Єлизавети О. Глебова, Ф. Юста, М. Муравйова. Користуючись їх підтримкою, новослобідське козацтво активно розширювало свою територію, захоплювало нові землі і угіддя у запорожців і частково у гетьманського козацтва. У випадку конфліктів новослободжан і новосербців, окрім сутичок за землю, простежується певний конфлікт ментальностей – тубільного, козацько-селянського населення і прибулого, новосербського. Суперечки між новослободжанами і запорожцями, новослободжанами і гетьманцями відбувалися як правило за спірні угіддя та як прояв конкуренції у торгівлі. В цих останніх випадках навряд чи можна говорити про конфлікт ментальностей, оскільки менталітет новослобідського, запорізького, гетьманського козацтва багато в чому був схожий.

Під час несення військової служби конфлікти та непорозуміння відходять на другий план. Це зовсім не означає, що їх не було. Але під час виконання військового і службового обов'язку ці обставини об'єднували новослобідських, запорізьких і гетьманських козаків, відсувало всі образи, чвари і конфлікти на другий план.

У гайдамацьких справах, можна помітити спроби запорізької старшини і новослобідських командирів спільно викоринювати гайдамацтво. Але нерідко новослобідські сотники і запорожці разом брали участь в гайдамацьких наїздах. До них приєднувалися і новосербці. Неодноразово траплялося, що новослобідські, запорізькі та новосербські чини прикривали гайдамаків, допомагали їм зі спорядженням, за що отримували частину здобичі. Прості новослобідські та новосербські мешканці приєднувалися до запорізьких гайдамацьких ватаг, а іноді переховували гайдамаків, постачали їм харчі і все необхідне.

2.4. Створення Новоросійської губернії і реорганізація Новослобідського формування

Прихід до влади Катерини II у 1762 р. позначився на активізації боротьби Росії за нові торговельні шляхи і за вільний вихід до Чорного моря. Внутрішня політика характеризувалася централізаторськими і уніфікаторськими устремліннями російської влади, що не могло не відбитися на українських землях. За часів правління Катерини II було остаточно скасоване Гетьманство, покладено край самоуправлінню Слобідської України та ліквідовано Запорізьку Січ. Замість традиційних козацьких владних структур впроваджувалися загальноімперські адміністративні органи влади.

Новослобідський полк став однією з перших адміністративних одиниць, на яких були випробувані методи централізаторської політики царизму. Новослобідський полк і Нову Сербію об'єднано в одну нову адміністративно-територіальну одиницю – Новоросійську губернію. Сам полк було перетворено на поселений пікінерний полк російської армії, а козацтво полку було переведено в пікінери.

Однією з причин таких адміністративно-територіальних змін була низька ефективність Новосербського корпусу і Новослобідського полку. Кошти, витрачені урядом на утримання Нової Сербії не виправдовувалися. На організацію і утримання Нової Сербії було витрачено, якщо вірити заявам уряду, до 700 000 рублів. Незважаючи на значні грошові витрати, Нова Сербія так і не стала самодостатньою одиницею, новосербські полки були не доукомплектовані, Новосербський корпус не став реальною військовою силою, яка б захистила кордони Російської держави, а навпаки, сам потребував захисту [274, с. 657–659].

Частину відповідальності за неефективність Нової Сербії треба покласти на командира Новосербського корпусу І.Хорвата. Його керівництво Новою Сербією відзначилося численними зловживаннями, серед яких і розтрата

державних коштів. На І. Хорвата неодноразово подавалися скарги, навіть проводилося слідство, але до 1762 р. командир Новосербського корпусу все сходило з рук [275, с. 65–68].

Про зловживання начальника Новосербського корпусу неодноразово доповідалося в Сенат. Так, в 1758 р. І. Хорват був замішаний в “гайдамацьких справах”. Але проти самого І. Хорвата ніяких звинувачень не було висунуто [276, с. 557–565]. В травні 1760 р. в Сенат доповідав комендант фортеці Св. Єлизавети М. Муравйов про те, що І. Хорват начебто подавав фальшиві рапорти про кількість населення в Новій Сербії і отримував гроші за ці “мертві душі”; вимагав відпуску великих сум грошей з казни Нової Сербії без відповідних документів. Але Сенат не повірив М. Муравйову, а його самого наказав зняти з посади і почати слідство проти нього [277, с. 367–372].

В січні 1761 р. в Нову Сербію був відправлений для ревізії полковник Спичинський. Полковник мав проінспектувати новосербські полки, перевірити їх укомплектованість і боєздатність, з'ясувати реальну чисельність солдатів і офіцерів, оскільки в Сенат подавалися доповідні про фіктивні списки, які посилав І. Хорват. Також треба було з'ясувати, чи не кривдив своїх підлеглих І. Хорват, чи не чинив їм утисків – як військовим, так і цивільному населенню. Спичинський мав розглянути справи про прийняття українців і інших мешканців колишніх “Задніпровських місць” в гусарську службу [278, с. 65]. Полковник Спичинський разом з І. Хорватом і М. Муравйовим мав розслідувати справи про взаємні образи і претензії новослобожан і новосербців [279, с. 641–642; 280, с. 770–771]. Причому, Спичинський інспектував тільки новосербські полки. Ревізія не стосувалася Новослобідського козацького полку.

Внаслідок ревізії були виявлені численні зловживання головного командира Новосербського корпусу, про які доповідав М. Муравйов [281, с. 175–176]. В березні 1762 р. за імператорським указом Петра III була створена комісія для розгляду скарг на І. Хорвата, а самого І. Хорвата викликали до Петербурга. Командир Новосербського корпусу мав впливових знайомих у

вищих урядових колах і на цей раз уник покарання [282, с. 65]. Схоже, що І. Хорват поки що був потрібен уряду, як людина надійна і лояльна до існуючої влади, людина, яка була всім зобов'язана цій владі, яка знала свою справу і контролювала ситуацію на місці.

З приходом до влади Катерини II ситуація змінюється. Імператриця прагнула розібратися: встановити міру провини І. Хорвата і з'ясувати на що було витрачено такі кошти. Наказано створити комісію і провести додаткове розслідування. Комісію очолив князь Г. Мещерський. До її складу увійшли І. Глебов, О. Мельгунов [283, с. 65–68].

Тільки в травні 1763 р. комісія встановила повний перелік зловживань і злочинів І. Хорвата. Слідство виявило, що командир Новосербського корпусу І. Хорват розтратив державних коштів на суму 64 999 рублів, вимагав гроші з офіцерів нібито для хабарів у Сенат, давав гроші новосербських полків купцям під високі проценти, а гроші з процентів забирав собі. Коли комісія оголосила про прийом скарг на І. Хорвата, на командира Новосербського корпусу подали скарги офіцери, поселяни, купці, духовенство. Скаржився на І. Хорвата навіть новослобідський полковник М. Адабаш [284, с. 66–67; 285, с. 462]. Зловживання підштовхнули уряд до рішучих дій по наведенню порядку в Новій Сербії і скасуванню її особливого статусу.

Указом імператриці від 11 червня 1763 р. І. Хорвата було відсторонено від влади [286, с. 267–269]. Скандал із Новою Сербією здетонував кардинальні зміни у статусі сусідньої структури Новослобідського козацького полку. Вся влада над Новою Сербією і над Новослобідським полком передавалася генерал-поручику О. Мельгунову, а він у свою чергу підпорядковувався київському генерал-губернатору І. Глебову. О. Мельгунову було наказано розробити заходи по збільшенню населення в Новій Сербії і Новослобідському полку [287, с. 297–299].

Для виконання імператорського наказу О. Мельгунов створив і очолив комісію, до складу якої увійшли 5 штаб-офіцерів Нової Сербії. Комісія

розробила проект реформування Нової Сербії і Новослобідського полку – їх об'єднання в майбутню Новоросійську губернію. В роботі комісії брав участь і київський генерал-губернатор І. Глебов. Проект майбутньої губернії був переданий на розгляд сенаторам братам Панініми [288, арк. 126–136]. 2 березня 1764 р. проект був представлений Катерині II. Ознайомившись з проектом, 22 березня 1764 р. імператриця видала указ про створення Новоросійської губернії [289, с. 657–667].

В доповіді М. і П. Паніних обґрунтовувалася реорганізація Нової Сербії і містилися конкретні пропозиції. Стверджувалося, що на організацію і утримання Нової Сербії з 1751 по 1764 рр. було витрачено з державної скарбниці до 700 000 рублів. Але помітного ефекту такі витрати не дали. На утримання Нової Сербії виділялося до 144 910 рублів на рік [290, арк. 126–136]. Заради справедливості треба сказати, що частину коштів від цієї суми було витрачено на будівництво і утримання фортеці Св. Єлизавети (приблизно 10%) [291, с. 67–68]. В доповіді наголошувалося на збитковості утримання Нової Сербії для державної скарбниці. Якщо ж провести реорганізацію, стверджували автори проекту, то в майбутньому Нова Сербія буде утримувати себе сама і даватиме прибуток до 168 000 рублів на рік [292, с. 658]. Далі йшли конкретні пропозиції стосовно реорганізації Нової Сербії і Новослобідського полку, переселення людей, поділу землі на округи, витрат, податків, доходів і управління [293, с. 657–662].

Головним командиром в новозасновану губернію призначався генерал-поручик О. Мельгунов. Йому підпорядковувався комендант Єлизаветинської фортеці генерал-майор О. Ісаков. Управління в Новоросійській губернії розподілялося на військове і цивільне. Був прийнятий план про роздачу землі. Всю територію краю було розділено на 70 округів: 52 – військові; 2 – для міських мешканців; 16 – для розкольників і іноземців. Округ за розміром становив приблизно 19 000 десятин, а взагалі планувалося роздати 1 421 000 десятин землі. О. Мельгунов отримав як військову, так і цивільну владу в краї.

Сам головний командир разом з військовим департаментом підпорядковувався Військовій колегії, а цивільний (“земский”) департамент підпорядковувався Сенату [294, с. 659–664].

За реформами братів Паніних новосербські полки були перейменовані. З колишніх полків І. Хорвата – гусарського і пандурського були створені чорний і жовтий гусарські полки (за кольором форми). Новослобідський козацький полк перейменовувався на пікінерний полк (брати Паніни пропонували назвати уланським), За цим зовнішнім “перейменуванням” крилися кардинальні зміни в житті полку. Фактично Новослобідський полк скасовувався як козацький полк, і мав продовжити своє функціонування в якісно новій формі – він був перетворений на пікінерний полк російської армії, а козацтво було переведено в пікінери, військові обивателі або поповнило ряди селянства і інших категорій податного населення [295, с. 661]. Козацьке військове формування, яке мало свої особливості, звичаї, привілеї і традиції, внаслідок політики російського уряду втрачало їх і перетворювалося на звичайний пікінерний полк в складі російської армії, Уряд уніфікував козацьке формування і включив його до складу російських військових структур.

В червні 1764 р. до новоствореної губернії були приєднані Українська лінія і Слов’яносербія. Новоросійська губернія поділялася на дві провінції – Єлисаветградську, до складу якої увійшли колишня Нова Сербія і Новослобідський полк, Катеринославську, до якої увійшли Слов’яносербія та землі Української лінії, та Бахмутський повіт, який увійшов як окрема адміністративна одиниця [296, с. 84–85; 297, с. 201].

Пікінерний полк, до якого були включені колишні новослобідські козаки, отримав назву Єлисаветградський полк, від назви провінції. На відміну від армійських польових полків, полк був поселений, тобто його було поселено на певній території, яка ставала місцем його постійної дислокації і комплектування. Полк складався з 18 рот і був поселений в південно-західній частині Новоросійської губернії. Далеко не вся територія колишнього

Новослобідського полку була надана для поселення Єлисаветградського пікінерного полку. Більше того, в 1769 р. на території Єлисаветградської провінції був організований ще й Молдавський гусарський полк. Для його оселення була надана західна частина території Єлисаветградського пікінерного полку [298, арк. 105–107].

Указ імператриці від 22 березня 1764 р. не передбачав грошове утримання пікінерів в мирний час, а лише виділення для кожного пікінеру грошей на провіанту, фуражу для коней в зимовий період, сукна для пошиття мундиру. В реальному житті виникали складнощі з виділенням всього необхідного для пікінерів [299, с. 657–667].

Оскільки козацькі чини як Гетьманщині, так і Слобожанщині, ніколи не були прирівняні до чинів армійських (козацькі військові звання не відповідали чинам російських регулярних військ, а були на один, а іноді на два чини нижчі за армійські чини). тому новослобідська старшина, яка перейшла на службу у Єлисаветградський пікінерний полк, отримала нижчі армійські звання: обозний став підполковником, суддя дістав чин майора, сотники отримали чини поручиків і т. ін. Виняток склав полковник Новослобідського полку М. Адабаш, який так і залишився полковником, але вже пікінерного полку [300, с. 660–662].

З метою підвищення військової боєздатності і для прискорення перетворення козаків на пікінерів російської армії, передбачалося направити для проходження служби в Єлисаветградський полк до третини обер-офіцерів польових полків [301, с. 661–662], які мали військовий досвід. Офіцери з регулярних частин мали сприяти посиленню боєздатності полку: навчати пікінерів, передавати їм досвід військової служби в регулярних військових формуваннях, привчати до дисципліни.

На 1764 р. штат полку становив 2500 осіб, а в 1767 р. штат був збільшений до 4440 осіб. Через те, що в козацькому полку було близько 6000 козаків, було вирішено організувати при кожній роті 50 осіб стрільків, озброєних карабінами. Згадані загони стрільків треба було навчити усім тонкощам, які знали піхотні

війська – по команді шикуватися, вести прицільний вогонь як у шеренгах, так і індивідуально і т. ін. На навчання стрілецьких загонів передбачували виділяти вдвічі більше пороху і свинцю ніж отримували гусарські полки [302, с. 661–662].

Частина старшини і козаків колишні Новослобідського полку вчасно зорієнтувалася і непогано влаштувати свою кар'єру в Єлисаветградському пікінерному полку. Дехто подбав і про майбутнє своїх дітей.

Полковник Новослобідського формування М. Адабаш продовжив свою кар'єру на посаді полковника Єлисаветградського полку. Пізніше полковникував у Дніпровському пікінерному полку. Мав значні земельні статки і став дворянином. Ранговою власністю полковника була слобода Одобашівка. Земельний статок М. Адабаша становив, за одними даними, 4640 десятин землі, за іншими даними – 3140 десятин [303, арк. 158; 304, арк. 8].

Подбав полковник і про долю свого сина, який почав служити в Молдавському гусарському полку і мав чин капітана [305, арк. 6; 306, с. 1876, 1895]. На посаді полковника Єлисаветградського полку М. Адабаш пробув з 1764 по 1766 рр. В 1766–1767 рр. його було переведено на посаду полковника Дніпровського пікінерного полку. В Дніпровському пікінерному полку М. Адабаш затримався надовго, оскільки в документах згадки про нього зустрічаються в 1778–1781 рр. [307, арк. 30; 308, арк. 7–8зв., 11–11зв., 14–16зв.; 309, арк. 10, 13]

На командні посади пікінерного полку були призначені і інші представники колишньої новослобідської старшини, які з часом дістали дворянське звання. Багато представників козацької старшини отримало офіцерські звання в новоутвореному пікінерному полку.

“Ведомостью Новороссийской губернии межевой экспедиции” 1768 р. і реєстр державних і приватних поселень Єлисаветградського повіту 1774 рр. подають інформацію про власників поселень, серед яких зустрічаються знайомі прізвища козацьких старшин колишнього Новослобідського полку. Суддя

Бутович отримав чин майора і слободу Інгульську та Лозоватку у власність. Володів 2440 десятинами землі, з яких 1440 десяти виділені під 48 дворів, і 1000 десятин “під завод” [310, арк. 158; 311, арк. 6]. Полковий обозний Міхалча став підполковником Єлисаветградського пікінерного полку [312, арк. 7]. Його син, ротмістр Міхалча закріпив за собою слободи Високі Буєраки та Михалчівку і володів 750 десятинами землі [313, арк. 6].

В опублікованому Д. Яворницьким збірнику “Источники для истории запорожских казаков” зустрічаються прізвища сотників Новослобідського полку. Документи, датовані 1774 р., подають відомості про наїзди запорожців на території Єлисаветградського пікінерного полку. За цими документами можна простежити службу колишніх новослобідських сотників на посадах офіцерів в пікінерному полку. Колишній сотник Зерваницький дістав чин поручика. Сотники Турчановський, Дик [314, с. 1876–1879, 1889], Авраменко, Гегела отримали чини ротмістрів [315, арк. 6]. Колишній сотник Устимович (в документах згадується і як Устинович) в пікінерному полку почав служити прапорщиком, був підвищений до підпоручика, а згодом дослужився до ротмістра. Устимович в якості рангових земель отримав урочище при вершині балки Тернівки [316, арк. 2–3зв.], ротмістри Авраменко, Дик, Турчановський і Гегела мали на 1767 рік по 720 десятин для оселення 24 дворів [317, арк. 6]. Ротмістр Іванченко володів 208 десятинами на 8 дворів. Сотник Лисаневич отримав чин майора і володів разом з сином слободами Федорівкою і Веселою [318, арк. 29зв.–32зв.]

Земельні володіння закріпили за собою і відставні новослобідські сотники. Сотник Новослобідського полку Неделька-Іванов (в полку був відомий як Неділко-Воїнов) отримав чин поручика і слободу Іванівку. Відставний сотник Константинів мав 720 десятин на 24 двори, відставний сотник Кошевенко – 150 десятин на 5 дворів, відставний сотник Сіренко – 210 десятин на 27 дворів, відставний сотник Звенигородський – 450 десятин на 15 дворів [319, арк. 1–10].

Відставні козацькі старшини і діючі офіцери Єлисаветградського полку забезпечили умови для зростання кар'єри своїх синів. Син підполковника Михалчі отримав звання ротмістра. Прапорщиком, а згодом майором став син сотника Звенигородського і закріпив за своєю родиною слободу Томівку. Поручик Саренков (Сіренко, Серенко), син колишнього сотника новослобідського полку Сіренка, володів слободою Поповкою. Майор Лисаневич посприяв військовій кар'єрі свого сина, який став поручиком. Вахмістр Авраменко, син ротмістра Авраменка, володів 720 десятинами землі на 24 двори. Поручик Литвинов (вірогідно син покійного новослобідського полковника А.Литвинова) володів 1440 десятинами на 48 дворів [320, арк. 1–10; 321 арк. 29зв.–32зв.].

Для заведення господарств і промислів отримали землі і особи, які в Новослобідському полку займалися купецьким промислом і досягли в цьому значних успіхів. Так, купці Масленнікови володіли 480 десятинами землі на 16 дворів [322, арк. 1–10]

Не такою вдалою була доля решти населення колишнього Новослобідського полку – рядових козаків, підсусідків і підпомічників. Більшість з них були записані до Єлисаветградського пікінерного полку рядовими пікінерами і їх приписними. Населення заохочували всілякими обіцянками – незаможним обіцяли ґрунти, заможним – посади, та воно не мало бажання записуватися в пікінери і нести пікінерську службу, чинило супротив і не підкорювалося наказам офіцерів. Тоді офіцери погрожували відібрати ґрунти. Чинило супротив населення не тільки Єлисаветградського полку. Невдоволені переводом в пікінери були і в інших пікінерних полках [323, с. 1, 3, 14,–17]. В 1767 р. відбулося заворушення, яке поступово набрало широкого розмаху і охопило Донецький, Дніпровський і Луганський пікінерні полки [324, арк. 13–15, 20; 325, арк. 4зв.].

В грудні 1767 р. Київському генерал-губернатору рапортував генерал-майор Ісаков про пікінерні заворушення в Єлисаветградській провінції [326,

арк. 10–13]. В ротах Виській, Орловській, Аджамській Єлисаветградського полку були знайдені листи від депутатів Єлисаветградського полку Моренця і поселянина С. Мороза. Депутати брали участь у Законодавчій комісії 1767–1769 рр. Ознайомившись з листами депутатів, як зазначав генерал-майор Ісаков, пікінери “чинят упрямства и называються казаками”, тобто не визнають владу офіцерів, не виконують їх наказів. С. Мороз в своїх листах просив прислати документи чи хоча б копії на володіння грунтами. Моренець писав, що пікінери “здесь не в моду”, виказував сподівання, що все буде по старому, тобто буде повернуто козацькі порядки. Просив також поширювати ці листи по інших слободах. За цю переписку депутати С. Мороз і Моренець були виключені зі складу Законодавчої комісії. Пікінери покладали великі сподівання на цю комісію [327, арк. 14–15].

Створення пікінерного полку загостило відносини між рядовими пікінерами і офіцерством. На непослух, який чинили пікінери, офіцерство відповідало посиленням утисків. Пікінери скаржилися на приєднання колишніх земельних володінь Новослобідського полку до Новоросійської губернії, на пікінерну службу, на утиски і зловживання старшин і офіцерів.

В мирний час рядові пікінери і офіцери не отримували грошового жалування, а у військові походи мали виступати зі своїм провіантом і фуражем для коней. Пікінерам Єлисаветградського полку передбачалася лише видача грошей на провіант і фураж для коней в зимові місяці. Для пошиття обмундирування видавали сукно. Враховуючи досвід минулої Семилітньої війни, уряд наказав тримати в пікінерному полку на кожні 5 осіб одного в'ючного коня, замість утримання двох коней на 5 пікінерів [328, с. 660–662, 666]. Фактично солдати-пікінери мали утримувати себе за свій кошт і за кошт приписаних до них військових обивателів. Пікінери самі купували озброєння і спорядження [329, арк. 17–18, 22]. За таких обставин служба рядових пікінерів була вельми обтяжлива.

Гіршим від пікінерів був соціально-економічний стан військових обивателів. Військові обивателі, які хоча звільнялися від податків на користь держави, були приписані (за що і дістали назву “приписные”) до кожного пікінеру і мали обробляти його землю, надавати гроші на купівлю амуніції і зброї. Фактично на приписних були перекладені обов’язки колишніх козацьких підпомічників і підсусідків. Приписні мешканці Єлисаветградського полку скаржилися на грошові побори і військові постої. Вони мали надавати підводи, фураж і провіант російським військам [330, с. 664; 331, с. 30–35; 332, арк. 17–18, 22].

Всі ці обставини викликали невдоволення з боку військових обивателів і рядових пікінерів щодо пікінерської служби. Військові обивателі не виявляли великого бажання записуватися в пікінери. В 1767–1769 рр. Єлисаветградський пікінерний полк був недоукомплектований. Замість належних за штатом 4440 чоловік особового складу було набрано лише 1079 [333, арк. 207]. Але поступово Єлисаветградський пікінерний полк було укомплектовано і він влився в ряди російської армії [324, с. 76].

Особи колишнього Новослобідського полку, які не потрапили на військову службу, або ж не стали приписними були переведенні до категорії цивільного населення губернії. Більшість з них стали державними або поміщицькими селянами, які ставали основним податним станом, оскільки військові не сплачували податків. Селянам надавалися пільги на 6, 8, 16 років для розвитку своїх господарств. Податки мали сплачуватися відповідно до кількості землі, якою користувалися селяни. Усі митні, акцизні і інші внутрішні збори наказано було “обоброчить” – обкласти грошовим податком, який сплачувався в скарбницю Новоросійської губернії [335, с. 659, 663–664]. Також податками обкладалися цехи, млини, шинки, ярмаркова торгівля (особливо продаж коней і худоби), прогін худоби за кордон, транзит привезеної з Криму і Січі солі і риби, гаряче вино з Польщі, купецькі коні. Усі податки, окрім податків з землі, мали бути використані на державні потреби і благоустрій

губернії: будівництво і утримання сирітських будинків, шкіл і лікарень, на будівництво лавок, конюшень і фабрик [336, с. 659, 664].

Уряд намагався грошима простимулювати заселення новоутвореної губернії. Люди, що переходили на поселення в Новоросійську губернію, отримували поміч від держави – по 30 рублів іноземцям, які виявили бажання записатися у військову службу; по 13 рублів іноземцям, які такого бажання не виявили; по 12 рублів російським підданам. Сплачувався навіть вербунок людей – по 3 і по 2 карбованці, в залежності від віддаленості місць [337, с. 658–659].

Отже, заснування Новоросійської губернії принесло значні зміни в південному регіоні: Нова Сербія і Новослобідський козацький полк були реорганізовані і перетворені на Єлисаветградську провінцію Новоросійської губернії. Тобто ці адміністративно-територіальні одиниці, які мали свої особливості в управлінні і устрої, були інкорпоровані до складу загальноімперського губернського устрою і перетворювалися на провінцію Російської імперії. Трохи згодом до них приєдналася Слов'яносербія, яка була включена до складу Катеринославської провінції разом з територіями Української лінії.

Новослобідський козацький полк був скасований і перетворений на пікінерний полк російської армії і дістав назву Єлисаветградського пікінерного полку. Перетворення козацького полку в армійський пікінерний полк мала покращити стан військової служби в полку, сприяти підвищенню його боєздатності.

Частина колишньої новослобідської козацької старшини вчасно зорієнтувалася, перейшла на службу в пікінерний полк і отримала офіцерські чини. Рядові пікінери і військові поселяни намагалися чинити супротив і прагнули повернути козацькі звичаї і порядки, але через певний час змушені були прийняти нові порядки. Цивільному населенню був запропонований вибір

– отримати землю, перейти на військову службу і таким чином не сплачувати податків або отримати землю, стати податним станом.

Об'єднуючи Новослобідський полк і Нову Сербію в одну адміністративно-територіальну одиницю, уряд проводив послідовну уніфікаторсько-централізаторську політику. Мета цієї політики полягала в ліквідації будь-яких відмінностей в управлінні окремими областями імперії і встановленні жорсткого урядового контролю на цих територіях. Уряд також шукав шляхи ефективнішого залюднення і освоєння південних територій, намагався закріпитися на півдні України і створити плацдарм для свого просування до Чорного моря.

Новоросійська губернія була черговим кроком імперської влади на шляху уніфікації устрою імперії і ліквідації залишків автономного устрою козацької України. На прикладі Новослобідського полку уряд випробував свої проекти по перетворенню козацьких полків Гетьманщини і Слобожанщини на армійські полки російської армії, які були виконані в 1765 і 1783 рр. Козацтво реагувало на ці докорінні зміни, воно намагалось чинити супротив і повернути козацькі порядки і звичаї. Так, наприклад в Новослобідському полку більшість козацького населення намагалось саботувати процес організації пікінерного полку, не підкорювалось наказам офіцерів, продовжувало вважати себе козаками, а не пікінерами, і навіть відправило делегатів з петиціями до уряду, в яких прохало повернути козацьку службу. Таким чином, новослобідське козацтво реагувало на кардинальні перетворення і висловлювало свій протест проти ліквідації козацької служби, козацьких традицій, прав і звичаїв, а також проти інкорпорації Новослобідського козацького полку до складу російських військових структур.

РОЗДІЛ 3

АДМІНІСТРАТИВНИЙ, ВІЙСЬКОВИЙ ТА ЦЕРКОВНИЙ УСТРІЙ НОВОСЛОБІДСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ

3.1. Адміністративний та соціальний устрій Новослобідського полку

Адміністративний і військовий устрій Новослобідського полку були тісно пов'язані між собою. Його сотні одночасно виступали адміністративними і військовими одиницями, а козацька старшина мала як військову, так і адміністративну владу.

Територію під поселення полку було виділено в серпні 1753 р. [1, с. 40–41, 64–65, 125–127]. Полк був оселений на Правобережній Україні, на масиві земель, що простяглися від Дніпра до Південного Бугу. Площа володінь полку становила близько 8 тисяч квадратних кілометрів.

Територія Новослобідського полку умовно поділялася на дві частини: західну – від ріки Синюхи і до фортеці Св. Єлизавети і східну – від фортеці і до Дніпра. Такі висновки можна зробити, якщо ознайомитися з наказами канцелярії, які розсилалися сотникам і сотенній старшині. Накази канцелярії писалися і розсилалися в двох екземплярах – один для західних сотень-слобід, другий для східних. В ордерах полковник так і звертався: “господам сотникам от крепости до Новоархангельска...” або “из Полковой слободской канцелярии господам сотникам от крепости до Днепра”, “сотникам от крепости до слободы Пушкаревки” [2, арк. 12; 3, арк. 26; 4, арк. 27], іноді зустрічається “господам сотникам с обох сторон” [5, арк. 5]. Згадані козацькі слободи – Новоархангельськ знаходилася на заході, біля самого російсько-польського кордону, і Пушкарівка – слобода-сотня, яка розташовувалася на сході, неподалік від Дніпра. Таке дублювання наказів пояснюється не тільки зручністю розсилки кореспонденції, а й тим, що з самого початку існування Новослобідського полку на його території було заплановано сформувати два

полки. Але згодом коменданту М. Муравйову було наказано з'єднати всіх козаків в один полк [6, с. 770–771].

Сенат майже 2 роки зволікав з вирішенням питання про розмежування новослобідської території [7, с. 770–771]. Кордони сотень полку були окреслені досить умовно і нечітко.

Хоча Сенат був мало обізнаний з внутрішнім устроєм козацьких полків (треба згадати наказ до В. Капніста), але він твердо вирішив не підпорядковувати новоутворений полк владі гетьмана, бо коли полк буде “состоять в Малороссийском управлении, то в поселении и в прочем уряде не без помешательства следовать будет” [8, с. 260–262]. Справді, підпорядкування військового формування, яке розташовувалося на прикордонних територіях, гетьману сприяло б зміцненню авторитету і влади останнього. Гетьман міг поширити свій вплив на Запоріжжя і на підпольські українські території. Самі козаки і поселенці, підпорядковані владі гетьмана, могли виявляти непокору російській адміністрації. Тому для кращого контролю над новослобідськими козаками першим командиром полку був призначений російський офіцер [9, с. 201–202]. Аналогічну ситуацію можна простежити в слобідських полках. З самого свого початку створення слобідські козацькі полки, як і Новослобідський полк, були поставлені російською владою під контроль її урядовців і установ. Протягом свого існування слобідські козацькі полки підпорядковувалися білгородським воєводам, російським генерал-губернаторам, бригадним командирам, “Канцелярии Комиссии учреждения слободских полков”, Воєнній колегії [10, с. 168; 11, с. 114; 12, с. 247; 13, с. 660–661, 669–670].

Поставало питання і про призначення старшини в новоутворений полк. Головному командиру Нової Сербії І.Ф. Глебову Сенат наказав надіслати свої пропозиції щодо призначення в полк старшини [14, с. 260–262]. І.Ф. Глебов, порадившись з комендантом фортеці Св. Єлизавети О. Глебовим вирішив не ускладнювати ситуацію, вважаючи за краще призначити в Новослобідський

полк старшину з колишніх козаків Миргородського і Полтавського полків, які до появи сербів жили в “Задніпровських місцях” [15, с. 237–239]. Рекомендуючи призначити старшиною в новоутворений полк колишніх задніпровських мешканців, І. Глебов намагався укомплектувати полк служилими козаками гетьманських полків, які мали досвід військової служби. Призначенням старшини займався комендант О. Глебов. Перші призначення датуються 1756–1757 рр. Так, наприклад, в листопаді 1756 р. О. Глебов затверджує ряд осіб на посадах сотників, сотенних отаманів і підпрапорних. Тенденція призначати, а не обирати козацьку старшину простежується в козацьких полках з кінця XVII – початку XVIII ст. Так в слобідських полках з 70-х – 90-х рр. XVII ст. демократизм виборів козацької старшини стає обмеженим, контрольованим царським урядом. Практика призначення російськими урядовцями полковників суперечила козацьким звичаям і навіть викликала низку заворушень у слобідських полках. Аналогічна тенденція простежується і в гетьманських полках. Російський уряд призначає на ключові посади вірних російському престолу осіб (переважно іноземців) та ігноруючи давнє право козаків “вольними голосами” обирати собі старшину. Таким чином, царський уряд прагнув встановити тотальний контроль над командним складом полку. Більше того, з XVIII ст. у слобідських і гетьманських полках формуються козацько-старшинські династії, що утримують уряд по півстоліття. а також принцип послідовності в заміщенні урядів і у спадкуванні старшинських посад родичами. Так, у слобідських полках вже на початку XVIII ст. більшість старшинських посад передавалась у спадок. Вибори полковника перетворились на функцію старшинської верхівки, вибори сотника замінилися призначенням полковником сотницьких чинів. Загальнокозацьке управління у першій третині XVIII ст. перетворилось на управління полком групою старшин, так звану “старшинську демократію”. Отже, з кінця XVII – початку XVIII ст. принцип виборності козацької старшини поступово зникає: процедура виборів полковників і сотників поступово стає формальністю, а впродовж першої третини XVIII ст.

взагалі нівелюється [16, с. 15; 17, с. 9–12; 18, с. 10–15]. Схожі процеси спостерігаються і в новослобідському полку. Козацьку старшину в полк призначають і знімають російські посадовці – головний командир Нової Сербії, комендант фортеці Св. Єлисавети. Полковник Новослобідського полку також призначає і знімає козацьку старшину [19, арк. 27–27зв., 37; 20, арк. 1; 21, арк. 6–7зв.].

Російська адміністрація на місцях була мало знайома з козацькими порядками і звичаями, дала можливість козацькій ініціативі організувати козацький полк. Але організація полку відбувалася під пильним наглядом російського офіцерства. Старшина і козацтво за козацьким звичаєм почали формувати сотні з сотенними урядами.

Новослобідський полк поділявся на сотні. Сотні були одночасно адміністративно-територіальними і військовими одиницями. До остаточного оформлення Новослобідського полку протягом середини 1750-х і до початку 1760-х років в полку нараховувалося 26 сотень, які здебільшого позначалися за назвою сотенного центру: Пушкарівка, Домоткань, Бородаївка, Мишурин (Мишурин Ріг), Кам'янка, Калужино, Боянська (Буянська, Боянськ), Омельницька (Лихівка), Тройницька (Куцеволів, Воронівка), Зелена, Верблюжка, Овнянка, Бешка (Головківка), Мурзинка, Кам'янка (вірогідно Вершинокам'янка), Аджамка, Калинівка, Інгульська, Грузька, Вись (Великі Виски), Ташлик (Плетений Ташлик), Красна, Тишківка (Ольшанка), Тернівка, Добрянка, Орел. Ще треба врахувати козацьку полкову адміністрацію в фортеці Св. Єлисавети. Тобто, всього 27 населених пунктів [22, с. арк. 1зв.–3; 23, арк. 12–14зв.].

Окрім слобід-сотенних центрів, козацька старшина засновувала хутори, на поселення в які приймали переселенців з підпольської України, Запоріжжя, Гетьманщини. З часом хутори перетворювалися на села, і отримували назву від імені засновника. Наприклад, Волкова, заснована сотником Вовком, Войнівка, заснована сотником Войною, Калмазівка належала сотнику Калмазу,

Лисаневичівка заснована сотником Лисаневичем, Одобашівка належала полковнику Адабашу [24, с. 267].

В 1761–1762 рр., коли вступили в дію “Додаткові правила”, які затвердили статус полку, визначили його штат і кількість сотень, які входили до штату полку. За “Додатковими правилами” сотень в полку нараховувалося 20. Причому, до складу однієї сотні могли входити одне, два, а іноді і три поселення. Отож, склад сотень був таким: 1) Калинівка; 2) Аджамка; 3) Гола Кам’янка; 4) Мурзинка; 5) Овнянка і Бешка; 6) Верблюжка; 7) Зелена і Жовта; 8) Омельницька, Попельнаста, Комісарівка; 9) Мишурин, Боянська, Тройницька; 10) Кам’янка, Калужино; 11) Бородавка, Домоткань; 12) Пушкарівка; 13) Грузька; 14) Виска; 15) Плетений Ташлик; 16) Сухий Ташлик; 17) Красна; 18) Тернівка і Ольшанка; 19) Добрянка; 20) Орел [25, арк. 34].

На території Новослобідського полку були засновані поселення російських розкольників. Розкольники проживали на території полку, але уряд призначив їм свого окремого начальника і дозволив селитися окремими слободами. Вони заснували кілька своїх поселень: Злинка, Клинци, Піщаний Брід, Лиса Гора, Ні кольське [26, арк. 1; 27, арк. 1–3; 28, арк. 125–128; 29, арк. 51–52]. Начальник старообрядців підлягав козацькій адміністрації. Сенат наказував не притягати розкольників до козацької служби, а “определять”, “записувать” в купці, міщани, селяни. Старовірів, які селилися в форштадті фортеці Св. Єлизавети, було підпорядковано владі коменданта фортеці і його Гарнізонній канцелярії [30, с. 724–725; 31, с. 79–80].

Протягом 1754–1761 рр. не було чітко визначеного полково-сотенного штату. В ці роки до полкового штату входили: полковник, обозний, суддя, хорунжий, писар, городничий, два осавули. Не була встановлена точна кількість під прапорних [32, арк. 1–3зв.; 33, арк. 36–37].

Сотенний штат також не був сталим. В сотні могло бути два-три сотника (один старший, один-два молодших), кілька сотенних отаманів. Штат сотні був таким: 2–3 сотники, 2 отамани (сотенний і похідний), писар, хорунжий, осавул

[34, арк. 15–16; 35, арк. 19; 35, 36, арк. 10–11; 37, арк. 1–3зв.; 38, арк. 1–3зв; 39, арк. 8–9; 40, арк. 6–7зв.].

“Додаткові правила” 1761 р. остаточно затвердили полковий і сотенний штат. В полковий штат входили: полковник; полковий обозний; полковий суддя; два полкові осавули; ротмістр; два полкові писарі; полковий хорунжий; лікар; полковий городничий; полковий отаман, 50 підпрапорних (див. Додаток А) [41, арк. 31–34зв.].

Функції і обов’язки полкової старшини були такими ж, як і в слобідських і гетьманських козацьких полках.

На чолі полку стояв полковник. Він разом з полковою старшиною здійснював військову, адміністративну і судову владу на території полку. Організовував оборону полкової території, відповідав за озброєння і спорядження, підготовку і мобілізацію козаків, вирішував господарські питання, контролював збирання податків і розпоряджався полковими фінансами [42, арк. 79, 43, арк. 81; 44, арк. 27зв.].

Полковий обозний, друга особа в полку, відав обозом і полковою артилерією з артилерійською прислугою – гармашами (застосовується і термін “пушкарі”), командував полком у випадку відсутності полковника, відав колодниками, розбирав кримінальні справи, приводив до присяги козаків. Виконував різні доручення полковника і російського військового чиновництва [45, арк. 3; 46, арк. 11зв.; 47, 11; 48, арк. 1–3зв.].

Полковий суддя відав судовими справами в полку. Полковий суддя іноді замішав полковника на час його відсутності. Проводив спільно з полковником і обозним ревізії в Новослобідському полку [49, арк. 1–3зв.].

Полкові осавули були безпосередніми помічниками полковника у військових справах, виконували різні адміністративні доручення. Осавули, передусім, відали козацькими списками, стройовою і бойовою підготовкою козаків, їх спорядженням та озброєнням, відбором і відрядженням козаків для воєнних дій, очолювали козацькі команди, які переслідували гайдамаків,

виконували деякі судові, поліцейські, адміністративні та господарські функції [50, арк. 20; 51, с. 262].

Полковий ротмістр – звання запозичене з козацьких полків Слобожанщини. Ротмістр наглядав за спорядженням і вишколом козаків, керував загонами підпрапорних. В Новослобідському полку ротмістр призначався з сотників [52, арк. 31–31зв.; 53, арк. 3зв.; 54, арк. 28; 55; арк. 12].

Полкові писарі вели діловодство і офіційне листування полку, відали полковою канцелярією. Під наглядом писарів працювали канцеляристи та писарі полкової канцелярії [56, арк. 26–28; 57, арк. 31–34зв.; 58, арк. 3; 59, арк. 3зв.; 60, арк. 22–23зв., 61, арк. 8–8зв.; 62, арк. 12; 63, арк. 5].

Обов'язки полкового хорунжого були близькими до обов'язків обозного, але вони мали менш самостійний характер і поєднувалися з адміністративно-господарськими та конкретними військовими дорученнями. Хорунжі, як і осавули очолювали козацькі команди, які боролися з гайдамаками [64, арк. 2–5зв.; 65, арк. 31зв.; 66, арк. 5].

Полковий лікар лікував хворих і поранених, здійснював нагляд за санітарно-епідеміологічною ситуацією, боровся з розповсюдженням небезпечних хвороб. При лікареві були цирульники, які допомагали йому лікувати хворих і поранених [67, арк. 32].

Городничий за своїми функціями наближався до городового отамана в гетьманських полках. Відповідав за стан укріплень і будівель [68, арк. 31].

Функціональні обов'язки полкового отамана передбачали прерогативи адміністрування в полковому центрі без втручання у військову сферу [69, арк. 31].

Підпрапорних мали набирати “из старшинских детей и заслуженных, грамотных и имущих казаков”. Їх мали використовувати “во всякие комисии и посылки о полковых и прочих делах” [70, арк. 31зв.]. Назва “підпрапорні” були перейнята з слобідських полків. Саме так на Слобожанщині називали привілейовану козацько-старшинську верхівку, яка була введена з компетенції

сотників, і підпорядковувалася виключно полковій адміністрації. В козацьких полках Гетьманщини підпрапорних називали “значковими товаришами” [71, с. 68; 72; с. 38; 73, с. 168–169; 177–179]. Їх використовували для виконання термінових важливих доручень. Так, у квітні 1760 р. транспортуванням і охороною гармат з фортеці Переволочної до фортеці Св. Єлизавети керував підпрапорний Авраменко [74, арк. 5].

Канцеляристи – службовці Полкової канцелярії, брали участь у вирішенні господарчих, адміністративних, судових справ. Компетенція канцеляристів Полкової канцелярії поширювалася й на інші установи – сотенні канцелярії [75, арк. 26–28; 76, арк. 31–34; 77, арк. 3; 78, арк. 22–23зв.; 79, арк. 22–22зв.; 80, арк. 8–8зв.; 81, арк. 12; 82, арк. 5].

Писарі Полкової канцелярії – молодші службовці Полкової канцелярії, підпорядковувалися канцеляристам, виконували поточну роботу пов’язану з веденням діловодства в полку [83, арк. 26–28; 84, арк. 31–34зв.; 85, арк. 3; 86, арк. 3зв.; 87, арк. 22–22зв.; 88, арк. 8–8зв.; 89, арк. 12; 90, арк. 5].

Гармаші (пушкарі) – козаки-артилеристи, навчалися артилерійській справі і здобували навичок стрільянини з полкових гармат. Для керівництва і нагляду над гармашами призначався пушкарський отаман. Полкові гармаші хоча і жили по слободах, не підлягали владі сотника. Мали право закладати хутори, куди переводили своїх під помічників [91, арк. 51–52; 92, арк. 2–3зв.; 93, арк. 10–10зв.; 94, арк. 2–3; 95, арк. 4; 96, арк. 16; 97, арк. 25–26].

Сурмачі і литаврист – козаки-виборні, військові музиканти з полкової “музики”, грали на сурмах і литаврах. Сурмачі і литаврист грали під час походів, скликали козаків на урочисті збори [98, арк. 32].

Сотенний штат був таким: сотник, отаман, два писарі, хорунжий, два осавули. Аналогічні сотенні посади існували в слобідських полках – сотники, сотенний отамани, сотенний хорунжі, сотенний писарі. В кожній сотні мало бути 50 виборних козаків, 450 підпомічників, два священики (попи), дяк, дячків і паламарів – 4 [99, арк. 31зв.] (див. Додаток А).

Функції сотенної старшини дублювали функції полкової старшини, але розповсюджувалися лише на територію сотні.

Сотник – очолював сотню, зосереджував військову, адміністративну і судову владу. Сотник організовував оборону всіх населених пунктів на сотенній території, керував будівництвом укріплень, відповідав за озброєння, спорядження й мобілізацію козаків, під час бойових дій очолював сотню, вирішував господарські питання, забезпечував надходження до полкової суми податків і встановлених зборів. Сотники викликали людей з-за кордону і оселяли в слободах полку. Мали повноваження закладати поселення і розподіляти землю між переселенцями в межах території сотні. Сотники звітували про хід переселення і подавали звітні рапорти про кількість населення полку [100, арк. 1; 101, арк. 4–5; 102, арк. 6; 103, арк. 7; 104, арк. 8].

Сотенний отаман був першим заступником сотника, і заміщав його, коли той був у відрядженні. Отаман разом з писарями міг вести листування з Полковою канцелярією і видавати накази людності [105, арк. 10зв.; 106, арк. 16].

Сотенні писарі вели діловодство і офіційне листування сотенної канцелярії, допомагали отаману в справах управління сотнею, коли сотник був відсутній. У випадку відсутності сотника і отамана могли їх заміщати [107, арк. 10зв.; 108, арк. 16; 109, арк. 16].

Сотенний хорунжий очолював козацькі роз'їзди, які переслідували гайдамаків, отримувал кореспонденцію і виконував розвідувальні доручення [110, арк. 13; 111, арк. 2–3зв.; 112, с. 363].

До обов'язків сотенного осавула входив комплекс військових питань, частина судових, поліцейські, адміністративні та господарчі функції в межах території сотні [113, арк. 1–3зв.].

Виборні козаки, виборні – ця назва вживалася в полках Лівобережної України для позначення прошарку козацтва, яке несло військову службу. На Слобожанщині аналогічна категорія козацтва називалася “компанійцями” [114,

с. 72–75; 115, с. 217; 116, с. 366–406]. В Новослобідському полку служилих козаків також називали виборними, саме вони несли весь тягар військової служби [117, арк. 9; 118, арк. 13; 120, арк. 20; 121, арк. 21–22].

Підпомічники – незаможна частина новослобідського козацтва, яка не могла нести військову службу за власний рахунок. Підпомічники обробляли землі виборних козаків і старшині, коли ті були на службі, постачали провіант і фураж, несли основний податковий тягар пов'язаний з утриманням канцелярії Новослобідського полку, утриманням гарматного парку і т. ін [122, арк. 13; 123, арк. 15; 124, арк. 20; 125, арк. 21; 126, арк. 22],

Категорія козацьких і старшинських підсусідків хоча і не згадана в “Додаткових правилах”, але також була наявною в Новослобідському полку. Підсусідки не мали навіть власної землі і хат, тому жили у заможних козаків і старшин, за що несли різні повинності [127, арк. 1зв.–3].

Козацькі військові звання не відповідали чинам російських регулярних військ, а були на один, а іноді на два чини нижчі за звання офіцерів російської армії [128, с. 660–662]. А саме: чин козацького полковника прирівнювався до звання підполковника (хоча тривалий час з перервами Новослобідським полком командував полковник М. Адабаш, який в російській армії мав звання прем'є-майор; після нього полковник А. Литвинов, який взагалі мав статський (цивільний) чин колезького асесора) [129, арк. 37]; чин полкового обозного прирівнювався до чину прем'єр-майора; чин полкового судді прирівнювався до чину секунд-майора; чини полкового осавула, ротмістра і козацького сотника прирівнювався до чину поручика.

В полку було 6 гармат, і при них було 30 пушкарів (по п'ять на кожен гармату). Гармати мали утримуватися за рахунок збираних в полку “казенних денег”. Пушкарі мали пройти курс артилерійської підготовки. Тому їх для навчання відправляли в артилерійську команду фортеці Св. Єлизавети [130, арк. 6–6зв.; 131, арк. 7–8]. В полку утримувалися полкові музики. В штаті полку мало бути один литаврист і три трубачі [132, арк. 31зв.].

Якщо порівняти полковий штат Новослобідського полку з полковим штатом слобідських полків, можна помітити, що назви старшинських посад співпадають [133, с. 114; 134, с. 168–169, 177–179]. В Новослобідському полку серед посад, запозичених зі слобідських полків, були полкові ротмістр і городничий. Дещо відрізнялася кількість тих чи інших старшин. Так, наприклад, в Новослобідському полку мало бути 50 підпрапорних [135, арк. 31зв.–32], в той час як в слобідських полках в одному полку було 33 підпрапорних [136, с. 38].

Для управління внутрішнім життям полку була організована Полкова канцелярія. Канцелярія доводила до відома населення полку постанови і розпорядження російської влади (Сенату, Головного командира Нової Сербії, коменданта) і слідкувала за їх виконанням. Вона знаходилася в самій фортеці Св. Єлизавети [137, с. 770–771]. Важко сказати, коли саме утворилася канцелярія і чи був на це спеціальний указ. Є. Загоровський вважає, що в серпні 1761 р., коли Сенат видав “Дополнительные правила” для Новослобідського поселення, цей же указ затвердив “Особую Полковую канцелярію” [138, с. 146]. Але перші згадки про Новослобідську канцелярію у документах датуються 1756–1757 рр. Так, в указі про призначення сотенної старшини від 30 листопада 1756 р. згадується і Полкова канцелярія [139, арк. 6–7зв.]. В. Ястребов опублікував деякі документи фортеці Св. Єлизавети, серед них і ордер з Новослобідської канцелярії від 22 серпня 1757 р. Ордером наказувалося сотникам не провокувати поляків до нападів і жити з ними в мирі, подобросусідському [140, с. 563–564]. Отже, фактично Полкова канцелярія була організована в 1756–1757 рр., а в 1761 р. російський уряд підтвердив її статус.

Штат канцелярії складався з трьох канцеляристів і трьох писарів [141, арк. 30–30зв.; 142, арк. 1–2]. На утримання канцелярії, на закупівлю паперу, сургучу і свічок, на виплату жалування службовцям канцелярії було передбачено виділення державних коштів, вірогідно з “новосербської суми”, тобто зі скарбниці Нової Сербії. Та гроші виплачувалися невчасно, і були

затримки з надходженням цих коштів у фортецю Св. Єлизавети, і відповідно з фінансуванням Новослобідської канцелярії. Тому комендант М. Муравйов запропонував (а фактично наказав) ще в березні 1762 р. збирати кошти на канцелярію з “обывателей” та з шинків [143, арк. 54–54зв.].

Пізніше, в 1761–1762 рр., було визначено, що на утримання Полкової канцелярії збирати щороку 60 рублів з козаків-підпомічників [144, арк. 32]. В листі Головного командира Нової Сербії О. Мельгунова наступному коменданту фортеці Св. Єлизавети полковнику А. Ірману, датованому 5 груднем 1763 р., є певні уточнення щодо коштів. О. Мельгунов рекомендував коменданту “на первый случай” в Новослобідському полку завести полкову суму – бюджет Новослобідського полку. Кошти для полкової суми пропонувалося отримати від оподаткування торгівлі в шинках і на ярмарках, а також обкладення податком млинів, продажу худоби на ярмарках та горілки в шинках. Про витрати коштів Полкова канцелярія мала звітувати “погодно” в Гарнізонну канцелярію фортеці Св. Єлизавети. Для ведення обліку прибутків і витрат полку, канцелярським службовцям видавалися “шнуровые книги”, в яких фіксувалися усі витрати і прибутки [145, арк. 81].

Очолював Полкову слобідську канцелярію новослобідський полковник. Він же був першою особою в полку. Саме полковник підписував більшість розпоряджень-ордерів, які виходили з канцелярії. Він же звітував про справи в канцелярії вищому керівництву [146, арк. 37; 147, арк. 2; 148, арк. 27; 149, арк. 81].

В листопаді 1753 р. був призначений перший командир Новослобідського полку. Ним став російський офіцер, капітан М. Биков. До цього він служив в шанці Архангельському (на території Новосербського корпусу) при провіантському магазині. Сам І. Глебов рекомендував М. Бикова призначити командиром полку [150, арк. 6–7зв.]. Командир Новослобідського полку підпорядковувався коменданту фортеці Св. Єлизавети і його канцелярії. В його компетенції було наглядати за ходом переселення, стежити за порядком в полку

і вирішувати різні суперечки між козаками, вживати заходів щодо збільшення населення формування. За керівництво “казацким поселением” М. Бикову виплачувалося додаткове жалування з “сербської суми” [151, с. 201–202]. С. Шамрай дотримувався думки, що М. Биков в 1755–1756 рр. формально очолював новослобідське козацтво, а фактично справами в полку керував полковий хорунжий військовий товариш І. Макогін [152, с. 253]. Своїми функціями М. Биков нагадував скоріше адміністратора, цивільного чиновника. В указі про його призначення вжита не традиційна для козацького полку назва “полковник”, а командир. Нечітко сказано і про військову владу над козацтвом. Згадано лише тільки “регулярное построение”. Вірогідно, це військова муштра і тренування. На цьому компетенції М. Бикова закінчуються [153, с. 201–202].

Наступником М. Бикова був майор Микола Степанович Адабаш (зустрічається і Адабашев, документи підписував як Одобаш). Свою військову кар’єру він почав в Угорському гусарському полку, звідти був переведений в гусарський полк І. Хорвата. М. Адабаш служив у генерала І. Хорвата ад’ютантом, а в 1757–1758 рр. був переведений на службу в Новослобідське формування. Він офіційно носив звання полковника. В червні 1760 р. М. Адабаша звинуватили у зраді та інших злочинах, в тому числі і плануванні замаху на І. Хорвата. В Сенат на М. Адабаша доніс І. Хорват. М. Адабаша було відсторонено від влади і взято під варту [154, арк. 1; 155, арк. 37; 156, с. 95, 102; 157, арк. 107–111; 158, с. 393–394; 159, с. 36].

В листопаді 1760 р. М. Адабаша повністю виправдано і було звільнено з-під варту [160, с. 458–460]. Мабуть, після цього було вирішено направити М. Адабаша для продовження служби в Слобідський гусарський полк. Полк був організований на території Слобідської України зі слобідських козаків [161, с. 752–753; 162, с. 797; 163, с. 770–771]. Сербські дослідники С. Лалич і Л. Церович висловили припущення, що М. Адабаш в 1757 р. став полковником Слобідського гусарського полку. Насправді, М. Адабаш в чині прем’єр-майора служив у Слобідському гусарському полку в 1760–1761 рр. В складі

Слобідського гусарського полку М. Адабаш брав участь у Семилітній війні [164, с. 99; 165, с. 187].

Колезький асесор, прикордонний комісар Аким Кононович Литвинов був після М. Адабаша наступним командиром Новослобідського поселення [166, арк. 83–88]. Помер А. Литвинов на посаді полковника восени 1762 р. [167, с. 2–3]. Вірогідно, він був призначений номінально, а фактично функції полковника в цей період виконував полковий обозний (може, і суддя), який був заступником полковника. Оскільки А. Литвинов суміщав роботу комісара прикордонної комісії [168, арк. 1–5] з посадою полковника, навряд чи в нього залишалося багато часу на справи полку. Тому частину функцій полковника виконував полковий обозний.

Спроба призначення прикордонного комісара Івана Чугуєвця в листопаді 1762 р. була невдалою. Колись він був запорізьким писарем. За І. Чугуєвця клопотав сам Київський генерал-губернатор І. Глебов. Але це не допомогло [169, с. 194].

Спроба призначення М. Адабаша в травні 1763 р. провалилася. Сенат дозволу не дав, хоча про його повернення на посаду полковника вже двічі клопоталися депутати з Новослобідського полку: в 1761 р. (мабуть влітку) і в лютому 1763 р. Та все ж таки, М. Адабаш повернувся в серпні 1763 р. і перебував на посаді полковника до реорганізації полку в березні 1764 р. і перетворення його на Єлисаветградський пікінерний полк [171, с. 770–771; 172, с. 657–667; 173, с. 432; 174, арк. 79].

Другою особою в полку і заступником полковника був полковий обозний [175, арк. 4; 176, арк. 11]. Він керував і Полковою слобідською канцелярією, коли посада полковника була вакантною. Так, довгий час, з деякими перервами, обов'язки полковника виконував обозний Михалка [177, арк. 112–113].

Полковий суддя був другим заступником полковника. Він також міг керувати канцелярією і підписувати накази разом з писарем. Незмінним полковим суддею Новослобідського полку був Бутович [178, с. 166].

Виборні козаки і підпомічники для несення служби отримували рангові землі для заведення “домашней економии” – господарства. Козацьке населення було звільнене від сплати податків в державну казну. Податки на утримання самого полку сплачувалися козаками-підпомічниками і підсусідками [179, арк. 21–22].

Новослобідський козацький полк був сформований за прикладом слобідських полків. Як і слобідські полки, Новослобідське формування було підпорядковане російському чиновництву і імперським урядовим установам.

На прикладі Новослобідського козацького полку прослідковується існування двох принципів заміщення старшинських посад: принцип виборності козацької старшини (який перетворився на формальність, а процедура виборів контролювалася російською владою) і принципу призначення старшини російським військовим командуванням. Простежується також тотожність полкових і сотенних старшинських посад в Новослобідському полку і слобідських полках. Наявність таких типових для козацьких полків категорій населення, як підпомічники і підсусідки, підтверджує тісний зв'язок внутрішнього устрою новослобідського козацького полку з устроєм слобідських і гетьманських козацьких полків. Особливим в Новослобідському полку було те, що хоча полк був організований за прикладом слобідських полків, служили в Новослобідському формуванні в основному козаки-вихідці з гетьманських полків Лівобережної України – Миргородського і Полтавського. Саме вони принесли свої традиції в устрій Новослобідського полку, який фактично був синтезом слобідських і гетьманських полків.

3.2. Військова служба новослобідських козаків

Новослобідський козацький полк був військовим формуванням на службі Російської держави.

За полковим штатним розписом, який був затверджений російським урядом в серпні 1761 р., кількість служилого виборного козацтва зі старшиною,

готового до несення військової служби, становила 1238 осіб. Але протягом всього періоду існування Новослобідського полку відчувалася постійна недоукомплектованість полку служилим козацтвом. Так, на кінець 1762 р. виборного козацтва з полковою і сотенною старшиною нараховувалося 967 осіб, тобто не вистачало 271 особи до повного укомплектування полку служилим козацтвом [180, арк. 31–34зв.; 181, арк. 12–14зв.]. Але з числа цих 967 осіб, в більшості випадків мобілізувалося для несення служби 150–200 козаків зі старшиною. Вони посилалися у роз'їзди, несли форпостну службу чи вирушали у похід. Всі інші козаки, готові до служби працювали в своїх господарствах і чекали своєї черги нести службу [182, арк. 1–3зв.; 183, арк. 1–3зв.; 184, арк. 12–14зв.; 185, арк. 1–3зв.].

Види служби, які несло новослобідське козацтво, можна поділити на зовнішню (військові походи, розвідка на території можливого супротивника) і внутрішню (охорона кордонів, участь у діяльності прикордонної комісії і ін.). Паралельно з військовою службою новослобідські козаки виконували і суто поліцейські функції: боролися з гайдамацтвом і втечами української людності на Запоріжжя і за кордон, затримували і арештовували в'язнів, які втекли з-під варти.

З 1753 по 1764 рр. не сталося жодного організованого турецько-татарського нападу, тому не довелося новослобідському козацтву проявити себе в боях з турками і татарами.

За час свого існування (1753–1764 рр.) Новослобідський полк в повному складі не брав участі у військових походах. В 1756–1763 рр. Російська держава воювала з Пруссією у Семилітній війні. Частина козацтва Новослобідського полку в складі тисячної експедиційної команди Новосербського корпусу (до складу якого входили Хорватів гусарський, Пандурський і Новослобідський козацький полки) брали участь у боях Семилітньої війни [186, с. 626]. Недоукомплектованість особового складу полку не дозволили йому в повному складі взяти участь в цьому збройному конфлікті. На серпень 1761 р. загальна

кількість козаків (виборних, підпомічників і підсусідків) становила 5842 особи, в той час як за полковим штатом їх мало бути 10384 особи (з виборним козацтвом, підпомічниками, особами духовного звання) [187, арк. 33зв.]. Ця тенденція простежується і більш пізні часи в Єлисаветградському пікінерному полку, на який було реорганізовано Новослобідський полк після 1764 р. В травні 1769 р. П. Румянцев скаржився Новоросійській канцелярії на недокомплектування Єлисаветградського полку. Хоча пізніше полк успішно діяв в лавах другої армії під час російсько-турецької війни 1769–1774 рр. [188, с. 80–81].

Охорона кордонів була традиційною козацькою службою. Несло прикордонну службу і новослобідське козацтво. Особливо важливими були прикордонні пости на південно-східних кордонах Росії з Річчю Посполитою і турецько-татарськими володіннями. Вони знаходилися в слободі Орел, на річці Синюсі, коло броду, в слободі Тернівці, на річці Мігейському Ташлику і річці Корабельній. Слобода Орел знаходилася на самому російсько-польському кордоні. Пізніше Орел переріс в місто Ольвіополь, в наш час це місто Первомайськ. Ріка Синюха була кордоном між Російською та Польською державами, а слобода Тернівка знаходилася поблизу російсько-польського кордону. Форпости на Мігейському Ташлику і Корабельній, засновані після 1764 р., розмістилися на запорізьких територіях і мали на меті стримувати гайдамаків і запорожців.

На форпостах несли службу російські армійські формування і українські козаки. В допомогу їм надсилалися команди новослобідських козаків. В 1758 р. для несення служби на кордоні до ріки Синюхи була відправлена козацька команда на чолі з плетено-ташлицьким сотником Сичем [189, арк. 5]. В квітні 1762 р. комендант М. Муравйов вимагав, щоб Полкова слобідська канцелярія вислала 50 кінних і озброєних козаків при старшині в слободу Орел для “содержания тамошних границ и искоренения гайдамаков”. Команда мала бути підпорядкована поручику Новинському [190, арк. 33].

В травні 1762 р. відбулася нарада вищого військового керівництва Нової Сербії в якій взяли участь новослобідський полковник і полковий обозний Новослобідського полку. Були прийняті заходи по підсиленню обороноздатності кордонів. Заходи передбачали збільшення кількості форпостних команд. В команду капітана Дурасова в слободу Орел мали бути відправлені 50 новослобідських козаків при сотнику і старшині. Форпост був підсилений двома фальконетами. В слободу Тернівку під команду капітана Пермського драгунського полку Корта планувалося прислати 50 козаків при старшині. Пост в Тернівці був підсилений однією полковою гарматою. В обов'язки форпостних команд входило висилання роз'їздів для патрулювання і відправлення “способных людей” для розвідки “за кордон“. Для “объезда” (патрулювання) планувалося виділити 50 новослобідських козаків при старшині. Всім виборним козакам Новослобідського полку наказувалося “буть во всякой войсковой исправности и доброконстве”. Якщо буде потреба, то з усією сотенною і полковою старшиною козаки мають бути готові з'явитися куди накажуть на протязі 24 годин. В протоколі наради згадуються “маяки” – сигнальні споруди, які використовувалися для оповіщення населення про небезпеку [191, арк. 36–42]. Про “маяки” на колишній території Новослобідського полку і Нової Сербії згадував і барон де Тотт – французький дипломат, який у 1769 р. став свідком останнього татарського нападу на російські території [192, с. 189]. На жаль, немає опису цих споруд, але треба думати, що “маяки” повністю копіювали “фігури” запорожців.

Форпости використовувалися для охорони кордонів як від зовнішніх ворогів – турків, татар, поляків, так і від внутрішніх – від селян і козаків, які вливалися в гайдамацькі ватаги [193, арк. 5]. В деяких форпостах розміщувалася і козацька артилерія. Так, в Орлі чи не постійно перебували пушкарі: в 1760 і 1762 рр. – 4; в 1761 р. – 5 пушкарів. Крім пушкарів, в Орлі перебували: в 1761 р. – 1 сотник і 34 виборних козаки; в 1762 р. – 1 сотник і 29 виборних [194, арк. 1зв.–2; 195, арк. 1–1зв.; 196, арк. 1зв.–2].

Новослобідські козаки залучалися до розвідувальної діяльності. Розвідка поділялася на кілька видів: 1) спостереження за супротивником на прикордонні під час форпостної і роз'їзної служби: козаки спостерігали за пересуваннями і діями татар під час несення служби на чисельних форпостах та патрулюваннях; 2) заслання агентів на територію супротивника з метою добування інформації: козаки Новослобідського полку засилялися на територію Кримського ханства, “в Польщу”, Молдову і навіть в Запорізьку Січ, під виглядом кур'єрів, купців або втікачів; 3) збір інформації методом опитування осіб, які перетинали російсько-польський і російсько-турецький кордон.

Види розвідки, які проводили козаки Новослобідського полку, були схожими з видами розвідки запорізьких козаків. Прослідковується співробітництво між новослобідськими і запорізькими козаками, був певний обмін досвідом, або навіть Новослобідський полк вчився розвідувальній майстерності у запорожців. Оскільки Новослобідський полк був утворений на території Запорізьких Вольностей, частина населення Запоріжжя опинилася під управлінням Новослобідського полку. І в подальшому з володінь Запорізьких Вольностей переходили люди і оселялися на території полку [197, арк. 8; 198, арк. 10; 199, арк. 5]. Запорожці вступали до лав полку, приносили досвід, знання і традиції розвідувальної справи, які вони отримали під час служби на Січі.

Верховне командування Новослобідського полку знаходилося в фортеці Святої Єлизавети. Оскільки фортеця в зв'язку зі своїм прикордонним положенням мала особливий статус, головний командир Нової Сербії і комендант фортеці мали особливі функції, в тому числі вони мали право вести дипломатичне листування з Туреччиною, Кримським ханством, Польщею, Молдовою [200; 201; 202, арк. 51–52; 203, арк. 6–8]. В ті часи таким правом користувався Київський генерал-губернатор [204, с. 139; 2005, с. 43–44]. Спочатку головний командир Нової Сербії, а потім (коли незаміщеною опинилася його посада) комендант Єлизаветинської фортеці надсилав у Сенат різні відомості, які стосувалися прикордонних справ [206, с. 319, 384–385; 207,

с. 109–110, 367–372] (Див. Додаток Д). Саме ці два командувачі мали повноваження на проведення розвідувальної діяльності, і саме вони віддавали накази на проведення розвідки.

Розвідувальна діяльність потребувала фінансування. Сенат спеціально виділяв гроші на проведення розвідки і збір інформації. В матеріалах допиту коменданта М. Муравйова (допит проводився в 1760 р. зв'язку зі слідством над комендантом М. Муравйовим, якого за наклепом командира Новосербського корпусу І. Хорвата було звинувачено у зловживанні службовим становищем) є свідчення про те, що Сенат указами від 31 січня 1752 р. і 4 червня 1755 р. дозволив Головному командирі І. Глебову використовувати кошти Новосербської суми – казни Нової Сербії на “секретные и Санкт-Петербургские посылки”. Пізніше ці укази були поширені і на комендантів фортеці. Потім ці кошти мали бути відшкодовані і повернені до Новосербської суми [208, арк. 62]. Згадані кошти передбачалося витратити на одяг, харч, постій розвідників, а також на плату інформаторам, агентурі, на хабарі іноземним урядовцям.

Розвідувальну інформацію головний командир Нової Сербії і комендант отримували від своїх розвідників. Цими розвідниками часто були козаки Новослобідського полку. Перед тим як відправляти розвідника, головне командування шукало якийсь привід, “претекст”. Найчастіше в якості “претексту” використовували листування і передачу листів, або розвідники засилялися під виглядом купців для торгівельних справ [209, с. 326–327; 210, с. 367–372]. В рапорті коменданта фортеці Св. Єлизавети генерал-майора Ф. Юста генерал-лейтенантові І. Хорвату від 4 жовтня 1758 р. говориться: “Посланной от меня к Ачаковскому паше с писмом здешняго слобоцкого казачьего полку сотник Кошевенко коем будучи там в самом деле велено о тамошних обращениях, проведывать...” [211, арк. 4–5зв.]. Тобто командування як привід використовувало листування з турецько-татарськими урядовцями. Розвіднику давали наказ передати листи турецько-татарським посадовцям, а

заодно добути цінну інформацію. Коли сотник повернувся, то доповів про результати своєї місії в присутності коменданта Юста [212, с. 286–287].

Для частини козаків розвідка була справою честі. А хтось просто користувався зручною нагодою, щоб отримати нагороду або вислужити собі посаду і звання. Так, шляхтич В. Молчан (Мовчан), який, очевидно, був секретарем при Бендерському паші, передавав до Росії секретну інформацію. Вірогідно, його було викрито, і він попросив прийняти його в російське підданство і забезпечити службу. Сам командир Нової Сербії І. Глебов питав дозволу у Сената призначити В. Молчана сотником в Новослобідський полк. В. Молчану було змінено прізвище на Молчановський, його віддалили від кордону і призначили сотником аж двох слобод [213, с. 167–168, 179–180; 214, с. 384–385].

Козаки-розвідники, в званнях сотників і хорунжих [215, с. 109–110; 216, с. 226; 217, с. 286–287, 292–293; 218, с. 361, 363, 377], під виглядом кур'єрів привозять листи турецько-татарським урядовцям. А в 1760 р. на Правобережну Україну до графа Потоцького послався сам полковник Новослобідського полку М. Адабаш [219, с. 367–368]. Зразу виникає питання: хіба не найшлося рядових козаків для передачі листів і збору інформації? Цей факт підкреслює важливе значення розвідувальної діяльності, а також підказує, що в розвідку посилали людей досвідчених, перевірених, здібних, спостережливих.

Доводилося новослобідським козакам шпигувати і за своїми колегами – запорізькими козаками. Так, у вересні 1760 р. до обозного Новослобідського полку звернувся комендант Г. Толстов. Комендант просив відправити в Запорізьку Січ надійну людину “для секретного дела” [220, арк. 15].

Важко сказати, як часто новослобідські козаки відправлялися за кордон для здобуття інформації, але можна з впевненістю сказати, що розвідувальні місії були добре спланованими операціями, а не спорадичними випадками. Під час виконання місій козаки добували доволі важливу і цінну інформацію. Так, у жовтні 1758 р. про результати своєї місії сотник В. Кошевенко звітував

коменданту Єлизаветинської фортеці Ф. Юсту. Сотник безпосередньо поспілкувався із секретарем паші і отримав запевнення посадовця, що турецько-татарська сторона не збирається порушувати мир з Росією [221, арк. 4–5а.]. Але ці заяви треба було перевірити. Для перевірки цієї інформації і для здобуття додаткових відомостей сотник використав агентуру і інформаторів, а також збирав різні чутки, які могли підтвердити або, навпаки, спростувати заяви офіційних осіб. Цими інформаторами і носіями інформації були православне населення ханства, священники, купці, навіть лікарі і шинкарі. Є підстави вважати, що у турецьких і татарських містах була мережа інформаторів і агентів, оскільки завжди знаходилися охочі, “надежные люди” або “некоторые доброхотные к России” особи, які хотіли, знали і могли розповісти важливу і цінну інформацію. Так, розпитавши людей, сотник Кошевенко дізнався про обставини бунту Білгородської орди та її наміри піти під російську протекцію. Постачав інформацію і православний священник Василій. Тоді як очаківський секретар і словом не обмовився про цю подію. Ці ж люди підтвердили офіційну заяву турецького секретаря, що татари не планують нападів на територію Російської держави і хочуть жити в мирі. Сотник Кошевенко уважно спостерігав за всім, що відбувалося в Очакові. В самому Очакові, близ нього і при річці Березані він бачив озброєних білогородців, яких було десь до двадцяти тисяч. На власні очі Кошевенко бачив, як орда розорила містечко Дубосари і три великих села. Там жили турки і волохи. Далі сотник доповідає, що з Кінбурна до Очакова через лиман судами переправляються кримсько-татарські війська для придушення бунту Білгородської орди. Також сотник бачив відбудовану фортецю Очаків, і більш того, свідчив, що велися роботи по укріпленню фортеці: був виритий новий земляний рів і насипаний вал. В самому Очакові немає турецького війська, окрім гарнізону, але до фортеці підвезли боєприпаси [222, арк. 4–5а.].

В донесенні коменданта генерал-майора Ф. Юста генерал-лейтенантові І. Хорвату від 9 жовтня 1758 р. подається інформація про події в Османській

імперії та Кримському ханстві, яку було отримано від козака-розвідника. До іншого турецького посадовця – Бендерського паші під виглядом кур'єра було заслано новослобідського сотника Костянтинова. Але сотник не доїхав до міста призначення і повернувся назад, оскільки довідався про “опасную болезнь” в самих Бендерах. Також він розповів про бунт Єдисанської орди та про якусь збройну сутичку турків з угорцями. Вірогідно, що інформацію він отримав, збираючи чутки, уважно слухаючи людей в шинках, постійних дворах. А “некоторый доброхотный к России человек” через сотника передав Ф. Юсту відомості про ціни на хліб і про похід ногайців з метою грабунку. Поспілкувався сотник і з турецькими купцями, які мешкали в прикордонних містах. Вони розповідали, що дуже занепокоєні можливим нападом татар, і повідомили їх можливий маршрут руху. Від інформаторів розвідник дізнався про плани турків і татар щодо придушення бунту ногайців [223, с. 292–295].

В квітні 1759 р. генерал-майор Юст посилає сотника Новослобідського полку М. Тавровського в Крим. Той привозить такі відомості: нинішній кримський хан Крим-Гірей назначений не султанським указом, а обраний самим “єдисанським народом”, який відкликав хана з заслання. В квітні 1759 р. цей хан перебуває в с. Копанці, але їхати в Крим побоюється через можливу помсту турків (яничар) і татар за розорені ним в союзі з єдисанцями в 1758 р. Волощину і Мультиянію. Щойно з Туреччини надійшов султанський указ про призначення Крим-Гірея ханом. Тоді він вирішив їхати в Крим, але повернувся назад, побоюючись помсти кримців [224, с. 377].

В червні 1759 р. для розвідки “за польський кордон” було послано хорунжого Новослобідського полку Г. Балку. Він дізнався, перебуваючи в місті Тульчині, що там переховується ханський син – калга, який в 1758 р. бунтував проти Буджацької орди і розорив Волощину (Бесарабію). Його веліли стратити, тому він утік і зараз переховується в Тульчині, мешкає у маєтностях графа Потоцького. В інших містах: Крилові, Немирові, Могилеві, Бершаді –

татарських військ немає, немає і чуток про можливість нападу татар на російський кордон [225, с. 363].

Полковник Новослобідського полку М. Адабаш в травні 1760 р. був відправлений з листами до графа Потоцького. По приїзді полковник привіз інформацію про наміри Туреччини втрутитися в Семилітню війну – Порта збирається “учинить диверсію” і напасти на “християнские союзных империй державы” [226, с. 367–368].

В січні 1760 р. комендант фортеці Св. Єлизавети відправив у Бахчисарай для розвідки сотника слободи Бородаївки Ф. Данилова. Сотник традиційно для прикриття віз листи. Він встигнув оглянути Перекоп і Кафу. Звітуючи про результати своєї місії, сотник повідомив про відсутність будь-яких військових приготувань і небезпечних хвороб. Бачив лише укріплення однієї фортеці [227, арк. 51–52].

В травні 1763 р. сотник Зерваницький привіз інформацію, що начебто прусський король з армією стоїть під Львовом. Також сотник доповідав про організацію кримським ханом поселення навпроти прикордонної слободи Орел [228, с. 226].

В травні 1762 р. сотник слободи Орел Черниченко рапортував, що кримський хан з частиною війська переправляється в Очакові, а три султани вже перебувають в Кінбурзі. Сотник отримав цю інформацію, розпитавши людей, які перетинали російський кордон в слободі Орел [229, с. 325].

В обов’язки новослобідського козацтва входили і суто поліцейські функції – затримували порушників кордону – селян і козаків, які тікали з Лівобережної України і намагалися дістатися запорізьких володінь. Новослобідське козацтво було змушене боротися і з гайдамаччиною, а фактично з тими ж таки селянами і козаками, які замість втеч обрали шлях збройної боротьби. Схожа ситуація щодо гайдамаків простежуються і на Запоріжжі періоду Нової Січі. Запорізька старшина і заможне козацтво намагаються всіма

заходами викоринити гайдамаччину, в той же час рядове запорізьке козацтво співчуває гайдамакам і поповнює їх ряди.

Поруч з південно-західними кордонами Новослобідського полку, в межах Запорозьких Вольностей, розташовувалася справжня гайдамацька столиця – острів Мігея (Мігія, Мігейський острів). Острів був добре укріплений самою природою і мав чисельні схованки. Незначна активність гайдамацьких ватаг спостерігалася і на південно-східних кордонах Новослобідського формування. Так, в листопаді 1760 р. роз'їзди виборних козаків, очолювані хорунжим, переслідують гайдамаків в запорізьких зимівниках в районі річки Самоткані [230, арк. 2–3зв.; 231, арк. 10–11зв.]. За наказами Сенату і Військової Колегії на кордоні “здешнего поселения и запорожских дач” при слободі Пушкарівці біля річки Самоткані комендантом Єлизаветинської фортеці М. Муравйовим були розставлені караули. Запорожці неодноразово скаржилися на ці караули, які утискали запорізьку людність, і просили їх вивести. Комендант М. Муравйов у свою чергу скаржився на запорожців, нібито вони вчиняють напади на Пушкарівку та інші слободи. В травні 1762 р. М. Муравйов доповідав в Сенат, що ці застави необхідні для викоринення гайдамаків, а також для перехоплення втікачів з російських територій і Новослобідського полку і наголошував, що кривди запорожцям від тих команд немає. Але комендант приховав правду. Зіткнення запорожців з російськими регулярними командами і новослобідськими козаками мали місце. Незважаючи на накази, довгий час комендант М. Муравйов зволікав з виведенням цих команд. Та у вересні 1762 р. він отримав наказ від генерал-губернатора І. Глебова про виведення цих караулів [232, с. 319–320; 233, с. 628–630].

До боротьби з гайдамаками активно залучалися і новослобідські козаки. Полкова слобідська канцелярія видавала ордери, в яких “не однократно” наказувалося “иметь прилежное смотрение також во искоренении и поимке воров гайдамаков”. Козаки і старшина мали бути “во всякой осторожности и войсковой исправности” [234, арк. 9; 235, арк. 11; 236, арк. 13; 237, арк. 19]. Для

боротьби з гайдамаками організовувалися роз'їзди, які патрулювали визначену територію і затримували та заарештовували підозрілих людей, особливо тих, які були без документів. Про появу гайдамаків на території слобід населення мало інформувати ці роз'їзні команди. Спійманих гайдамаків з усім майном при них під конвоєм відправляли до коменданта фортеці, а згодом до спеціально створеної для боротьби з гайдамацтвом слідчої комісії, яка розташовувалася в Новомиргороді [238, арк. 9; 239, арк. 11; 240, арк. 19; 241, арк. 20; 242, арк. 21].

Слідча комісія у гайдамацьких справах мала координувати діяльність військових формувань, які боролися з гайдамацькими ватагами. Сюди присилялися заарештовані гайдамаки, тут вирішувалися питання про їх покарання. Займалася комісія і поверненням відібраного у гайдамаків майна і відшкодуванням збитків завданих гайдамаками [243, с. 485, 512; 244, с. 326–327].

Взагалі про масштаби гайдамацького руху може свідчити той факт, що в квітні 1758 р. для боротьби з гайдамаками “в степные места” крім запорізьких команд була відправлена команда в 40 чоловік із Новосербії на чолі з армійським капітаном, а також із “Слободского полку доброконних вооруженних полтараста человек.” В березні 1760 р. комендант М. Муравйов вимагав від Слобідської канцелярії вислати команду в 50 козаків для боротьби з гайдамаками в степ, в район Синюхиного Броду і в слободу Орел [245, арк. 4]. Іноді ватаги гайдамаків нараховували 100–200 і більше осіб. Так, про гайдамацький загін у “200 чоловік і більше” повідомляється у листі Слобідської полкової канцелярії на ім'я кошового отамана від 15 грудня 1760 р. [246, с. 513; 247, с. 378]. В жовтні 1761 – січні 1762 рр. у Чутовому Лісі діяв гайдамацький загін під керівництвом М. Лисого і Г. Гриви. Загін нараховував до 100 чоловік [248, арк. 1–19].

Гайдамацькі ватаги робили зухвалі наїзди на козацькі слободи. В ніч з 14 на 15 червня 1758 р. партія гайдамаків чоловік з 30 наїхала в слободу Овнянку. Вони напали і пограбували двір сотенного осавула Тишка, а його брата Лук'яна

вивезли і покинули в степу за 20 верст від слободи [249, арк. 13; 250. арк. 25]. В березні 1760 р. ватага гайдамаків наїхала в слободу Орел і забрала хліб. Частину цих гайдамаків пізніше заарештував драгунський поручик Фонбоев. Тоді інші гайдамаки вирішили визволити товаришів. Вони вчинили напад на поручика, вбили його і ще двох драгунів. Гайдамаки захопили коней і харчі. Частину зброї залишили собі, частину поламали (розбили об каміння приклади і ложі рушниць) [251, арк. 1–1зв.; 252, арк. 3–3зв.].

В квітні 1762 р. гайдамаки вчинили напад на Бородаївку, пограбували майна на 70 рублів. Було організовано переслідування гайдамаків, але вони сховалися в запорізьких землях [253, арк. 34–34зв.].

Для заохочення новослобідських козаків до боротьби з гайдамаками в 1755 р. бригадир і комендант О. Глебов видав ордер, який дозволяв “для поощрення” команд, які ловлять гайдамацькі ватаги, розподіляти між членами команди відбите в гайдамаків майно. Згодом ситуація змінилася. З заснуванням комісії у гайдамацьких справах наказувалося відібране в гайдамаків майно відправляти в комісію. Та, напевно, козаки продовжували керуватися старим розпорядженням. Так, у червні 1758 р. козацький роз’їзд під командою військового товарища Макогіна заарештував ватагу гайдамаків. Відбите у гайдамаків майно – речі, кінь і гроші були розподілені між козаками команди. Такий поділ пограбованого майна комендант Ф. Юст визнав незаконним і вимагав присилки всіх речей в Новомиргородську слідчу комісію [254, арк. 21–22]. А в листопаді 1760 р. майно розбитих гайдамаків намагався присвоїти, а фактично вкрати, хорунжий І. Коляда [255, арк. 2–3зв.; 256, арк. 10–11зв.].

Не можна сказати, що новослобідське козацтво і населення полку одностайно боролось з гайдамацькими ватагами. Частими були випадки допомоги і співпраці новослобожан і гайдамаків. Від такої допомоги новослобожани часто отримували і матеріальний зиск. Прості незаможні козаки співчуваючи гайдамакам, “передерживали”, тобто переховували їх, обмінювали пограбоване майно на продукти харчування і інші потрібні гайдамакам речі

[257, арк. 1–2]. Не випадково в ордері Полкової канцелярії від 23 червня 1758 р. наголошувалося, щоб новослобідські поселенці нічого з пограбованих речей у гайдамаків не брали і притулку їм не надавали. Хоча про це “многократно уже писалось”, а з порушниками наказувалося чинити, як з справжніми злодіями, населення продовжувало допомагати гайдамакам [258, арк. 23].

Були випадки, коли представники сотенної адміністрації переховувала гайдамацькі ватаги. В березні 1759 р. в Полкову канцелярію скаржилися мешканці слободи Ольшанки на свого сотника М. Донця. За його правління частішали випадки крадіжки худоби, до цього міг прикласти руки і сам сотник. Він також відряджав людей “для воровства”, гайдамачив і брат сотника. В самій слободі М. Донець дозволив жити гайдамакам, які пиячили та іноді побивали ольшанців [259, с. 564–566].

Окрім основних функцій, на Новослобідський полк були покладені і допоміжні функції – розшук і конвоювання утікачів-арештантів і поселян, боротьба з поширенням небезпечних хвороб, участь у роботі прикордонної російсько-польської комісії, охорона і доставка артилерії у фортецю Св. Єлизавети, супровід і утримання турецько-татарських посланців та інше.

В червні 1758 р. до сотників і старшин звернулася Полкова слобідська канцелярія з наказом розшукати і затримати утікача-українця з Нової Сербії. Сам шеф Нової Сербії генерал-лейтенант І. Хорват писав про це в Полкову слобідську канцелярію і просив сприяти розшуку. Пізніше Полкова канцелярія інформувала сотників і старшин про “обивателів”-утікачів з слободи Новоархангельської. Вони були причетні до гайдамацтва. Сотенним правлінням наказувалося спіймати втікачів і з доповідним рапортом відправити в Слобідську канцелярію [260, арк. 18].

В червні того ж 1758 р. в Слобідську канцелярію писав комендант фортеці Ф. Юст. Він наказував розшукати “денщика” (робітника), який утік від капітана Пермського драгунського полку. Канцелярія розіслала відповідний ордер до

сотників і старшин з наказом спіймати “денщика” і відправити до згаданого капітана. Надавалися і прикмети втікача [261, арк. 13].

В 1758 р. з-під караулу втекло двоє арештантів. Слобідська канцелярія передала їх прикмети і наказала сотникам спіймати арештантів, забити в колодки і під конвоєм при рапорті доставити в Слобідську канцелярію [262, арк. 14].

В червні 1758 р. з в’язниці фортеці Св. Єлизавети втекли двоє арештантів уродженців “польської області”. Слобідська канцелярія наказувала спіймати їх, забити в колодки і під конвоєм відправити до коменданта Ф. Юста [263, арк. 3].

Небезпечні хвороби, особливо чума і холера, були поширеним явищем в південноукраїнських степах, особливо в спекотну пору року. Боротьба з поширенням цих захворювань була важливою справою в Новослобідському полку. Частими були випадки занесення небезпечних хвороб з-за кордону, іноді з території Запорізької Січі. В 1758 р. Київський обер-комендант Лопухін інформував коменданта Ф. Юста про можливість занесення епідемії з-за кордону. Йому в свою чергу повідомив про це резидент при султанському дворі Обрезков [264, арк. 34]. Взимку 1760 р. у рапорті новослобідського сотника А. Гегели згадується “морозная язва”, яка була виявлена на Січі [265, арк. 28].

Керівництвом полку вживалися заходи по зупиненню поширення інфекційних хвороб. В ордері до сотників і старшин Слобідська канцелярія наказувала: вдень і вночі “разъезды иметь”, тобто патрулювати прикордонні території; людей, які приходили з-за кордону, разом з їх майном наказувалося утримувати певний строк у карантині; затримувати і допитувати всіх, хто перетинав кордон без належних документів. За невиконання цих наказів передбачувалися військовий суд або штраф [266, арк. 34]. У зв’язку з появою небезпечної хвороби на Запорізькій Січі, Полкова канцелярія наказувала на кордонах з Запоріжжям і по самих слободах розставити караули і організувати роз’їзди [267, арк. 13; 268, арк. 48; 269, арк. 53].

Якщо якимось чином на територію полку потрапляли люди з “неблагополучных мест”, то сотенним урядам наказувалося не допускати цих людей в населенні пункти, і про їх появу інформувати полкову адміністрацію [270, арк. 23].

Траплялися випадки епізоотії. Так, на початку літа 1758 р. епізоотія рогатої худоби почалася в слободі Пушкарівка. Полкова канцелярія повідомляла сотникам, що в Пушкарівці вже померло 6 і захворіло до 30 голів рогатої худоби. Було наказано до закінчення епізоотії нікому ні в яких справах не їздити в цю слободу на волах і іншій худобі, і щоб нікого з Пушкарівки не пропускали на волах в свої слободи [271, арк. 2; 272, арк. 4; 273, арк. 12].

На прикордонних територіях між російськими і польськими підданими досить часто виникали зіткнення і непорозуміння. Для врегулювання цих суперечок російським і польським урядами була створена прикордонна комісія, яка розташовувалася в Брацлавському воєводстві. В допомогу комісії російській Сенат призначив новослобідських козаків. В листопаді 1762 р. в Полкову канцелярію надійшла промеморія прикордонної комісії. Комісія вимагала, посилаючись на указ Сенату, прислати козаків для “асистенции” і “караулов” [274, арк. 1]. Під “асистенцией” треба розуміти виконання новослобідськими козаками певних доручень: в якості кур’єрів, провідників, перекладачів. Так, в 1762 р. при Брацлавській комісії “в должности переводчика” працював військовий канцелярист Ястребинський [275, арк. 23–23зв.].

В квітні 1760 р. виникла потреба перевезти гармати з Переволочанської фортеці до фортеці Св. Єлизавети. До супроводу і перевезення артилерії були залучені козаки новослобідського полку. До новослобідського полковника М. Адабаша звернувся комендант Єлизаветинської фортеці М. Муравйов. Він наказав відрядити до поселення Мишуриг Ріг 7 волових підвод для перевезення гармат і 20 озброєних кінних козаків при старшині. Старшина мала отримати “прогонные деньги”, які передбачалося роздати власникам підвід, козакам-

підпомічникам і підсусідкам [276, арк. 1]. Командиром конвою призначено сотенного отамана Авраменка. Гармати планували доставити в два етапи: перша партія озброєних козаків мала супроводжувати підводи з гарматами з Мишурного Рогу до слободи Овнянки; друга партія козаків охороняла гармати на шляху від Овнянки до самої фортеці [277, арк. 2; 278, арк. 6; 279, арк. 7].

На козацтво полку були покладені обов'язки по забезпеченню супроводу і охорони турецько-татарських посланців, а також прогодування їх разом з кіньми в козацьких слободах. Коменданту Єлизаветинської фортеці були надані широкі повноваження, в тому числі він міг листуватися з закордоном, і приймав у себе закордонних посланців. Для більш безпечного і зручного пересування іноземців супроводжували новослобідські козаки. Оскільки дорога була довгою і сама місія посланців могла затягнутися не на один день, то поставала проблема прогодування іноземних посланців і їх коней. Так, в лютому 1759 р. в слободі Орел утримувалися певний час в карантині турецький посланець і його 30 татар з кіньми [280, арк. 22; 281, арк. 23]. Іноземні емісари зупинялися на ніч в козацьких слободах або мешкали певний час при фортеці Св. Єлизавети, як було в серпні 1760 р. Весь цей час їх мали утримувати козаки-підпомічники і підсусідки [282, арк. 22]. Витрати на утримання посланців відшкодовувалися з "Новосербської суми", хоча це відшкодування відбувалося зі значними затримками через брак коштів [283, арк. 13; 284, арк. 20; 285, арк. 21]. Козаки-провідники мали провести іноземних гостей до самого кордону і отримати від них розписку, в тому що їх, посланців, благополучно проведено до татарського кордону. Так, у травні 1759 р. сотник С. Звенигородський звітував в Полкову канцелярію про те, що він благополучно провів турецького посланця до кордонів його держави і з нього взяв розписку [286, арк. 28; 287, арк. 29].

Восени 1762 р. передбачувалося відведення Пермського драгунського полку на зимові квартири. Драгунський полк мав пройти через всю територію Новослобідського формування, з заходу від слободи Тернівки і на схід, до Мишуригорізького ретрашменту. Комендант М. Муравйов наказав Слобідській

канцелярії призначити комісара для супроводу драгун полку. На цю посаду обрано сотника Делятинського, і в допомогу йому надавалися підпрапорні. Він мав: провести полк по Новослобідській території; скласти розклад руху і визначити місця зупинок на відпочинок і на ночівлю; слідкувати за порядком під час руху, щоб драгуни не кривдили новослобожан, а якщо такі інциденти трапляться, він повинен був вимагати “сатисфакции”. Шлях був довгим, і коні потребували фуражу. Фураж драгунські командири мали купувати у новослобідських мешканців. Комісар Делятинський мав слідкувати, щоб драгунські офіцери розраховувалися за куплений овес і сіно за визначеними цінами. Якщо ж вони відмовляться платити, то Делятинський повинен вимагати квитанції. З цими квитанціями Полкова слобідська канцелярія могла звернутися до коменданта фортеці Св. Єлизавети і вимагати сплати за наданий фураж. Фураж мали надавати підсусідки і під помічники [288, арк. 49–49зв.; 289, арк. 52; 290, арк. 54–55зв.].

На новослобідських козаків було покладено виконання поштової служби. Восени 1763 р. козацтво було залучене до організації поштового зв'язку між Новою Сербією, фортецею Переволочною і містом Кременчуком [291, арк. 3]. Питання про організацію мережі пошт піднімалося тричі – в 1759, в 1760, і в 1762 рр. Мережа пошт мала забезпечити пересилку кореспонденції між Новою Сербією, Гетьманщиною і Слобожанщиною [292, арк. 1–3, 10–11; 293, арк. 1–5; 294, арк. 1–4]. Для несення поштової служби був складений розклад, за яким кожна сотня повинна була виставити певну кількість козаків. А взагалі до цієї служби планували залучити 400 козаків. Ці козаки мали перевозити і охороняти кореспонденцію на території полку [295, арк. 15; 296, арк. 49–49зв.].

На козаків-підпомічників і підсусідків були покладені ряд повинностей, не пов'язаних з утриманням виборного козацтва. Вони постачали фураж для коней армійських формувань російської армії. І хоча за цю службу з ними розраховувалися грошима, були значні затримки за ці постачання. Так, в травні 1764 року в Гарнізонну канцелярію звернувся обозний Новослобідського полку

В. Михалча. Він просив розрахуватися з “обывателями” за косіння і постачання сіна для армійських коней за 1762 і 1763 рр. Сіно постачали Пермському драгунському і Брянському ландміліцькому полкам обивателі слобід Мурзинки, Тишківки, Красної, Висі, Плетеного Ташлику, Грузької, Аджамки, Зеленої, Жовтої, Омельницької, Кам’янки, Інгульської, Бешки [297, арк. 11–12].

Озброєння новослобідського козацтва довелося реконструювати по фрагментарній інформації, яка зустрічалася в історичних джерелах. Індивідуальною зброєю козацтва були шаблі, пістолі, рушниці. Козаки самі забезпечували себе зброєю, купували коня і зброю. З державних запасів козакам “на первый случай” видавався свинець для лиття куль. Порох в полку видавався регулярно, щороку з державного арсеналу [298, арк. 31–31зв.].

В якості важкого озброєння в полку на озброєнні було 6 гармат [299, арк. 31зв.]. Певну уяву про козацьке озброєння і оснащення подає справа про побиття і пограбування новослобідського підпрапорного слободи Глинської С. Чернопольського своїм же родичем отаманом переволочанським Р. Чернопольським. Отаман Р. Чернопольський забрав у підпрапорного С. Чернопольського майна на загальну суму 204 рублі 25 копійок. Був складений реєстр пограбованого майна. В реєстрі серед різних речей згадуються зброя, боєприпаси, спорядження і вказана їх ціна: 2 коні по 19 рублів кожний; 2 сідла по 6 рублів; 2 пістолі ціною в 4 рублі 50 копійок; одна ладунка ціною 50 копійок; натруска з рогу ціною 60 копійок; одна шабля за 3 рублі; 2 фунти пороху ціною 50 копійок; 150 свинцевих куль ціною 35 копійок [300, арк. 14–16зв.; 301, арк. 17–18].

При фортеці Св. Єлизавети торгували боєприпасами, вогнепальною зброєю і оснащення до неї. Про це свідчить реєстр товарів, привезених до фортеці в 1763 р. Серед різних товарів було: “пара пистолетов – 2; ружей казачьих – 10; кремней оружейных – 8500; свинца – 13 пудов 20 фунтов; свинцовой дроби – 6 пудов; шпаг с медным эфесом – 4” [302, арк. 2, 3, 6зв., 7зв.]. Отже,

новослобідське козацтво купувало зброю при фортечних ярмарках або замовляло її купцям.

За період функціонування не зафіксовано участі полку в жодних маневрах, навчаннях, оглядах військ. В документах лише згадуються направлення пушкарів полку в артилерійську команду фортеці Св. Єлизавети для навчання гарматній справі [303, арк. 6–6зв.; 304, арк. 7–8].

Новослобідське козацтво не завжди було організованим і дисциплінованим військовим формуванням. Траплялися випадки ухиляння від військової служби і невиконання наказів командирів. Одер полковника М. Адабаша від 23 червня 1758 р. якраз присвячений військовій дисципліні в полку. Полковник зазначає, що сотники і старшина ігнорують накази вищого керівництва. Отримавши ордер з інструкціями, куди сотник чи інша старшина мають прибути і в які строки, “в повеленное место едут тогда, когда ему уже схочетца”. Таку поведінку полковник пояснював “слабым смотрением” його попередника капітана М. Бикова та “упрямствами и глупостью” самої старшини. М. Адабаш обіцяє, що за його полковництва не буде таких “послаблений”, які були при М. Бикові, а тих, хто знехтує виконанням наказів, буде покарано. Так, він вже наказав взяти під варту сотника Ф. Лишевського, “за неисполнение командирських повелений”, і примусом доставити в полкове правління. Іншій старшині наказувалося утримувати своїх підлеглих в “доброй дисциплине” і суворо дотримуватися розпоряджень полковника і коменданта [305, арк. 27]. Також відомий факт, коли новослобідського отамана було знято з посади за пияцтво і бешкет [306, арк. 41–41зв.; 307, арк. 42–42зв.].

Ще один випадок прояву непокори і ухиляння від служби стався на весні 1762 р. За наказом коменданта М. Муравйова команда новослобідських козаків мала бути вислана з слободи Пушкарівки до слободи Орла для охорони кордонів і боротьби з гайдамаками. Але Новослобідська полкова канцелярія на цю вимогу коменданта відповіла, що в згаданій слободі немає такої кількості

козаків, або ж вони зайняті на інших службах. До того ж зараз весна – “рабочее время”, тому більшість козаків зайняті в своїх господарствах. Змогли командувати лише 20 козаків при сотнику Зерваницькому. Інші ж козаки будуть відправлені, якщо в цьому буде потреба, пізніше, по закінченню “рабочего времени” [308, арк. 33]. Невідома реакція коменданта М. Муравйова на цей рапорт, але цей документ добре показує, що ухилення від військової служби і невиконання наказів військового начальства мали місце в Новослобідському полку.

Отже, до функцій новослобідського козацтва відноситься несення зовнішньої і внутрішньої служби. До першого виду належали військові походи, розвідка і добування інформації. Новослобідські козаки стежили за пересуванням противника на пограниччі під час роз'їздів, а також при несенні служби на форпостах. Козаків засилали і за кордон – в Правобережну Україну, Молдову, Крим. Опинившись на ворожій території, козаки-розвідники отримували інформацію, спілкуючись з представниками влади, ведучи власні спостереження, а також розпитуючи свою агентуру та інформаторів. Більшість інформації, яку здобували новослобідські розвідники, була інформація військового, соціально-політичного, економічного, дипломатичного і епідеміологічного характеру.

Щодо внутрішньої служби, яку ніс Новослобідський полк, можна виділити традиційну охорону кордонів, супровід і захист іноземних посланців, участь у роботі прикордонної комісії і інше. На новослобідське козацтво полку були покладені обов'язки по боротьбі з гайдамацтвом і перехопленням селян-втікачів з Лівобережної і Слобідської України. До найбільш важливих видів служби можна віднести розвідувальну діяльність, охорону кордонів, боротьбу з Гайдамацьким рухом і селянами-втікачами.

Хоча Новослобідський полк був створений російською владою і повністю підпорядковувався російському чиновництву, полк не став слухняним інструментом на службі у російської держави. Найбільш яскравий прояв такої

непокори – боротьба з гайдамацькими ватагами. У боротьбі з українськими гайдамаками простежуються чисельні порушення, які дозволяло собі як рядове козацтво, так і старшина полку.

Новослобідський полк зарекомендував себе як малоефективне військове формування з низькою боєздатністю. Відносно мирна ситуація на російсько-польському і російсько-турецькому кордонах, яка була викликана ослабленням Речі Посполитої, Османської імперії і Кримського ханства в середині XVIII ст. не сприяли підвищенню бойового духу новослобідських козаків. Така оманлива спокійність на кордонах послабляла пильність козацтва, формувала в його свідомості думку про неважливість і навіть зайвість козацької служби.

Але головну причину слід шукати в державному апараті російської влади, який залишався бюрократизованим і неповоротким і не міг швидко зреагувати на проблеми, які перед ним поставали. Тривалий час влада затягувала процес організації і оформлення полку, не був офіційно закріплений статус новослобідського козацтва, його майнові права і земельні володіння. Перебуваючи в такому невизначеному стані, козаки мало дбали і про розвиток своїх господарств, оскільки не мали впевненості щодо своєї подальшої долі: чи надовго їх залишили в полку? чи через рік уряд знов вирішить оселити на їх землях іноземців, а їх знову накаже виселити? За таких обставин зацікавленість козацтво полку військовою службою була низькою. Військова служба сприймалася як щось формальне і мало важливе, як обов'язок державі і плата за користування угіддями і землями, а не як високе покликання козацького войовничого духу.

3.3. Церковний устрій Новослобідського формування

Церква та релігія відігравала велике значення в житті людини XVIII ст.

Наявність церкви в слободі свідчила про певну стабільність, прив'язаність населення до цієї території. Будуючи церкву, населення таким чином намагалося закріпитися і залишитися на цій території на постійне проживання.

Також, якщо в населеному пункті була церква, це свідчило про чималу чисельність його населення. В ті часи вважалося, що якщо в поселені більше 100 душ (вірогідно чоловічої статі), то в такому поселені треба будувати церкву [309, с. 14; 310, с. 492–493]. Відомі випадки, коли після будівництва церкви в слободі чисельність населення швидко зростала [311, с. 313–314, 318–319]. Люди, які шукали нове місце для поселення, намагалося спеціально оселитися в слободах, де були церкви.

Населення “Задніпровські місця” за 1740–1745 рр. встигло збудувати чимало церков [312, с. 570–577]. У 1752 р. в Синод доповідав Київський митрополит Тимофій про кількість церков і монастирів в “Задніпровських місцях”. В своїй доповіді він посилався на свідчення інженер-підполковника Дебокseta, що тільки в 1740–1745 рр. було збудовано 15 церков: у Крилові – дві церкви, в Плахтіївці, Мішуриному Розі (майбутнє поселення Новослобідського полку), Андрусівці, Колонтаєві, Кам’янці (майбутнє поселення Новослобідського полку), Стецівці, Нестеревці, Цибулеві, Ухівці, Глинському, Табурищі, Крюкові, Войтово – по одній. Всі ці церкви були в складі єпархії Київського Митрополита. Також Тимофій доповідав, що в наступні 1745–1752 рр. населення продовжувало будувати церкви, хоча не може встановити точну їх кількість [313, с. 76; 314, с. 218].

Табелі про стан Новослобідського полку, які склалися Полковою канцелярією для звіту коменданту фортеці про кількість козацького населення, повідомляють інформацію про кількість церковнослужителів по слободах полку. Так, на 1761 р. з 27 поселень Новослобідського формування (сюди включена і Єлизаветинська фортеця), церковнослужителі згадані в 25 слободах. А в слободі Калинівці і фортеці Св. Єлизавети кількість церковнослужителів не позначена. Загальна кількість церковнослужителів за цим табелем становить 103 особи (Див. Додаток А) [315, арк. 1–3зв.].

В серпні 1761 р., коли остаточно було визначено штат полку, була визначена і кількість церковнослужителів по слободах полку. Всього в полку

мало бути 20 сотень, і в кожній з цих сотень мало бути певна кількість церковнослужителів: попів – 2; диякон – 1; дячків і паламарів – 4 [316, арк. 31–34зв.]. Тобто, 7 чоловік на сотню. А на 20 сотень мало бути 140 осіб. Це лише визначений урядом штат церковнослужителів на полк. Церков було значно більше, оскільки кількість населення полку постійно зростала. В кожній значній слободі була церква, іноді навіть дві.

В міру зростання чисельності церков поставало питання про їх підпорядкування. Спочатку у церковних справах фортеця Св. Єлизавети разом з Новослобідським полком і Новою Сербією підпорядковувалися кафедрі Київського митрополита Тимофія Щербацького. А 1 липня 1756 р. рішенням Синоду вся Нова Сербія з Єлизаветинською фортецею і Новослобідським полком були підпорядковані єпископу Переяславської і Бориспільської єпархії Іоанну Козловичу [317, с. 16–17; 318, с. 289–291, 1025].

Територія Нової Сербії була поділена на три протопопії: 1) Новомиргородська з центром у Новомиргороді; їй підпорядковувалися церкви на території гусарського полку Новосербського корпусу; 2) Крилівська з центром у Крилові; контролювала церкви на території пандурського полку Новосербського корпусу; 3) Єлизаветинська з центром у фортеці Св. Єлизавети [319, с. 102–103; 320, с. 71]. Саме Єлизаветинська протопопія охоплювала територію фортеці з форштадтом, а також 27 слобід Новослобідського полку. Очолював Єлизаветинську протопопію Іоанн Орловський. Протопопи були начальниками у ввірених їм протопопіях і звітували вище стоячому церковному керівництву – єпископам, але могли звітувати самому Київському митрополиту, а іноді навіть в Синод. В обов'язки протопопа входили збір і надсилання на архієрейську (єпископську) кафедру встановлених річних “окладів” – податків та плат за виконання церковних треб. Протопопи мали піклуватися і про збільшення кількості пастви в їх протопопії [321, с. 16–17; 322, с. 88–91; 323, с. 282].

Згодом в управлінні Єлисаветградською протопопією сталися певні зміни. В Новослобідському полку було відкрите намісницьке духовне правління. Ще в травні 1756 р. митрополит київським Тимофій дав згоду на заснування в слободі Дніпровій Кам'янці намісницького духовного правління. Під юрисдикцією намісництва було 6 церков. Намісником духовного правління був призначений священик слободи Кам'янки Артемій Зосимович. Мета заснування намісництва – зупинити кривди, знущання і грабунки щодо священиків, які везуть збори (гроші) в єпархію. Оскільки місця ці були віддалені від Кобеляцької протопопії, то частими були випадки пограбування священиків різними свавільниками. Для зручності і безпечнішого перевезення церковних зборів було засновано намісництво. Намісництво підпорядковувалося Кобеляцькому протопопу Переяславської Єпархії Василю Могилевському. Саме йому намісник Артемій Зосимович мав відправляти всі зібрані кошти. А. Зосимовича було обрано за згодою місцевих ієреїв. Як уже було сказано, влада намісника мала поширитися на церкви: Калужинську, Хмельницьку, Пушкарівську, Брянську, Деріївську і Кам'янську самого А. Зосимовича [324, с. 289–291, 1025].

В серпні 1756 р. сталися чергові зміни. Кам'янське намісництво з усіма приходами було перепідпорядковане замість Кобеляцької протопопії (Переяславської єпархії) Єлизаветинській протопопії Переяславської єпархії. Таке перепідпорядкування можна пояснити зручністю і відносною близькістю фортеці Єлизаветинської фортеці. До фортеці було всього двісті верст, а до Кобеляків значно більше. В жовтні 1756 р. Артемій Зосимович отримав чергову грамоту, яка передавала під його юрисдикцію ще 3 церкви – в Вороновці, Бородаївці, Домоткані [325, с. 291–293, 1025].

Такий стан речей тривав до 1758 р. В січні 1758 р. священики Кам'янського намісництва просили Гервасія – наступного Переяславського єпископа створити окрему протопопію. Своє прохання вони мотивували тим, що від Кам'янки до фортеці Св. Єлизавети було 200 верст – шлях далекий, глухий і небезпечний. Через таку віддаленість священики довгий час бували у

відрядженнях і не могли виконувати свої обов'язки. А в цей час по слободах люди лишаются без християнських треб: померлих не відспівують, новонароджених дітей не охрещують, оскільки священники у відрядженні. Тому священники просили зробити намісника Артемія протопопом і створити окрему протопопію. І хоча Гервасій не дав згоди на створення такої протопопії (вірогідно через те, що кількість церков і пастви була незначною), але надав А. Зосимовичу звання “Хрестового намісника” і підпорядкував його своїй духовній консисторії. Таким чином, Кам'янське намісництво стало доволі самостійним і отримало певну автономію в управлінні. Під владою Єлисаветградської протопопії лишилося 13 церков. Кам'янське намісництво проіснувало до 1773 р.; на момент його закриття йому було підпорядковано 9 церков [326, с. 291–293].

Феодосій Макаревський в своїх “Матеріалах для историко-статистического описания Екатеринославской епархии” дав деякі пояснення з цього приводу. Ієреї в губернських і кафедральних містах, які отримували звання “Хрестового намісника”, або “Хрестового священника” звільнялися з-під влади і суду консисторії і підпорядковувалися владі єпископа (єпархіального архієрея). В повітових містах і слободах такі священники були виведені з-під управління місцевих духовних правлінь і підпорядковувалися консисторії. Макаревський зазначає, що “в Новоросійському краю” було всього 2 хрестових священники – Старокодацького запорізького намісництва намісник Григорій Порохня і Дніпровокам'янський намісник Артемії Зосимович. Церкви з хрестовими ієреями називалися соборними і ставали двоклірними, тобто мали двох священників і двох дияконів [293, с. 327].

Для задоволення власних потреб розкольники будували свої церкви. Так, в форштадті фортеці Св. Єлисавети були збудовані багаті старообрядницькі церкви, з коштовним начинням й рукописними книгами для богослужіння. На жаль, як зазначає К. Соколов, все це було знищено неодноразовими сильними пожежами [328, с. 388].

Отже, церковний устрій Новослобідського козацького полку мав свої певні особливості. Хоча в справах церковних Новослобідське формування з фортецею Св. Єлисавети підпорядковувався Київському митрополиту, а пізніше Переяславському єпископу і на території полку була створена Єлисаветградська протопопія, паралельно з протопопією на території полку функціонувало намісницьке духовне правління. Правління було створене для зручності управління церквами. Згодом правління отримало право підпорядковуватися безпосередньо Переяславському єпископу. На території Новослобідського полку було побудовано чимало церков. На 1764 р. більшість населених пунктів Новослобідського формування мали свої церкви, а в деяких поселеннях навіть по дві і більше. Також на території полку були збудовані церкви православних греків і росіян-старообрядців. Можливість побудови цих церков свідчить про певну толерантність російської влади до цих релігійних конфесій. Така толерантність з боку влади пояснюється прагненням якомога скоріше залюднити ці території. Заохочуючи населення до переселення і повернення в межі Російської імперії, уряд надав різні пільги, в тому числі переселенцям обіцяли дотримуватися принципу свободи совісті і поважати їх права на сповідання своєї релігії.

Новослобідський полк був козацьким формуванням, яке синтезувало в собі традиції козацьких полків Слобожанщини і Гетьманщини: хоча для організації полку була обрана модель слобідських полків, більшість старшинських урядів очолювали вихідці з гетьманських полків. В Новослобідському полку простежується паралельне існування з козацько-демократичним принципом виборності старшини принципу призначення на старшинські посади.

Види служби новослобідського козацтва були схожими зі службою слобідських і козацьких полків. Під час виконання службових обов'язків не простежується завзятість новослобідських козаків, а навпаки прослідковується

ухиляння від служби, невиконання наказів начальства козаками і навіть старшинами.

Церковне життя полку характеризується динамічним будівництвом і відкриттям нових церков на території Новослобідського поселення, відсутністю протистоянь і конфліктів на релігійному ґрунті та певною толерантністю російської влади до грецьких та старообрядницьких православних конфесій.

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ НОВОСЛОБІДСЬКОГО ПОЛКУ

4.1. Чисельність, походження і соціальний склад населення

Російський уряд вжив ряд заходів, які були направлені на залюднення Новослобідського козацького полку. Було видано кілька указів, які поширювалися на всіх втікачів, “природных подданных”, “великороссиян и малороссиян“, поміщицьких селян, старовірів і навіть військових дезертирів. Уряд навіть помилував ті категорії людності, які повтікали закордон незаконно [1, с. 2–3, 194–195, 216]. Слід зазначити, що на 1750-ті рр. політика уряду і бажання людності освоїти незалюднені території співпадали. Людність бачила свою вигоду і широкі перспективи, які можна було реалізувати на неосвоєних територіях Задніпровських місць. Це можливість отримати достатню кількість землі, це природні ресурси і можливість заведення прибуткових промислів. Тому людність, зреагувавши на заходи уряду, активно включилася в процес залюднення і освоєння територій. Зазначені заходи уряду і ініціатива народних мас дали результати – Новослобідський полк заселявся динамічно і інтенсивно.

На початку 1754 р. чисельність населення полку становила 1626 душ чоловічої статі. На жовтень 1754 р. кількість новослобідського населення становила вже 7482 особи чоловічої статі, в липні 1755 р. – 9644 осіб чоловічої статі, в січні 1758 р. – 12 625 душ чоловічої статі, в січні 1759 р. – 14 220 осіб чоловічої статі, а на 1 січня 1763 р. – 19 625 осіб чоловічої статі [2, с. 77–79, 86–87, 89, 90, 91].

Зі збільшенням населення закладаються і будуються нові поселення. Якщо на початку 1754 р. населення полку жило тільки в 6 поселеннях, то в серпні 1754 р. населення полку жило вже в 20 поселеннях. В липні 1755 р. людність полку мешкала вже в 26 населених пунктах, в березні 1764 р. – в 38 [3, с. 91].

В матеріалах перепису населення полку, які подавалися в Сенат, не завжди подавали інформацію про етнічне походження населення, тому неможливо встановити точну кількість тих чи інших етнічних груп. Документів, які фіксували не тільки кількість населення, а і його етнічну приналежність, обмаль. Одним з таких є рапорт сотника слободи Добрянки в Полкову канцелярію Новослобідського полку від 17 жовтня 1761 р. В рапорті сотник доповідав про зміни кількості населення в слободі. До рапорту сотник приклав таблицю, складену Сотенною канцелярією, в якій фіксувалися прізвище, ім'я, по батькові переселенців чоловічої статі, кількість членів їх родин, а також фіксувався етнічний склад поселян. В таблиці була присутня графа, яка мала назву “какой нации”, тобто для позначення етнічної приналежності людності [4, арк. 16–17].

Більшість дослідників, підіймаючи проблему етнічного складу Новослобідського полку, звертали увагу на найчисельніші етнічні групи. Так, А. Єфименко, як найбільш численні етнічні групи полку виділила віхідців з підпольської України, Молдови, Великоросії (розкольники-старообрядці) [5, с. 355].

Історики не дійшли одностайності щодо етнічного складу козаків полку. А. Скальковський вважав, що полк було сформовано з румун і волохів, і тільки пізніше уряд дозволив приймати в полк молдаван, греків, а також “малоросіян” [6, с. 253–254]. О. Шмідт вважав, що “Ново-казачий” полк був організований з російських розкольників, які оселилися навколо фортеці Св. Єлизавети. Пізніше до цього поселеного полку був приєднаний слобідський полк, який вивели на поселення з України і який мав замінити на форпостах українських козаків, оскільки вони постійно розбігалися [7, с. 33–34]. В своїх ранніх роботах Н. Полонська-Василенко підтримувала ідею, що “Новоказачий Слобожанський полк” був сформований з московських поселенців – з росіян-розкольників [8, с. 293]. Розкольники тікали за кордон, щоб уникнути військової служби. Важко уявити собі козака-розкольника на службі російської держави. Пізніше

С. Шамрай [9, с. 248–250], Н. Полонська-Василенко (в пізніх роботах), В. Кабузан [10, с. 77–79, 88–89] висловили аргументовану точку зору, що більшість населення полку була українською.

На 1752 р. більшість населення “Задніпровських місць” було українським. Про це свідчать документи перепису населення “Задніпровських місць”, здійсненого за наказом уряду в 1752 р. [11, с. 3–37, 110–116] В 1753 р., коли було засновано Новослобідський полк, ядром його формування стало українське населення “Задніпровських місць”. Новослобідський козацький полк заселявся різними категоріями української людності – мешканцями “Задніпровських місць”, переселенцями з Нової Сербії, Правобережної України, Гетьманщини, Слобожанщини, Запоріжжя, Молдови і Валахії [12, с. 581–585, 13, с. 598–605; 14, с. 770–771; 15, с. 726–727; 16, с. 64–65, 125–127; 17, с. 77–79, 88–89].

Хоча переселення з Лівобережної України в Новослобідський полк були заборонені урядом, ці обмеження не зупинили переселенців з Лівобережної України. Козаки і селяни з Лівобережжя склали значний відсоток населення Новослобідського полку [18, арк. 18; 19, арк. 1–4; 20, арк. 1–3, 5–8, 12–15; 21, арк. 1–2; 22, арк. 1–3; 23, арк. 1–4].

Утікачі з Гетьманщини йшли на різні хитрощі і штукарства, аби мати змогу оселитися в Новослобідському поселенні. Н. Полонська-Василенко зробила припущення, що Правобережна Україна стала “переходовим фільтром” для втікачів з Лівобережної України [24, с. 178–179], який потім дозволяв на законних підставах оселятися в Новослобідському полку. Частина втікачів з Лівобережної України спочатку тікала на підпольські українські території, де вони мешкали певний час, а потім верталися в межі Російської імперії під виглядом втікачів з Польщі, легально селилися в Новослобідському полку і користувалися пільгами, як і справжні втікачі-українці “з Польщі” та старожили “Задніпровських місць”.

Переселенню заборонених категорій населення сприяла політика комендантів фортеці Св. Єлизавети і адміністрації полку, які були зацікавлені в залюдненні території полку, і тому часто дивилася крізь пальці на переселення заборонених категорій населення. Хоча Сенат неодноразово підтверджував заборону приймати на поселення в полк вихідців з Гетьманщини. Але реальних наслідків ці накази не мали. На всі запити Сенату щодо втікачів коменданти відповідали, що “к новоказачьему поселению ни одного не явилось” [25, арк. 125–128; 26, арк. 1–8; 27, арк. 1–4; 28, арк. 1–2].

Лише в 1763 р. уряд зрозумів безплідність постанов, які забороняли приймати українське населення з Гетьманщини і Слобожанщини. Указ від 11 червня 1763 р. нарешті дозволив приймати на поселення в Новослобідський полк і Нову Сербію російських і українських втікачів і “всяких народов”. Указ визнав, що спроби заборонити вихідцям з Гетьманщини і Слобожанщини селитися в Новослобідському полку і Новій Сербії не досяг своєї мети. Було дозволено приймати українців і росіян “в Гусарский, Пандурский или Слободской полки в службу или ... на поселение...” [29, с. 101]. Після цього указу українців офіційно дозволили приймати на службу або просто оселяти не тільки в полках Новосербського корпусу, а й в Новослобідському козацькому полку.

В Новослобідський полк переселялися цілком законно вихідці з Запорізьких Вольностей. Матеріали “Архіву фортеці Св. Єлизавети” підтверджують інформацію, що запорожці, при наявності відповідних документів, могли переселитися в Новослобідське формування. В грудні 1761 р. в Полкову канцелярію Новослобідського полку рапортував сотник і сотенний отаман слободи Кам’янки про запорожця Іванівського куреня, який одружився з донькою підпрапорного Новослобідського полку Золотаревського і залишився жити в Кам’янці, і навіть документи мав. Канцелярія дозволила запорожцю залишитися в Новослобідському полку [30, арк. 8; 31, арк. 9].

Українська людність осідала і навколо фортеці Св. Єлисавети. Так, в 1757 р. при фортеці мешкало 149 господарств, з яких більшість – 133 господарства належали вихідцям з українських територій (колишнім мешканцям Задніпровських сотень Миргородського полку належало 78 господарств, вихідцям “з Польщі” (Правобережної України) – 37 господарств, переселенцям з Запоріжжя – 9 господарств, з Гетьманщини – 8 господарств, з Слобідської України – 1 господарство) [32, с. 248].

Перетворення Новослобідського козацького полку в 1764 р. на Єлисаветградський пікінерний полк мало вплинуло на етнічний склад колишнього новослобідського населення. Більшість населення пікінерного полку залишилося українським. В 1773–1774 рр. з Єлисаветградського пікінерного полку утік 301 господар. Серед утікачів-господарів більшість становили українці колишніх “Задніпровських місць”, з Запоріжжя, з Правобережної України, з Гетьманщини [33, с. 248, 249–250].

Другою чисельною етнічною групою в полку були росіяни-старообрядці. Протягом існування полку на його території осіла значна кількість розкольників. О. Шмідт навіть помилково вважав, що Новослобідський полк було сформовано з російських старообрядців [34, с. 33–34].

Росіяни-старовіри займали значне місце серед інших етнічних категорій людності Новослобідського полку. Значна кількість розкольників переселилася з Київщини, Брацлавщини, Волині й Поділля [35, арк. 51–52]. Російський уряд неодноразово видавав укази і маніфести, які дозволяли старовірам повертатися до Росії, і постійно збільшував строки їх повернення до Російської імперії [36, с. 414–415; 37, с. 634–637; 38, с. 595–596; 39, с. 126–127; 40, с. 129–132].

Фактично з 1754 р. починається поступове повернення російських розкольників. Переважна їх більшість осідала в Новослобідському полку. Вже в червні 1754 р. в Новослобідський полк прибуло 58 осіб чоловічої і жіночої статі російських розкольників. В середині липня 1754 р. в фортецю Св. Єлисавети було відправлено 106 душ обох статей російських старовірів. До кінця липня

1754 р. “вышло из Польши и было отправлено” в Нову Сербію і Новослобідський полк 277 осіб обох статей [41, с. 90–91].

Старообрядцям гарантувалося право вільно сповідувати свою релігію, їх було звільнено від податків на 6 років [42, с. 179–180]. В наслідок цих заходів все більше російських розкольників повертається в межі Російської імперії, і багато їх селилося в Новій Сербії і Новослобідському полку. Старовіри переходили з українських підпольських територій, з етнічних польських і литовських територій, Молдавії і Чернігівщини. Старовірські слободи мали певні привілеї: мали свого начальника, який підлягав комендантові фортеці [43, арк. 51–52].

Приплив значної кількості російських розкольників змусив бригадира і коменданта фортеці Св. Єлизавети О. Глебова в 1756–1757 рр. виділити землю для поселення розкольників окремими слободами [44, с. 91]. Внаслідок цього розкольниками було заснувано кілька великих сіл: Злинка, Клинци, Піщаний Брід, Лиса Гора, Красне, Ні кольське [45, с. 212].

Масового характеру переселення старообрядців набуло в 60-х рр. XVIII ст. Вже указ від 16 жовтня 1762 р. офіційно дозволив приймати розкольників в фортецю Св. Єлизавети (яка була штаб-квартирою Новослобідського формування) і в інші слободи [46, с. 79–80]. Обмеження були для селян-кріпаків. Їх наказано було відсилати до їх поміщиків. Ряд указів 1763 р. дозволяв розкольникам і іншим “беглым людям” селитися хто де забажає. Поселенцям надавалися і пільги від податків і робіт на 6 років [47, с. 179–180; 48, 101].

Є. Загоровський наводить дані, що російських розкольників переселилося в полк всього близько 2370 душ. Це загальна кількість старообрядців, які оселилися на території полку, а пізніше в Єлисаветградській провінції до 1767 р. [49, с. 133–134]. Вірогідно, старообрядницького населення в Єлисаветградській провінції в 1754–1767 рр. оселилося значно більше. Загальна кількість старообрядників на момент реорганізації полку могла становити близько 10

тисяч осіб, оскільки на протязі тільки 1764 р. в Єлисаветградській провінції Новоросійської губернії осіло 4990 розкольників обох статей [50, с. 103].

В Новослобідському полку жило чимало молдаван, волохів, румун, болгар. А. Скальковський вважав, що Новослобідський полк було сформовано саме з румун і волохів. В XVIII ст. під поняттям “волохами” розуміли молдавське, волоське і румунське населення. Воно селилися навколо фортеці Св. Єлизавети чи не з самого початку існування полку [51, с. 253–254; 52, с. 26–27, 30–31; 53, с. 33]. О. Посунько наводить інформацію, що в вересні 1752 р. командир Новосербського корпусу генерал-майора І. Хорват без санкцій Сенату оселив партію молдаван, румунів, греків на території Нової Сербії. Частина цієї людності потрапила в Новослобідський полк [54, с. 52–53]. З 1761 р. уряд офіційно дозволив приймати в полк вище названі категорії поселян [55, с. 770–771]. В 1761 р. комендант М. Муравйов запитував російський Сенат через Новослобідських козацьких посланців, що йому робити з партією волохів, які прибули до нього, і бажають служити Російській державі. Сенат дозволив їх прийняти на службу в Новослобідський козацький полк і оселити поміж українським населенням [56, арк. 128–129; 57, арк. 49]. За даними А. Скальковського, протягом 1753–1765 рр. було виведено до 1800 осіб обох статей молдавського населення [58, с. 253–254; 59, с. 26–27, 30–31]. На 1764 р. загальна кількість молдавського, волоського, болгарського, румунського населення становила близько 5 тисяч осіб.

В Новослобідському полку проживали і південні слов'яни – албанці і серби. Частина південнослов'янського населення, яке не влилося до складу Новосербського корпусу, оселилася на території Новослобідського полку. На території Новослобідського полку було дозволено проживати південним слов'янам. Сербський дослідник Л. Церович вважає, що окрім українців, росіян, волохів і болгар, в Новослобідському поселенні осіли албанці і серби. В полку мешкали 700 сербських сімей. Це близько 3000 членів родин [60, с. 354]. Певний час полком командував серб за національністю М. Адабаш [61, с. 53].

(зустрічаємо і М. Одобаш [62, арк. 27, 37]). Він був ад'ютантом генерала І. Хорвата [63, арк. 1], а пізніше був переведений в Новослобідський полк [64, с. 13, 37, 193, 384].

Досить компактно на території полку, а точніше при фортеці Св. Єлизавети, жили греки. Але чисельність грецького населення була незначною. Так, Ястребов вважав, що при фортеці Св. Єлизавети осіло 50–100 осіб греків [65, с. 673–674]. Але це не завадило останнім домогтися самоврядування для своєї спільноти і розгорнути активну торговельну діяльність [66, с. 26–27, 30–31; 67, с. 673–680; 68, с. 52–53]. Якщо врахувати наявність грецького населення в інших населених пунктах Новослобідського полку, то можна припустити, що в Новослобідському поселенні проживало до 200 осіб греків, разом з родинами.

Якщо підрахувати етнічний склад новослобідського населення в процентному співвідношенні, то матимемо таку картину: переважну більшість населення полку становили українці – приблизно 20–25 тисяч осіб – близько 50–55 %; другою чисельною етнічною групою були росіяни, як старовіри-розкольники, так і православні – до 10 тисяч осіб – близько 25 %; третьою за чисельністю групою були молдавани, волохів, болгар, румуни – до 5000 – близько 12,5 %; сербів, албанців і інших південних слов'ян – близько 3000 осіб – 7,5 %; греків – близько 200 осіб – 0,5 %; представники інших етносів – євреї, німці, угорці і інші – близько 1800 осіб – 4,5 %. Більшість переселенців в Новослобідський полк переходили з українських територій: з Гетьманщини, Запоріжжя, з колишніх “Задніпровських місць”, з-під польських українських земель, Слобожанщини. Менший потік людності був з Молдови, Валахії, Литви і з самої Польщі.

Говорячи про соціальний склад мешканців Новослобідського поселення, треба чітко усвідомлювати, що все його населення поділялося на козацьке, яке було на військовій службі, і некозацьке, цивільне, яке не мало ніякого відношення до виконання козацької служби.

Досить точно можна встановити кількість і склад козацького населення. Починаючи з 1760-х рр. Полкова слобідська канцелярія регулярно звітувала коменданту фортеці Св. Єлизавети про склад і кількість козаків в полку. Від одного разу до трьох-чотирьох разів на рік проводилися переписи козацького населення полку. Переписи, зазвичай, очолював полковий суддя. Полкова канцелярія розсилала сотникам накази, з вимогою звітувати в письмовій формі про кількість осіб в сотні [69, арк. 4; 70, арк. 16]. На підставі таких переписів і звітних рапортів складалися “Табели о состоянии слободского казачьего полка”. Таких табелів знайдено чотири [71, арк. 1–3зв.; 72, арк. 1–3зв.; 73, арк. 12–14зв.; 74, арк. 1–3зв.]. Вони датуються 1760–1762 рр. В “Табелях о состоянии слободского казачьего полка” фіксувалося лише доросле чоловіче населення. Цей загальний облік не враховував жіноче населення та дітей.

В перші роки існування полку не згадуються такі соціальні категорії полку, як селяни, посполиті, сільські обивателі. Вірогідно, з переселенням задніпровських селян на нові місця вони всі записалися в козаки, оскільки тоді вони могли користуватися козацькими привілеями і не сплачувати податків до державної казни. Зі збільшенням населення полку частину козаків-підпомічників було переведено у селяни.

Новослобідське козацтво не було однорідним за своїм соціальним складом і матеріальним становищем. Новослобідський полк мав типову для тогочасного козацького суспільства соціальну структуру. Козацтво поділялося, як і козаки гетьманських і слобідських полків, на козацьку старшину, на виборних козаків, козаків-підпомічників, і на підсусідків. Ці категорії відрізнялися за своїми правами, привілеями і обов’язками. “Табели о состоянии слободского казачьего полка” дають нам можливість досить чітко визначити кількість тих, чи інших соціальних груп. В дослідженні були використані табелі за 1760, 1761, 1762 рр. [75, арк. 1–3зв.; 76, арк. 1–3зв.; 77, арк. 12–14зв.; 78, арк. 1–3зв.].

Найзаможнішими козаками полку були полкові і сотенні старшини. Вони отримували найбільші ділянки землі – від 50 до 600 десятин. Старшина володіла рухомим і нерухомим майном, засновувала хутори, вела крупні торгівельні операції. Рядові виборні козаки становили заможну категорію козацького населення. Як і старшина, виборне козацтво несло весь тягар військової служби, але натомість не сплачувало внутрішніх податків на утримання Новослобідської адміністрації і не виконувало різні цивільні роботи і трудові повинності. Виборному козацтву надавалися ділянки землі по 50 десятин. Виборним, як і старшині, було дозволено займатися різними промислами, будувати млини, закладати хутори, винокурні, орендувати шинки, займатися торгівельними промислами, не сплачуючи мит і оброків в державну казну. В різні роки в Новослобідському полку було від 205 до 218 осіб, які належали до полкового штату і сотенної старшини, а виборних козаків – біля 750 осіб. Козаки-підпомічники були найчисельнішою соціальною категорією. В різні роки в полку було біля 4 тисяч осіб під помічників. Кожен підпомічник отримував по 25 десятин землі [79, арк. 9; 80, арк. 13; 81, арк. 19; 82, арк. 20; 83, арк. 21–22; 84, арк. 32–33; 85, арк. 1–3зв.; 86, арк. 1–3зв.; 87, арк. 14зв.; 88, арк. 1–3].

Найбіднішою категорією козацького населення були підсусідки. Їх нараховувалося близько 850 осіб [89, арк. 1–3зв.; 90, арк. 1–3зв.; 91, арк. 14зв.; 92, арк. 1–3зв.]. “Додаткові правила” 1761 р. навіть не передбачали наділення підсусідків землею. Козаки-підпомічники і підсусідки становили категорію поселян, “обывателей”, і несли податковий тягар, утримували полкову канцелярію і гарматний парк, допомагали виборним козакам і козацької старшини обробляти їх ділянки землі, надавали підводи для перевезень. Але все ж таки підпомічники і підсусідки не сплачували державних податків і мали деякі торгівельні привілеї [93, арк. 1–3зв.; 94, арк. 1–3зв.; 95, арк. 14зв.; 96, арк. 1–3зв.; 97, арк. 1–3зв.; 98, арк. 1–3зв.; 99, арк. 14зв.; 100, арк. 1–3зв.; 101, арк. 1; 102, арк. 2; 103, арк. 6; 104, арк. 32–32зв.; 105, арк. 1–3; 106, арк. 81].

В полку були і церковнослужителі – попи, диякони, дячки і понамарі. Церковнослужителів в різні роки було 103–105 осіб.

В міру збільшення чисельності населення Новослобідському полку соціальний склад полку поповнювався новими соціальними категоріями – купцями, ремісниками, посполитими. Згадані соціальні категорії пізніше з'являються у полку, але важко визначити чисельність міщан, купців, ремісників, які мешкали в форштадті фортеці Св. Єлизавети і в інших населених пунктах на території Новослобідського полку. Росіяни-розкольники були записані в купці і посполиті. Вони отримали дозвіл засновувати окремі слободи для свого поселення і мали свого начальника [107, с. 724–725]. Мешканці форштадту фортеці Св. Єлизавети підпорядковувалися владі магістрату. Тому саме магістрат звітував про кількість населення при Єлизаветинській фортеці, хоча робив це не регулярно. Міщани, купці і росіяни-старообрядці (серед яких було багато селян і купців) не враховувалися козацьким обліком, оскільки ці категорії населення підпорядковувалися ротмістру Попову і коменданту фортеці Св. Єлизавети. Ремісники, які жили по козацьких слободах записувалися козаками-підпомічниками.

В 1750-х рр. в Новослобідському формуванні оселилися купці. Першими і багатшими купцями краю були російські розкольники: І. Масленніков, С. Сенковський, О. Шапошников, С. Пашутін, І. Сахаров, Л. Тишець, Н. Лебедь. Частина греків при фортеці Св. Єлизавети також були записана купцями [108, арк. 144–146; 109, арк. 64–66, 215; 110, арк. 10, 13].

На весну 1757 р. із 149 господарів, що мешкали при фортеці Св. Єлизавети 14 господарів були записані купцями [111, с. 248]. Купці-старообрядці жили не тільки при фортеці, а й в сільській місцевості. В липні 1761 р. група осіб розкольничої слободи Клиніці прохала видати їм паспорти для проїзду за кордон. Метою проїзду було постачання провіанту і всього необхідного військовим формуванням діючої російської армії [112, арк. 1]. Саме

на таких військових підрядах заробив свої статки купець-розкольник І. Масленніков [113, с. 267–268].

В перші роки існування полку така соціальна категорія, як міщани, мешкала при фортеці Св Єлизавети. В 1757 р. при фортеці мешкало 95 міщан-домовласників [114, с. 248]. Міщани – це люди, які жили у містах і займалися як ремеслом, так і сільським господарством. Міщани жили тільки при фортеці Св. Єлизавети, яка пізніше стала містом Єлисаветградом.

Ремісники жили в “Задніпровських місцях” і до заснування Новослобідського полку [115, с. 193]. Певно, частина ремісників переселилися в Новослобідське поселення і записалася в козаки-підпомічники чи навіть підсусідки. Здебільшого ці ремісники і майстри мало чим відрізнялися від звичайних селян, оскільки для свого прогодування продовжували орати землю, тримати худобу. Пізніше, з появою фортеці Св. Єлизавети, яка потім перетворилася на місто Єлисаветград, із заснуванням нових населених пунктів і збільшенням старих, з появою в Новослобідському полку вихідців з підпольської України і Гетьманщини, які принесли свої знання і досвід, ремесло стає вже певним окремим родом діяльності. З’являються люди, які заробляють собі на життя виключно ремеслом. Саме життя диктувало вимоги: або всі необхідні ремісничі вироби завозити з Гетьманщини, Росії і підпольської України, або навчитися більшу частину ремісничих виробів виробляти на місці.

В міру зростання чисельності населення виділяється категорія селян. Записуватися в селянський стан, “в хлебопашество” було дозволено росіянам-старообрядникам в 1761 р. Уряд дав їм свій офіційний дозвіл. На території Новослобідського полку старообрядці з’явилися з перших років його існування і вже тоді фактично були записані до селянського стану. Вони були звільнені на 6 років від податків і робіт [116, с. 724–725].

В той же час українці з підпольської України, з “Задніпровських міст” і Запоріжжя, молдаване, волохи і інші були залучені до військової служби. Для комплектування штату полку заможних було записано у виборні козаки, а

незаможних – в підпомічники. В перші роки існування полку в його штат намагалися максимально записувати всіх бажаючих осіб, щоб якомога скоріше укомплектувати полк і відзвітувати. Більше козаків в полку (виборних, підпомічників і підсусідків) – більше можливостей забезпечити нормальне фінансування і утримання полку. В першу чергу саме козацька старшина була зацікавлена в збільшенні кількості козацького населення, чим могла довести ефективність полку і свою особисту корисність для уряду. В міру зростання чисельності козацького населення полку проблеми з його укомплектуванням відходять на другий план. В середовищі полку були виявлені незаможні люди, які були не в змозі нести козацьку військову службу власним коштом. Чимало таких переселяється з Гетьманщини і підпольської України. Таких осіб указ 1761 р. дозволяв записувати в селяни. Вони мали працювати на полкових землях і нести повинності [117, арк. 33]. В січні 1764 р. був повторений указ 1761 р. – всіх переселенців за їх вибором “определять” в козаки або в “поселенцы” – селяни [118, арк. 42–42зв.]. Категорія селян не була чисельною. Населення, здебільшого, намагалося записатися в козаки, оскільки це надавало певні переваги.

Новослобідський козацький полк заселявся досить інтенсивно, кількість населення швидко зростала (з 1626 до 19645 осіб чоловічої статі), швидко розбудовувалися і нові населенні пункти (засновано 32 нових поселення). На момент реорганізації полку в березні 1764 р. його населення могло становити 40–50 тисяч осіб обох статей.

Більшість населення Новослобідського полку становили українці. Але в полку також проживали росіяни, молдавани, волохи, болгары, серби, албанці, греки і ін.

Соціальний склад населення Новослобідського полку був типовий для козацьких полків. Більшість населення становили козаки, їх підпомічники і підсусідки. Досить небагато було купців, ремісників, селян, особливо в перші роки існування полку. Вони мешкали як при фортеці, так і в сільській

місцевості. Духівництво також було представлено в полку, і також жило як при фортеці Св. Єлизавети, так і в слободах.

Отже, не зважаючи на відсутність фінансової підтримки з боку російського уряду, Новослобідський полк залюднювався швидкими темпами. Віддаленість території полку, його прикордонний статус козацького поселення і обіцяні привілеї, наявність значної кількості родючої неосвоєної землі, менший рівень сваволі козацької старшини – все це приваблювало людність з Гетьманщини, Запоріжжя, підпольської України, Слобожанщини, Молдавії і Валахії, яка переселялася на землі полку і намагалася розпочати нове життя.

4.2. Сільське господарство

Населення Новослобідського полку зробило чималий внесок у процес економічного і господарського освоєння краю.

Головним заняттям населення краю було землеробство. Розвитку орного землеробства, садівництва та городництва сприяла наявність в Новослобідському формуванні значних площ родючих ґрунтів. Кожній козацькій родині виділялася земля під садибу: двір, город, тік – “в длину по тридцать, а в ширину по пятнадцать сажень” [119, с. 237–239]. Один сажень дорівнював 2,13 метрів. Тобто, на кожне козацьке господарство припадала ділянка землі розміром приблизно 60 на 30 метрів. Крім того, за несення служби козацтво отримувало рангові землі. Розмір рангової землі залежав від звання козака і коливався від 25–50 десятин (для під помічника чи виборного козака) до 600 десятин (для козацького полковника). На своїх ґрунтах козаки прагнули завести “домашню економію” – своє власне самодостатнє господарство, в якому вирощували хліб і розводили худобу. В такому господарстві були наявні тік, город, “хлебородные, сенные и лесные угодия”. В ордері полковника М. Адабаша до козацтва містяться заклики розвивати і розширювати свої господарства, заводити сади і городи, копати стави, насаджувати ліс (необхідність в якому гостро відчувалася в полку) та удобрювати власні ґрунти.

У вигляді заохочення кожному козаку обіцяли залишити його землі “в вечность”, тобто кожний козак мав право користуватися своїми землями до самої смерті і міг їх передати своїм нащадкам [120, арк. 79].

Населення полку сіяло овес, ячмінь, просо, гречку, пшеницю, жито [121, арк. 2; 122, арк. 5]. Вчений-природознавець І. Гільденштедт, подорожуючи в липні 1774 р. Єлизаветградською провінцією (після 1764 р. Новослобідський полк і Нова Сербія увійшли до складу цієї провінції), залишив цікаві свідчення про господарські заняття населення краю, звернув увагу на процес оранки, сівби, жнив та косовиці [123, арк. 26, 28, 29]. Населення краю широко застосовувало польові сівозміни. Піднявши цілину, як правило, у перший рік сіяли просо, у другий – гречку, а вже на третій – пшеницю, ячмінь, овес, жито [124, 25–30].

Землю орали важким українським плугом “сабаном” з залізним ралом, в який впрягали волів [125, с. 92–93]. Для місцевого важкого глинкуватого ґрунту соха і рало були непридатними. В український плуг впрягали 3–4 воли; один орач правив плугом, другий поганяв волів; борозна мала 1 фут (приблизно 30 см) завширшки, 1 дюйм (2,5 см) вглиб; за 10 хвилин плуг просувався на 100 кроків. На другий день зорану ділянку засівали просом і боронили. Тутешня борона складалася з гострих патичків, кожен – завдовжки в п’ядь (приблизно 20 сантиметрів) [126, с. 26].

Через сухість клімату та примітивну агротехніку не завжди вдавалося збирати високі врожаї (жито могло дати і сам-10, і сам-2). І. Гільденштедт вважав, що запровадження кращих плугів та удобрювання ланів значно підвищило б врожаї у провінції [127, с. 26, 29, 38].

Пристаюючи до природно-кліматичних умов, а також до особливостей ґрунту, населення спеціалізувалося на вирощуванні певних культур. Наприклад, І. Гільденштедт згадує, що мешканці слобід Маслової та Синюхиного Броду сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес. А вирощування кукурудзи практикувало молдавське населення полку. На території полку жито

давало досить добрий врожай, вчений спостерігав великі лани, засіяні саме житом. Пшениця і ячмінь родили значно гірше. Добрі врожаї давали також просо й гречка. Ці культури давали врожаї сам-20–30. З технічних культур вирощували коноплі і льон. Коноплі виростали заввишки у сажень (більше 2 метрів), льон ріс гірше [128, с. 18, 32, 38]. Про значні врожаї вівса свідчить хоча б той факт, що старшина Новослобідського полку в достатній кількості постачала овес за плату до провіантського магазину [129, арк. 10; 130, арк. 22зв.; 131, арк. 23].

Останніми днями червня в Єлисаветградській провінції починалися жнива. Жито жали серпами й відразу ж в'язали у снопи, потім везли на подвір'я, де складали у копи як сіно, а потім потроху молотили. При збиранні хліба найманими робітниками, а їх вдосталь набиралося у цей час, з семи снопів вони отримували два, за молотьбу ж брали: з жита, ячменю та вівса – $1/6$, з пшениці – $1/7$, з гороху – $1/4$, з проса – $1/5$ частку. За косовицю найманий робітник отримував $1/3$ накошеного сіна або 15 копійок у день, з хазяйськими харчами. Якщо господар наймав двох робітників орати (його плугом та волами), а потім сіяти, то вони орали 6 днів на нього, 2 дні – на себе (свої лани засівали власним зерном). У врожайні роки в провінції жито давало сам-10, але в 1774 р. лише сам-2; просо ж давало сам-50. Наприкінці червня тут починали косити сіно; косовиця тривала весь липень. В середині липня жали ячмінь та овес [132, с. 38].

Допоміжними галузями землеробства було садівництво та городництво. І. Гільденштедт визнав садівництво у провінції досить розвиненим. Сади були майже при кожному господарстві, але значні прибутки давали саме “казенні” сади, які займали великі площі. Робилися спроби поряд з фруктовими деревами вирощувати й виноград, але через невідповідні кліматичні умови він родив погано [133, с. 18]. Переселені в Новослобідський полк болгари принесли культуру садівництва і городництва. Вони використовували навіть штучне зрошення – велике колесо з підвішеними відрами, які черпали воду з річки і

наливали в корита [134, с. 93]. Досвід болгар переймало і українське населення полку. Людність полку вирощувала сливи, яблука, груші, вишні, черешні, персики (брусквини), абрикоси (морелі), айву, шовковицю (фрагу), волоську горошину, глід, бузину, лимоніс, бергамот, кизил, мигдаль, різні ягоди, такі як агрус і смородина. Вирощували кілька видів слив – угорку, мегрелку та туркеню. З городницьких культур поширеними були кавуни, дині, огірки, боби [135, с. 23, 24]. Перший казенний сад виник у 1763 р. Одного разу до двору імператриці Катерини II були прислані фрукти, які вирощували в Новослобідському полку. Фрукти прийшлися до смаку імператриці. Тоді граф обер-маршал Сіверс наказав О. Мельгунову постійно постачати фрукти до імператорського столу. Для вирощування фруктів було вирішено розбити сад на зручному місці. В грудні 1763 р. генерал-поручик О. Мельгунов наказав коменданту фортеці Св. Єлизавети А. Ірману виділити землю для створення саду. Під сад планували відвести 100 квадратних сажнів (більше 200 квадратних метрів) землі. Цей перший казенний, пізніше міський сад знаходився на відстані приблизно в одну версту від фортеці на р. Сугаклеї. В 1765 р. до імператорського двору їздив прапорщик Вербин і возив кавуни і дині, вирощені в цьому саду [136, арк. 84; 137, с. 108–109].

Новослобідський полк користувався родючими ґрунтами. Феодосій Макаревський відзначав багаті і родючі береги і степи поблизу р. Самоткані, особливо в місці її впадіння в Дніпро. Родючою, багатою та мальовничою була місцевість на р. Омельнику [138, с. 318, 371]. Родючі ґрунти обробляли мешканці слобід Злинка і Вершино-Кам'янки. Просо і гречка на таких ґрунтах часто давали врожаї сам-20–30. Родючими були ґрунти на р. Синюсі, якими користувалися мешканці слобід Маслова і Синюхиного Броду. На цих ґрунтах добре росло жито, просо й гречка [139, с. 32, 34, 35]. Д.І. Яворницький відзначав, що найбільш родючі землі були поблизу Дніпра, по низинах рік Омельник, Самоткань, Домоткань. Товщина чорнозему на деяких ділянках

доходила до 1,5 аршини, а в низинах – до 2–3 аршин (аршин = 71,12 см). Щорічно ґрунти удобрювалися густою і високою травою [140, с. 263, 271, 354].

Але в процесі освоєння новослобідським населенням своїх територій і зі збільшенням чисельності населення були виявлені “гористые, пещаные, каменистые и к плодоносию совсем негодные” землі [141, арк. 33]. І. Гільденштедт засвідчив, що від слободи Вершино-Кам’янки і до верхів’їв р. Малої Верблюжки на 14 верст простягся цілком відкритий неродючий степ. Шар чорнозему тут був тонкий, тому ґрунт був неродючим. Не такі родючі як на р. Синюсі були ґрунти на р. Плетеному Ташлику [142, с. 33, 36]. Найменш родючими були землі коло р. Бугу і ті, що межували з Бугогардівською паланкою [143, с. 262–263]. Більшість неродючих і малородючих земель розташовувалися в західній частині полку. Взагалі проблема земельних ресурсів стояла досить гостро в полку. А в міру збільшення населення полку ситуація ускладнювалася. Козаки навіть послали депутацію до Санкт-Петербурга з проханням дорізати полку землі і лісових угідь [144, с. 770–771].

Другою за значенням галуззю господарства в краю було скотарство. Місцеве населення розводило рогату худобу, овець, коней [145, арк. 2; 146, арк. 5; 147, арк. 24]. Воли і коні були основною тягловою силою і робочою худобою. Російські розкольники використовували переважно коней у сільськогосподарських роботах, в той час, як українська людність здебільшого використовувала волів. Але новослобожанам, як і новосербцям, не вистачало власної худоби, тому вони мусили її купувати. На продаж в фортецю Св. Єлизавети завжди приганяли багато худоби з Січі і Гетьманщини. І. Гільденштедт згадує також буйволів, але вони були переважно у болгарського населення полку [148, с. 18, 25].

Про те, що новослобожани розводили чимало худоби, свідчать записи барона де Тотта, який був свідком татарського нападу на колишні слободи Нової Сербії і Новослобідського полку в 1769 р. Барон згадував, що після набігу кожен татарин гнав із собою в середньому по 60 овець і 20 волів [149, с. 71–74;

150, с. 168–169]. Можливо, дані барона є завищеними, але сам факт угону волів і овець свідчить, що вирощування цієї худоби набуло значного поширення в полку. Про поширення конярства у заможної частини козаків свідчать скарги коменданта Ф. Юста в 1758–1760 рр. на запорожців, які нібито відігнали табун коней у полковника М. Адабаша, сотника Т. Вовка і жителів слободи Пушкарівки. В “Архіві Коша” зустрічаються і інші згадки про викрадення коней у новослобожан [151, с. 45, 62, 64].

Значного поширення набуло розведення овець. В 1761 р. ротмістр І. Іванченко скаржився на свого вівчара, який утік після того, як загубилося 276 овець. В 1762 р. козак Городянської сотні Косенко скаржився на сотника слободи Мурзинки П. Дика. Козак Косенко закупив по слободах Новослобідського полку кілька тисяч рун овечої вовни. Він мав намір продати цю вовну купцю Докучаєву, для його московської мануфактури. Сотник П. Дик забрав у Косенка 2228 рун і продав цю вовну купцю Сушиліну [152, арк. 28; 153, арк. 2–2зв.].

Вірогідно, вівчарство було принесено молдаванами і волохами, яких чимало осіло в Новослобідському полку. Молдавани і волохи принесли свою культуру господарювання. Розведення овець давало непоганий прибуток – за 2228 рун овечої шерсті можна було отримати 1000 рублів. Особливо цінною породою овець стали тонкорунні іспанські мериноти. В Новослобідський полк їх завезли в середині XVIII ст. [154, с. 92].

Новослобожане розводили свійську птицю. Так, в 1760 р. населення однієї зі слобід утримувало за свій рахунок іноземних посланців і вимагало відшкодування своїх витрат з Новослобідської канцелярії. В рахунку, надісланому в Новослобідську канцелярію, серед різних продуктів харчування згадуються і крашанки [155, арк. 2; 156, арк. 5; 157, арк. 24].

В міру освоєння новослобожанами своїх земельних володінь була виявлена нестача деяких природних ресурсів. І хоча козакам наказувалося самим дбати про примноження природних ресурсів – насаджувати ліс, сіяти

траву під сіно, розводити сади, городи, копати стави [158, арк. 79], – лісу і сінокісних угідь явно бракувало. Зі збільшенням чисельності населення полку і розширенням господарств козаків ставало очевидним, що населенню було замало тієї території, якою володіло Новослобідське формування на 1761 р., не кажучи вже про оселення нових переселенців. З метою збільшення населення полку і для заохочення утікачів українців і росіян повертатися “з-за кордону” і селитися в Новослобідському формуванні, козаки в серпні 1761 р. звернулися до уряду з проханням дорізати їм землі [159, арк. 33–33зв.]. Про брак сінокісних луків для випасу худоби і навіть нестачу ґрунтів під вирощування жита і пшениці свідчать спроби новослободжан орендувати ці угіддя у сусідів-новосербців. Так, мешканці слободи Мурзинки випасають худобу на новосербських лугах. Мешканці слободи Тройницької укладають угоду і орендують пасовища і орні землі у сусідів-новосербців. За випас худоби вони мали сплачувати щороку 20 рублів, а із зібраного хліба на орендованих землях мали віддати десяту частину. В якості найманих робітників тройничани наймалися до новосербців косити сіно. Як плату, слобожани сотні Тройницької мали отримати кожен третю накошену копу. Мешканці Калужинки косили сіно в новосербських дачах і мусили також віддавати кожен третю копу новосербцям. На ґрунті таких орендних відносин часто виникали суперечки і конфлікти між орендаторами-новослободжанами і орендодавцями-новосербцями [160, с. 570–576].

Проблеми сінних угідь і прогодування худоби були досить актуальними для новослобідського населення. Особливо гостро ці проблеми поставали взимку, коли лежав сніг і не росла трава. Хоча траплялися багаті врожаї на траву, але вони були нерегулярними. Зі свідчень коменданта М. Муравйова видно, що в 1761 р. трави уродило настільки багато, що її не встигали косити [161, арк. 69]. Особливо дорожчали сіно та інші корми для худоби взимку. Проблема прогодування худоби непокоїла і новослобідське начальство. Оскільки на території полку постійно дислокувалися військові формування –

регулярні і іррегулярні полки і команди (загони донських козаків, команди слобідських і гетьманських козаків, Пермський драгунський полк і інші.), завжди стояла проблема прогодування військових коней. Ці обставини перетворювали постачання і торгівлю кормом для коней на прибуткову справу. Адміністрації Новослобідського полку і фортеці Св. Єлизавети вишукували людей, які взялися б за гроші виконати підряд і поставити сіно чи інші корми в державний продовольчий магазин. Часто такими постачальниками, “підрядчиками” виступали сотники Новослобідського полку.

Так, взимку 1760 р. сотник І. Сіренко взявся поставити сіно по ціні 12 копійок за пуд, тоді як М. Муравйов виставив ціну – 12,25 копійок за пуд, а інші підрядники погодилися б тільки на 13 і 14,5 копійок за пуд сіна. І. Сіренко виконав підряд і отримав з Новосербської суми в 1760 р. 8526 рублів 92,5 копійки, а в 1761 р. – ще 1022 рублі 50 копійок [162, арк. 64, 65, 69, 71, 72]. Сотник Турчановський передав в провіантський магазин 17 скирд сіна за ціною 5 копійок за пуд. Не всі підрядники погодилися на таку ціну. Взагалі ціни на сіно дуже коливалися: від 3,7 копійок до 6, а іноді навіть до 14 копійок за пуд. Новослобідський сотник А. Гегела виконав значний підряд і поставив по контракту для військових коней 46022 пуди сіна на суму 4022 рублі і 32 копійки. В 1758 р. сіно постачав Новослобідський ротмістр І. Іванченко. Він поставив 22265 пудів сіна. Завдяки цим підрядам коменданту М. Муравйову вдавалося непогано економити державні кошти, які виділялися на закупівля фуражу. Цифра 46000 пудів сіна не узгоджується з нестачею сінних угідь. Хоча, у врожайні роки сіна в полку косили чимало, але лєвова частка зі скошеного сіна закуповувалася на утримання військових коней.

Новослобідський полк мав незначні лісові угіддя. Наприклад, для будівництва поселень, які засновувалися на р. Тернівці і р. Висі, було дозволено “за умалением в сих местах лесов” брати матеріали з віддалених степних байраків – Семі і Беш-байраку. Хоча ці байраки належали запорожцям, вони ними не користувалися через їх віддаленість [163, с. 280].

В сенатському указі від 2 травня 1754 р. про будівництво карантинного будинку згадуються байраки – Семі і Беш-байрак. Байрак – це балка чи яр, в якому ростуть чагарники і дерева (переважно дуби). Сенат наказав використати ресурси цих байраків для будівництва Архангельського карантинного будинку. Мешканцям же Новослобідського полку було дозволено возити дерево з Чорного Лісу, який знаходився на території Нової Сербії [164, 259–260]. Та новосербці перешкоджали новослобожанам брати деревину з Чорного Лісу, вони заарештовували новослобожан, грабували і навіть калічили їх [165, арк. 50]. Такі безчинства не могли відбуватися без відома головного командира Новосербського корпусу І. Хорвата. Новосербці вважали Чорний Ліс своїм. Сам же генерал І. Хорват без санкції уряду відмежував Чорний Ліс для новосербців [166, арк. 27зв.–28, 35зв.–36]. В серпні 1761 р. Сенат підтвердив право новослобідського козацтва на користуванням угіддями Чорного Лісу – було дозволено брати деревину для опалення хат, а також для “мелочных своих поделок”. В указі наголошувалося, що можна використовувати тільки хмиз – сухе дерево [167, с. 770–771].

Траплялися випадки, коли через нестачу лісу для опалення хат новослобожани тікали до сусідніх підпольських українських територій. Так, в лютому 1763 р. в Полкову слобідську канцелярію доповідав сотник слободи Новоархангельської Константанів про втечі кількох мешканців Новоархангельська “в Польшу”: була зима, а мешканці не мали дров для опалення своїх жител [168, арк. 1–2; 169, арк. 3–4].

Схоже, що лісом гірше були забезпечені західні слободи Новослобідського поселення. Значно кращою була ситуація в східних слободах, особливо в тих, що розташовувалися неподалік Дніпра [170, с. 239–240].

Отже, мешканці Новослобідського полку займалися традиційними для Степової України галузями сільського господарства. Основою сільського господарства в полку було орне землеробство. Поряд з орним землеробством існували допоміжні його галузі – садівництво і городництво. В користуванні

населення полку були значні площі родючих ґрунтів. Найбільш родючими були ґрунти в східній і центральній частині новослобідських володінь. Менш родючими виявилися ґрунти в західній частині володінь. Якість ґрунтів впливала на розвиток спеціалізації: в різних частинах полку вирощували певні види сільського господарських культур. Населення здебільшого сіяло жито, пшеницю, овес, ячмінь, просо, гречку і інші культури.

Другою складовою господарства в полку було скотарство. Населення розводило коней, корів, волів, овець. Вівчарство було принесено в полк переселенцями з Молдови. Для розвитку скотарства було необхідно мати пасовища і сінокісні луки для прогодування худоби. Але не всі слободи Новослобідського поселення були достатньо забезпечені цими угіддями. Також не вистачало новослобідському населенню будівельного лісу. Новослобідські мешканці намагалися різними способами вирішити ці проблеми – орендували землі під пасовища і сінокосні луки у сусідів-новосербців, зверталися до уряду з клопотанням про збільшення земельних володінь полку та прирізку лісових угідь. Через брак пасовищ і сінокосних лугів розвиток скотарства гальмувався. Ця галузь господарства не могла в повному обсязі забезпечувати населення полку худобою, тому багато худоби купували у сусідів – запорожців, поляків, українців з Лівобережної і Правобережної України.

Своєю сільськогосподарською діяльністю населення Новослобідського полку сприяло перетворенню дикого степу в квітучий і родючий край. Оселяючись на незалюднених землях, населення починає їх освоєння: розорює цілину, розводить худобу, насаджує сади. Рівень розвитку сільського господарства в Новослобідському полку в цілому дозволяв задовольнити власні потреби населення в продуктах сільськогосподарського виробництва.

4.3. Промисли і ремесла

Населення полку заводило промисли і займалося ремеслами. Права новослобідського козацтва на заняття промислами були офіційно підтверджені

російським урядом. Старшині і сотникам дозволялося “мельниці, хутора, винокурни и шинки строить” [171, арк. 33]. Рядовому ж козацтву дозволялося займатися рибальством, бджільництвом і іншим.

Поширеним видом промислу було бджільництво. Ним займалися як новослобідські козаки, так і новосербські офіцери [172, арк. 71–71зв.]. Ф. Макаревський зазначив, що мешканці слобід Бородаївки, Калужинки, Мишуриноного Рогу, Деріївки займалися бджільництвом [173, с. 299–300, 307, 324]. Вулики намагалися розташувати в лісах і лісках. Часто в якості вуликів використовували липові колоди. Розмір такої колоди був 3 фути завдовжки, і 1 фут завширшки. У колоді прорубували отвір завбільшки в палець, горішній край щільно закривали дошкою, всередину вставляли горизонтально 4 патичкаи щоб до них бджоли прикріплювали соти; влітали і вилітали бджоли через бічні отвори. Взимку борти тримали у льоху; слабкі рої зміцнювали, переганяючи бджілок підкурюванням з сильних роїв, а коли була потреба зовсім спорожнити вулик, бджіл знищували, обкурюючи вулик гниляком [174, с. 23].

Поширеним видом промислу було рибальство. Рибу ловили як для власного вжитку, так і для продажу, в тому числі за кордон. Козаків заохочували розводити стави і пруди [175, арк. 79]. Рибальством займалися як прості козаки, так і старшина. В 1759 р. виникла суперечка новослободжан слобід Бородаївки і Домоткані зі слободою Полтавського полку Орлянською, за так званий Великий Піщаний острів на Дніпрі. Орлянські козаки навіть були заарештовані. Хоча згодом їх і відпустили, але Великий Піщаний острів комендант М. Муравйов визнав власністю Новослобідського полку [176, с. 270]. Острів Піщаний був зручний для рибальства на Дніпрі. У Дніпрі водилися такі види риб: стовпець, лин, карась, білорибця, мирон, щука, окунь; рідше траплялися короп, сом, судак, йорж, бобир. Осетрів ловили великими сітьми з весни до липня. У невеличких затоках Дніпра після того, як спаде вода, ловили різновиди осетрових: гостроносий осетер (в'яз), тупоносий осетер (турпалом), севрюга (пестрюга), стерлядь (чечуга або вирезуб) [177, с. 38].

Багато риби ловилося в притоках Дніпра – Домоткані, Омельнику, Самоткані та інших великих ріках – Інгулці, Великій Висі, Синюсі та Південному Бузі [178, арк. 5–8; 179, с. 273; 180, с. 123–124, 132–133]. В Південному Бузі ловилося багато осетрових. Найчастіше ловилися бішенка, коропа, вирезуби, рибці. У Великій Висі ловили раків, користуючись так званими волоками: сітка з двома палицями на кінцях, що мали 1 сажень завдовжки і 3 фути завширшки. У запрудах на Чутці та Ірклеї водилися карась, щука, лин та раки. Раків ловили за допомогою призматичних кошелів, що були кожен 3,5 футів завдовжки, 2 фути завширшки та 2 фути висотою, їх називали рогелями. Кошіль являв собою обмотаний сіткою остов (3 дрючки, 2 поперечки та 2 перпендикулярних поперечкам короткі палички). Для лову риби зазвичай використовували (більше – взимку) конічний кошель, сплетений з вербових лозин. Його називали “вершею”. Іноді населення спеціально будувало греблі і загачували частини рік для лову та розведення риби [181, с. 23, 29, 30, 32].

Сотник слободи Орел В. Черниченко захопив у поселян своєї слободи “загаченный гард” на р. Буг. Він ловив чимало риби (вирезубів) і навіть постачав її до столу коменданта Г. Толстова. Коли почалися “разбирательства” з приводу цього захоплення, то сотник виправдовувався і в своїх листах до коменданта писав, що він насправді небагато риби ловить [182, с. 576]. Але сотник приховав правду. В 1761–1762 рр. запорожці скаржилися на згаданого В. Черниченка, оскільки сотник ловив рибу не тільки в Новослобідському полку, але навіть в Запорізьких володіннях. Запорожці, не знайшовши підтримки у російської влади, силоміць розкидали гард сотника і відібрали 27 возів риби [183, с. 64].

Часто виникали суперечки між самими новослобідськими козаками за рибні промисли. Так, у жовтні 1762 р. виникла суперечка рибалок слободи Калужинки з рибалками Мішуринорізького ретрашменту за лов риби в озері Ревучім [184, арк. 32–34зв.].

Крім рибальства населення полку займалося полюванням і звіроловством. В документах зустрічаються згадки про мисливський промисел новослобожан. Так, в донесенні Коша гетьману К. Розумовському від листопада 1763 р. згадується проведення полювання на дичину в Новій Сербії і Новослобідському полку [185, арк. 345–346]. Полювали на дичину і звіра, а також ловили живих звірів. На території полку водилися ведмеді, лосі, тарпани, олені, лані, байбаки (польський сурок), дикі кози, сайгаки, горностаї, дикі кабани, борсуки, куниці, бобрі, дикі кішки, лисиці, зайці, вовки їжаки, ховрахи, тхір, польова миша. Край був багатий на різноманітну птицю. Водилися лебеді, гуси, качки, дрохви, стрепети, копиці, баклани, журавлі, лелеки, чаплі, хохітва, перепели, одуда, зозуля, іволга, сойки, тетеруки, куріпки, деркачі, шпаки, голуби, орли, соколи, яструби, чайки, солов'ї, стрижі, галки, сороки, ворони, чижі, щогли, кулики, жайворонки [186, с. 272–275; 187, с. 38–39].

В травні 1761 р. комендант М. Муравйов писав до сотників і козаків полку і просив ловити йому за винагороду живих оленів, кіз, сайгаків [188, с. 604–605]. А в 1763 р. з фортеці Св. Єлизавети був посланий на Запоріжжя мисливець, який мав наловити живих оленів [189, с. 149].

Поряд із законним мисливством і звіроловством, були випадки браконьєрського вторгнення новослобожан на територію запорожців з метою полювання і звіроловства. Так, в “Архіві Коша” є згадка про те, що мешканці слободи Пушкарівки в 1760–1763 рр. незаконно полювали на лисиць на Гарді, в межах Запорізьких Вольностей.

Новослобідські козацькі старшини і сотники займалися таким традиційним видом промислу, як виготовлення спиртних напоїв – гуральництвом і винокурінням [190, арк. 33]. Але спиртні напої виробляли в полку у незначній кількості. Тому для задоволення попиту на горілчані вироби чимало цієї продукції завозилося в Новослобідський полк і Нову Сербію з сусідніх територій – Польщі, Молдови (Валахії) і Гетьманщини. Саме горілка і

вина становили значну частину товарів, які привозилися в полк [191, арк. 1–20; 192, с. 177].

Поширеним видом промислу було млинарство, мірошництво. В полку існувало кілька видів млинів: 1) водні – стояли на плотинах і річках; 2) лодейні; 3) вітряки [193, арк. 81]. Млинами володіла переважно козацька старшина. Так, млин був у ротмістра Іванченка [194, арк. 12]. Сотник слободи Бородаївки Даниленко мав лодейний млин [195, с. 263].

Цінні відомості про розвиток млинарства повідомляє І. Гільденштедт в своєму “Щоденнику”. Серед промислів вчений виділяє борошняний як найбільш розвинений. Найефективніше, на його думку, працювали водні, “плавучі млини”, побудовані на річках. На березі Дніпра лише від Кременчука до Табурища мандрівник нарахував 20 плавучих млинів [196, с. 18]. Влаштовані вони таким чином, що з кожним обертом колеса камінь обертається 15 разів. Власник брав за помел 1/10 частку. Такий млин коштував 120 рублів, а власнику давав 100 рублів річного прибутку, і міг служити впродовж 15 років. Кожен мав право завести такий млин і працювати на ньому, сплачуючи до скарбниці 21 копійку річного з каменя (з кола). Млинові камені видобували у Переяславі, а млини будували і продавали українцям з підпольських територій і польській шляхті. Млини будували і на греблях. Так, Гільденштедт згадує, що були цілі млинарські греблі. Така гребля проходила через р. Вись. Поблизу Добрянки, на р. Синюсі також була змайстрована гребля, на східній ділянці якої полагодили млин, який мав справжнє колесо. Решта млинів по малих річках, як правило, мали паливні колеса. Мандрівник відзначив вміння тубільних мешканців використовувати навіть мілкі річки для спорудження млинів. Влітку водні млини не працювали через нестачу води, але решту часу вони приносили значну користь. До того ж загачені ріки і стави служили водопоєм худобі, а ще там розводили рибу. На дніпровських кручах були й млини-вітряки, але вони давали гірші результати [197, с. 21, 27, 29, 31].

І. Гільденштедт на власні очі бачив і описав підземний кінний млин. Такі млини запровадили молдавани. Млин розміщувався у ямі глибиною 1,5 сажні. Рухалося горизонтальне колесо діаметром 3 сажні, на якому було 255 зубців, що чіплялися за п'ятипалу шестерню, прикріплену на осі жорна; таким чином жорно робило 51 оберт на один оберт колеса. З центру колеса земляний дах перетинала прямовисна вісь, до горішнього краю якої кріпився брусок завдовжки 2 сажні. Саме до його краю впрягали коней або волів, які, ходячи по колу, рухали долішнє колесо, шестерню та жорнов. До одного колеса можна було прикріпити кілька шестерней та жорен. Такий млин за добу перемелював 7 чверток жита. Також можна молотити кіньми та волами, запряженими у коло [198, с. 18, 25, 27].

Значно менше інформації про розвиток ремесел на території Новослобідського полку. В документах зустрічаються лише поодинокі згадки та фрагментарні свідчення про ремісників і розвиток ремесел. За термінологією XVIII ст. в указах уряду ремісників називали “художниками” [199, арк. 138–139].

Саме будівництво фортеці Св. Єлизавети потребувало залучення значної кількості ремісників і майстрів будівельних спеціальностей. Ремісників для будівництва вербували в Гетьманщині. В наказі Сенату про будівництво фортеці Св. Єлизавети від 3 травня 1754 р., передбачалося направити на роботу українських козаків і “работных и мастеровых людей” [200, с. 263–264]. Сенат затвердив штат майстрів для будівництва фортеці, а саме: каменяр – 1, підмайстер каменяра – 1, тесляр – 1, столярів – 6, токарів – 2, колісників – 10, ковалів – 8, склярів – 2, обрізувальників (дернокладників) – 20, слюсарів – 2, пильщиків – 10, пічників – 20, бондарів – 40 [201, с. 292].

В своєму зверненні до головного командира Нової Сербії І.Ф. Глебова комендант фортеці Св. Єлизавети О. Глебов просив прислати ковальський інструмент і 10 пудів заліза “для казенной надобности” – тобто для робіт, пов’язаних з будівництвом фортеці [202, арк. 5]. А в Чорному Лісі існував цілий

табір, де працювали гетьманські козаки. Вони заготовляли ліс для будівництва фортеці [203, арк. 5]. Керували роботами по заготівлі будівельних матеріалів кілька досвідчених майстрів.

В березні 1759 р. інженер-підполковник Менцеліус, який керував будівництвом Єлизаветинської фортеці, звітував новому коменданту Ф. Юсту про хід будівництва і укріплення фортеці. В звіті Менцеліус згадав столярів і людей різних художеств [204, арк. 29–29зв.].

Самі роботи по будівництву і укріпленню фортеці кілька разів призупинялися, згорталися, а через деякий час знову поновлювалися. Вірогідно, що частина цих ремісників вирішила не повертатися додому, а залишитися і оселитися в новозаснованих слободах і поселеннях, тим більше, що як Нова Сербія, так і Новослобідський полк на перших порах гостро відчували потребу в людях ремісничих спеціальностей.

В травні 1763 р. велися роботи по будівництву Архангелогородського карантинного будинку. Для будівництва будинку передбачали використати 100 особливих робітників (майстрів) із залученням 150 підвод для транспортування будівельних матеріалів [205, с. 259–260].

В документі про стан справ в Новосербських полках від 1762 р. згадуються люди ремісничих спеціальностей – теслярі, токарі, плотники, мулярі (каменярі), бондарі, паяльщики, пороховщики, лікарі, аптекарі, ковалі [206, арк. 20]. Хоча документ відноситься до історії Новосербського корпусу, ремісники перелічених спеціальностей були наявні і в Новослобідському полку. В жовтні 1763 р. до полковника М. Адабаша писав генерал-поручик О. Мельгунов. Він повідомляв полковнику про деякі зміни у питаннях звітності по населенню Новослобідського полку. Був змінений і звітний формуляр. Його новий зразок було надіслано разом з листом О. Мельгунова. Зразок нового формуляра цікавий тим, що в ньому були зазначалися і люди ремісничих спеціальностей про яких треба було звітувати. А саме: слюсарі, теслі, ковалі, коновали [207, арк. 20; 208, арк. 26зв.–27].

Вірогідно, в Новослобідському полку, як і в сусідній Новій Сербії, не вистачало людей ремісничих спеціальностей. Так, наприклад, у вересні 1762 р. Полкова слобідська канцелярія розшукувала по сотнях і слободах скляра для підгонки вікон в будівлі канцелярії. Сотник К. Вовк, відповідаючи на ордер канцелярії, рапортував, що в його слободі склярів немає [209, арк. 19–19зв.].

Ремеслом займалися греки – мешканці приміської слободи фортеці Св. Єлизавети. Про рівень розвитку ремесел греків свідчить наявність цехової організації в кінці 1750-х рр. [210, с. 673–674, 681].

А. Пашутін подав інформацію про спробу пошуку і добування корисних копалин на території Новослобідського полку. В листопаді 1763 р. комендант фортеці Св. Єлизавети А. Ірман довів до відома населення полку наказ генерал-поручика О. Мельгунова: шукати каміння, яке буде придатне для будівництва житла, а також торф. Тим, хто знайде поклади цих корисних копалин, обіцялася винагорода в 100 рублів, а також право отримати ці поклади у власність для організації “заводу” – підприємства, яке буде видобувати ці корисні копалини. Таким чином, фортечне начальство намагалося знайти заміну дефіцитним лісоматеріалам [211, с. 16–17].

Отже, в Новослобідському полку були поширені такі види промислу: бджільництво, рибальство, млинарство, винокуріння і гуральництво, мисливство і звіроловство. Найбільш розвиненими були млинарський і рибальський промисли. Меншого поширення в полку набули винокуріння і гуральництво, мисливство і звіроловство. Населення полку займалося і ремісничою справою. Перші майстри-ремісники з’явилися на території полку орієнтовно в 1752–1753 рр. Вони були направлені з Лівобережної України на будівництво фортеці Св. Єлизавети. Згодом частина майстрів осіла на території полку, оскільки зрозуміла, що люди ремісничих спеціальностей зможуть знайти собі роботу в цьому малозалюдненому і дикому краю. Найбільш поширеними видами ремесел були ті, які мали задовольняти прості, але необхідні потреби населення – столярництво, теслярство, бондарство, ковальство. Більшість

ремісників жило в слободах Новослобідського формування. Серед ремісників сільської місцевості помітно вирізнялися ремісники-греки, які мешкали при фортеці Св. Єлизавети. Про рівень розвитку ремесла у греків свідчить наявність цехової організації. Потужності ремісничого виробництва були незначними і в цілому ремесло не набуло значного розвитку на території полку, і по слободах відчувався брак людей ремісничих спеціальностей. В основному ремісничі вироби виготовлялися для задоволення потреб першої необхідності населення полку.

Промисли на території полку здебільшого мали товарний характер. Розвиток промислів стимулювався наявністю багатих природних ресурсів, особливістю географічного розташування полку, яка дозволяла вигідно торгувати продуктами промислів з сусідніми територіями. Щодо ремесел, треба відзначити їх переважно натуральний характер. Ремесла на відміну від промислів мали значно менше стимулів для свого розвитку. Край був мало залюднений і неосвоєний. За таких обставин налагодити потужне виробництво ремісничих виробів за роки існування полку було не можливо. Основними стимулами розвитку ремесла були обслуговування найбільш необхідних потреб місцевого населення (які протягом існування полку навряд чи були значними) та обслуговування державних замовлень, пов'язаних з будівництвом фортеці Св. Єлизавети, військових укріплень і інших казенних споруд. Торгівля ж ремісничими виробами з сусідами була неефективною, оскільки потужності ремісничого виробництва на сусідніх територіях практично повністю задовольняли їх власні потреби, тому ремісники з підпольських українських земель, з Гетьманщини і інших територій були зацікавлені в купівлі сировини, а не готових ремісничих виробів.

4.4. Торгівля та підприємництво в Новослобідському полку

Новослобідський козацький полк в силу свого вигідного географічного положення займав важливе місце в торгівлі на півдні України. Новослобідський

полк межував на сході з Гетьманщиною, на півночі – з Новою Сербією, на півдні – з Запоріжжям, на заході – з підпольськими українськими територіями, а на південному заході з турецько-татарськими володіннями (див. Додаток В). Саме з цими територіями новослобідське населення мало торгівельні зв'язки. Фортеця Св. Єлизавети (пізніше місто Єлисаветград) лежала на перетині шляхів (в тому числі і торгівельних) з Чорноморського узбережжя на Гетьманщину і підпольську Україну. До заснування таких міст як Катеринослав, Одеса, Херсон, Миколаїв, Єлизаветинська фортеця була чи не єдиним торгівельним пунктом на півдні України.

Про важливе місце Новослобідського і Новосербського поселення в торгівельному плані і про зручність їх розташування свідчить хоча б той факт, що російський уряд, плануючи відкрити митниці і застави на прикордонних територіях, розглядав пропозиції відкриття митниць і на території Новослобідського полку. Київський віце-губернатор Костюрин, виконуючи інструкції Сенату, наказав раднику Меженінову та військовому інженеру Дебоксету оглянути прикордонні території і обрати місця для заснування митниць. Вони запропонували заснувати митниці в старовірських слободах – Добрянці і Злинці [212, арк. 1–5; 213, арк. 1–2а.; 214, с. 52]. Ці слободи розташовувалися безпосередньо на території Новослобідського формування.

Сенат в лютому 1755 р. затвердив це подання, і згодом в Добрянці і Злинці були відкриті митниці. В будинку були передбачені невеликі земляні укріплення, карантинні пункти і житлові приміщення [215, с. 317–318; 216, с. 481–482]. В 1764 р. після утворення Новоросійської губернії Київський генерал-губернатор наказав організувати додаткові карантинні будинки, в тому числі і в колишній слободі Новослобідського формування Добрянці [217, арк. 1–5; 218, арк. 1–2а.].

Через деякий час митниця в Злинці втратила своє значення, оскільки вона була незручною для проїзду купців. На прохання купців митницю зі Злинки перенесли в м. Вишкове. В 1755 р. на Злинківській митниці було стягнуто мита

на сумму 10486 рублів 48 копійок, а на Добрянській – 9756 рублів 12,5 копійок [219, с. 52, 57–59]. Додатково була відкрита митниця в самій фортеці Св. Єлизавети. Так, в “Таможенном уставе” від 1 грудня 1755 р. згадуються митниці в Дорбрянці і фортеці Св. Єлизавети [220, с. 481–482].

Щоб запобігти незаконному ввозу товарів з-за кордону в Лівобережну Україну новосербськими мешканцями (які користувалися привілеями і звільнялися від сплати мита, коли їхали з товаром в Лівобережну Україну), уряд наказав шефу Нової Сербії І.Ф. Глебову знайти місце на прикордонні для відкриття ще однієї митниці. Той запропонував відкрити митницю в козацькій слободі Орел. Слобода розташовувалася на південно-західному кордоні Новослобідського полку і межувала з польськими і турецько-татарськими володіннями. Орел був обраний не випадково. Він був зручним “по способности проездов с турецкой области от Черного моря через Белгородскую и Буджацкую степь”. Відкриття кількох митниць робилося для зручності проїзду купців. Так, через Архангельську митницю їхали купці з Подільського, Брацлавського і Львівського воєводств. В слободах Комісарівці та Юхівці (розташовувалися на території Новослобідського полку) – для тих, хто їхав з Криму, через Микитинську заставу і далі на Кремечук і Переволочну. В самій Єлизаветинській фортеці – для тих купців, які їхали з Криму, через Запорізьку Січ. На думку цолнера Анікієва, Комісарівка і Юхівка були не кращими варіантами для заснування митниць. В січні 1763 р. І.Ф. Глебов (вже займаючи пост Київського генерал-губернатора) подав в Комерц-колегію свої міркування щодо заснування нових митниць, додавши і міркування Анікієва. Врешті указом від 24 квітня 1763 р. Сенат наказав відкрити митниці в Орлі, Комісарівці, Юхівці і в деяких слободах Нової Сербії [221, с. 52–53].

Ще в 1754 р. для боротьби з контрабандою товарів були утворені форпости і застави на території Новослобідського поселення. Вони простяглися на відстані 520 верст від слободи Пушкарівки до Верблюжки і Юхівки; від Юхівки на Беш-Байрак і до слободи Орел. Ці застави і форпости мали

затримувати купців-контрабандистів. Для утруднення проїзду купців з недозволених місць між цими заставами і форпостами планували викопати рови, а застави укріпити рогатками. Але роботи по спорудженню форпостів і застав йшли мляво. Було погано організоване постачання робітників харчами і всім необхідним. Не було можливості будувати міцні військові споруди, тому обмежилися копанням землянок [222, с. 54–56].

В Новослобідському полку, як і в сусідній Новій Сербії, податкові пільги і привілеї стимулювали розвиток торгівлі. В травні 1760 р. уряд видав указ, за яким коні і харчові припаси, привезені з Гетьманщини в Нову Сербію і Новослобідський полк, звільнялися від сплати мита. Козаки і старшина полку отримали право на безмитну торгівлю зі слобідськими полками [223, арк. 33; 224, с. 475–476].

Населення Новослобідського полку вело активну торгівлю з Гетьманщиною, Запорізькою Січчю, підпольською Україною, турецькими і татарськими територіями. В фонді фортеці Св. Єлизавети є справи, які стосуються видачі паспортів [225, арк. 1–50]. Ці паспорти, видані особам з Новослобідського полку, давали їм дозвіл на виїзд за межі не тільки Новослобідського полку, але навіть за межі Російської держави. Комендант М. Муравйов наказом від 23 жовтня 1759 р. наказав усім, хто буде їхати з підпольської України в Січ через територію Новослобідського полку і фортецю Св. Єлизавети з “разними припасами”, являтися в Гарнізонну канцелярію за перепустками [226, арк. 27; 227, арк. 28]. Козаки, підпомічники, ”обивателі” і інші категорії населення зверталися в Полкову слобідську канцелярію з проханням видати паспорти для від’їзду “в Польську область”, “в Малоросію”, в Запорізькі володіння [228, арк. 1; 229, арк. 2; 230, арк. 14; 231, арк. 16, 232, арк. 18].

Своє бажання отримати паспорт для від’їзду більшість мешканців аргументувало тим, що вони їдуть торгувати за кордон (“за купеческим промыслом”). Новослобідська канцелярія не сама видавала паспорти, а

рекомендувала і клопоталася перед Гарнізонною канцелярією за людей, які бажали отримати паспорт. Але в вересні 1762 р. ця процедура була змінена. В вересні 1762 р. комендант М. Муравйов отримав лист від генерал-губернатора І.Ф. Глебова, в якому містився наказ – Гарнізонній канцелярії видавати паспорти лише людям, які від’їжджають на незначні строки “в ближние малороссийские места”. Якщо ж люди їдуть надовго і досить далеко – в Росію, Гетьманщину, Річ Посполиту, Туреччину, Крим, Волощину – то цим людям паспорти мала видати канцелярія Київського генерал-губернатора. Люди могли самі звернутися до генерал-губернатора або ж через посередників, якими виступали козацька адміністрація і Гарнізонна канцелярія. В паспортах мали чітко фіксуватися строки, на які від’їжджає особа [233, арк. 5–5зв.; 234, арк. 16].

В грудні 1763 р. відставний сотник Сіренко просив видати паспорт для від’їзду на Запоріжжя, в Гетьманщину, “в турецькі і польські місця” для “торгового промысла” [235, арк. 27]. В грудні цього ж року козак слободи Інгульської просив видати паспорт, оскільки він хотів їхати “в польські місця” для продажу риби [236, арк. 30].

З цих паспортів можна встановити, чим торгували новослобідські мешканці. В Січ їздили “для набратія соли”. На Запорізькому Гарді купували рибу. Потім цю рибу і сіль везли на продаж “в Польщу” [237, арк. 14; 238, арк. 16; 239, арк. 58; 240, арк. 30]. Січ славилася своїми кіньми. Їх також купували новослобідські козаки на Запоріжжі [241, арк. 41]. Привозили запорізьких коней для продажу і в Єлизаветинську фортецю. В середньому мерини на запорізьких базарах коштували 15–18, а іноді і 20 рублів [242, арк. 77; 243, арк. 578]. Товари перевозили возами, в яких запрягали волів іноді коней. Якщо возів було багато, то наймали робітників. Так, сотник Лисаневич їздив в 1762 р. “в Польщу” на одному пароволовому возі з одним робітником [244, арк. 1]. Козак П. Демченко збирався їхати в Січ на трьох пароволових возах з двома робітниками [245, арк. 14]. В грудні 1763 р. відставний сотник Сіренко їздив торгувати на десяти пароволових возах [246, арк. 27].

З Криму везли сіль, бакалію, шкіру, із Запоріжжя – в'ялену рибу, сіль, з Польщі – спиртні напої, з Гетьманщини – худобу, вино, хутра, залізний крам [247, с. 285]. Фортеця Св. Єлизавети стала таким собі посередницьким ринком, на якому зустрічалися купці з Запоріжжя, Криму, Туреччини, Польщі, Волощини, Гетьманщини, Росії.

Розуміючи важливість фортеці Св. Єлизавети і території Новослобідського поселення взагалі, в березні 1762 р. надвірний радник Лодигін запропонував деякі нововведення, які були корисні для розвитку торгівлі на півдні. По-перше, обкласти митом товари, які ввозилися з підпольської України в “Слободские полки” і на Запоріжжя [248, 135–137]. Товарообмін між Росією і Польщею був значним, але не на користь Росії. З Речі Посполитої товарів завозилося більше, ніж вивозилося до неї. Ще в березні 1754 р. Сенат розсилає інструкції урядовцям територій, які межували з Польщею. В інструкціях містився секретний наказ – дізнатися, чи справді велика кількість російських грошей – “медных денег и полушек” вивозиться “в Польшу” і там на них купуються різні товари. Подібний наказ отримав і комендант фортеці Св. Єлизавети О. Глебов [249, с. 249]. Досить багато з підпольської України завозилося “гарячого вина”. Його продавали на Січі, в Новій Сербії і Гетьманщини. В жовтні 1762 р. уряд заборонив ввозити спиртні напої “з Польщі” в Нову Сербію, Січ і “Малоросію” [250, с. 82].

По-друге, Лодигін запропонував торгувати з Туреччиною, Німеччиною і навіть Італією через територію Новослобідського полку і Нової Сербії. Якщо торгувати з названими державами через Нову Сербію, то купці будуть проїждати через незначну прикордонну ділянку польської території. А торгівля через Новослобідський полк дозволила б зовсім оминати польські території, і таким чином російські купці не будуть сплачувати мита полякам. Лодигін запропонував і можливий маршрут руху: від Архангельського шанця (територія Нової Сербії) через Синюхин брід до слободи Орел (приблизно 80 верст). А від Орла всього 70 верст до турецького м. Балти. Лодигін встиг поспілкуватися з

комендантом М. Муравйовим, і той завірив радника, що можна буде домовитися з турецькими прикордонними урядовцями про взаємну охорону купців і їх караванів. Для реалізації цього проекту Лодигін клопотався про ремонт перевозу через ріку Буг в слободі Орел, який нібито зіпсували запорожці. Передбачувалося і укріплення самого Орла [251, с. 135–137]. Перевіз намагалися відремонтувати за наказом коменданта М. Муравйова ще в квітні 1761 р. [252, арк. 6–6зв.].

Вірогідно, уряд почав втілювати проект Лодигіна у життя. В указі від 22 березня 1764 р. про утворення Новоросійської губернії наказувалося для поширення торгівлі в Туреччину укріпити м. Орел [253, с. 659].

Досить жваво розвивалася торгівля на території самого полку. Фортеця Св. Єлизавети, яка була укріпленим пунктом, сприяла розвитку торгівлі. Сенат дав дозвіл на влаштування ярмарків при фортеці Св. Єлизавети. Перший ярмарок у фортеці відбувся влітку 1754 р. В листопаді 1753 р. головний командир Нової Сербії І.Ф. Глебов звернувся до генеральної козацької старшини і просив, щоб вона наказала українцям Гетьманщини з товарами їхати в Нову Сербію для торгівлі. А в травні 1754 р. до генерального військового обозного писав І.Ф. Глебов і повідомляв, що Сенат дозволив ярмарки при фортеці Св. Єлизавети по таких днях: 1) 5 вересня – в день Св. Пророка Захара і Св. Єлизавети; 2) 1 січня – тобто після Нового року; 3) 23 квітня – в день Св. Георгія Переможця; 4) 28 (29) червня – в день Св. Петра і Павла [254, арк. 3, 6].

На ярмарки при фортеці Св. Єлизавети приїздили купці з Центральної Росії, Речі Посполитої і підпольських українських територій, Молдавії, Криму, Туреччини. При фортечних ярмарках торгували продуктами землеробства і тваринництва, полотном, парусиною, вовною, вином [255, с. 82–83].

Восени 1754 р. Сенат повторив свій дозвіл влаштовувати ярмарки при Єлизаветинській фортеці [256, с. 233]. Поступово кількість ярмарків збільшувалася. Так, в 1765 р., на території колишнього Новослобідського полку

нараховувалося вже 12 ярмарків. Указом від 18 лютого 1765 р. було зафіксовано, що щороку ярмарки відбувалися: при фортеці Св. Єлисавети – 4; в слободі Орел – 2; в Мурзинці – 3; в Мішурному Розі – 3 [257, с. 289–290; 258, с. 82–83]. Вірогідно, що на 1764 р. на території Новослобідського формування функціонувало близько 10 ярмарків.

Окрім ярмаркової торгівлі, була і стаціонарна торгівля. При фортеці, а пізніше в м. Єлисаветграді працювали крамниці і лавки. Так, свої лавки при фортеці тримали греки. Дехто тримав навіть кілька лавок. Греки торгували в основному бакалією, хлібом, тютюном, спиртними напоями – горілкою і волоським вином [259, с. 673–674].

Звітуючи в 1757 р. про населення при фортеці Св. Єлисавети, бургомістр Г. Звенигородський згадує 14 “торгов и построек” – це вірогідно лавки і крамниці. З 14 будівель 5 належало російським старовірам [260, арк. 1–1зв.; 261, арк. 11].

Особливе місце займає торгівля спиртними напоями. Про те, що торгівля “гарячим вином” давала значні прибутки, свідчать хоча б накази уряду не завозити в Нову Сербію і інші території спиртні напої “з Польщі” [262, арк. 1–20; 263, с. 82]. Багато продавали “гарячого вина” при Єлисаветинській фортеці. Продаж горілки обкладався значним податком. Часто збирачі податків з міського магістрату зловживали своїм службовим становищем і збирали надмірні податки (більші, ніж офіційно затверджені). Так, в травні 1757 р. О. Глебову звітував поліцмейстер капітан Лукін. Від доповідав про зловживання, які відбувалися під час торгівлі. З приїжджих купців місцеві урядники збирали надмірні податки – по 2–3 рублі з відра горілки. Також місцеві купці – “маркітанти” скуповували оптом товари першої необхідності, які привозилися в фортецю купцями з Січі, Гетьманщини, “Польщі”, не давали їм торгувати в роздріб на фортечних ярмарках і базарах. А найбільше від цього потерпали місцеві мешканці, які були змушені купувати товари у місцевих купців-перекупщиків за завищеними цінами. Лукін зазначає, що приїжджих

купців навіть брали під арешт і забивали в колодки. Всі ці порушення відбувалися з відома і під прикриттям місцевого магістрату [264, арк. 15–15зв.]. Службовим становищем зловживали і військові команди, які несли службу по форпостах і заставах. Так, караульна команда, яка несла службу в урочищі Сухий Ташлик, стягувала надмірне мито із запорожців і інших купців за перевезення риби і солі [265, арк. 1–8].

Виробництво і продаж спиртного завжди давало високі прибутки. Гроші, які отримувала Полкова слобідська канцелярія від податків з продажу спиртного, становили значну частину бюджету Новослобідського полку. Податком на користь козацтва (а точніше Полкової канцелярії) також були обкладені всі шинки на території Новослобідського формування. Так, з печатного відра брали по 5 копійок податку [266, арк. 81].

Указом від 14 серпня 1761 року полковій старшині і сотникам було офіційно дозволено мати млини, хутори, винокурні і шинки. Наказувалося в кожному козацькому поселенні мати по шинку [267, арк. 33]. Ці шинки заробляли гроші на утримання козацької адміністрації, на зарплатню деяким старшинам, лікарям і музикам. Вірогідно, шинки були як власністю всього полку, так і приватною власністю, або ж могли здаватися в оренду приватним особам, особливо заможним козакам і старшині. Перша згадка про шинки в полку датується травнем 1757 р. – при фортеці працював шинок, який належав підпрапорному В. Терещенку [268, арк. 13]. Господар шинку з продажу горілки і інших спиртних напоїв мав сплачувати з кожного “печатного ведра” по 5 копійок. “Печатное ведро” – міра продажу горілки, яка обкладалася податком. Для унеможливлення махінацій, пов’язаних з продажем горілчаних напоїв, на мірному відрі-еталоні викарбовували печатку [269, арк. 81]. Торгували спиртними напоями і по слободах. Так зустрічаються згадки про торгівлю горілкою в слободах Петриківці і Мурзинці [270, арк. 65–65зв.].

Фортеця Св. Єлизавети була значним пунктом продажу хліба. Так, в фортецю приїздили запорожці і торгували худобою, а купували на фортечних

торгах хліб. В січні 1762 р. уряд на прохання запорожців офіційно дозволив їм купувати хліб при фортеці і в інших місцях Новослобідського полку і Нової Сербії [271, арк. 1].

Також на торгах при фортеці багато продавалося худоби. Козаки-запорожці приганяли сюди коней і велику рогату худобу [272, арк. 135–137]. Торгівля худобою, як і торгівля горілкою, обкладалася податком. Це оподаткування було ще однією важливою статтею прибутку Новослобідського полку. Розміри податку були такі: по 10 копійок з продажу одного коня; по 5 копійок – з продажу вола і іншої рогатої худоби [273, арк. 81].

Поширеним явищем на території полку було виконання підрядів. Підрядами могло бути як виконання певних послуг, видів робіт, так і постачання певного товару або продукції за домовленою ціною. Підряди на постачання кормів для провіантського магазину виконували старшини Новослобідського полку. Такі підряди давали непогані прибутки. Сотник А. Гегела поставив (фактично продав) 46 тисяч пудів сіна і отримав 4 тисячі 22 рублів і 32 копійки. Ротмістр І. Іванченко в 1758 р. виконав аналогічний підряд і поставив 22 тисячі 265 пудів сіна. Важко назвати точну сумму, яку отримав ротмістр, але вона мала бути приблизно вповоловину меншою, ніж сума, яку отримав А. Гегела, тобто приблизно 2 тисячі рублів. В 1760–1761 рр. сіно постачав сотник Сіренко і отримав в 1760 р. 8 тисяч 526 рублів 92,5 копійки, а в 1761 р.– ще 1 тисячу 22 рублі 50 копійок [274, арк. 71–72]. В 1762 р. сотник А. Гегела постачав вже овес. З ним розраховалися і сплатили 377 рублів 68 копійок [275, арк. 10; 276, 276, арк. 11]. Сотник Бутович двічі постачав овес для провіантського магазину. Перший раз він поставив 86 чвертей за ціною 92 копійки за чверть і відповідно отримав 79 рублів 12 копійок. Другого разу він поставив 36 чвертей за тією ж ціною і мав отримати 33 рублі 12 копійок [277, арк. 22зв.; 278, арк. 29].

На замовлення постачали і інші товари. В 1761 р. купець І. Масленников виконав підряд на постачання кінської збруї для Новосербського корпусу [279,

арк. 65–66]. У відомостях про витрати з Новосербської суми за травневу третину 1762 р., зроблені записи, про те, що міщанину І. Масленникову видано гроші за поставлений папір для Гарнізонної канцелярії, міщанин Тимілей отримав гроші за 49 листів скла, а калужинський купець П. Денисов – за куплені для фортеці цвяхи і паклю [280, с. 94]. Купець О. Шапошніков і мешканець Єлизаветинської фортеці І. Фролов постачали по контракту сургуч для гарнізонної канцелярії фортеці Св. Єлизавети [281, арк. 49; 282, арк. 10].

В деяких випадках до виконання підрядів залучали і купців з Гетьманщини і Слобожанщини. Так, в 1759 р. продовольство на склади фортеці Св. Єлизавети постачав бахмутський купець С. Гаврилов [283, арк. 1–10].

Торгівлею в Новослобідському полку займалися різні верстви населення – козаки, міщани, звичайні поселяни. Серед козаків торгівлею займалися не тільки старшина і заможні виборні козаки, але і підпомічники, підсусідки, іноді і відставні козаки [284, арк. 2–2зв.; 285, арк. 5–5зв.; 286, арк. 3; 287, арк. 14; 288; арк. 10–13; 289, арк. 27].

Жваво торгували некозацькі категорії населення, особливо міщани, які жили при Єлизаветинській фортеці. Так, у 1757 р. бургомістр Звенигородський в своєму звіті О. Глебову згадує, що міщани (населення форштадту) займалися торгівлею [290, арк. 1–1зв.].

Значний внесок в розвиток торгівлі внесли росіяни-старообрядці. Серед старовірів було багато людей, які займалися купецькими справами. Так, в червні 1761 р. в Київську губернську канцелярію звернулися мешканці розкольничої слободи Клишів з проханням видати їм паспорти для проїзду в російську армію для постачання продовольства армійським регулярним формуванням [291, арк. 1].

Скоріше за все, купці-старовіри, спираючись на видані урядом привілеї, швидко наживали значних капіталів. В форштадті фортеці знаходилися багаті церкви розкольників, з коштовним начинням й рукописними книгами для богослужіння [292, с. 388]. Всі ці речі могли бути придбані або пожертвовані

заможною частиною старовірського населення, тими ж купцями-розкольниками. Про масштаби торгівлі купців-старообрядників свідчить хоча б така інформація, що дехто з купців-розкольників, такі як С. Сенковський відправляли товар навіть в Константинополь через Хаджибейську пристань [293, арк. С. 65].

В травні 1764 р. при фортеці Св. Єлисавети було відкрито купецьке правління; воно приймало нових членів до лав купецького стану, перевіряло їх надійність і платоспроможність. Окрім Єлисаветинської фортеці до купецького стану можна було записатися в Новоархангельську, Мишуриному Розі [294, арк. 49; 295, арк. 10].

Досить поширеними видами підприємницької діяльності в полку були різні оренди і відкупи. Старшина і заможні козаки полку арендували переправи, греблі, мости, або ж навіть самі їх будували, і збирали з проїжджих людей податок – “мостовщину”. Так, на р. Аджамці міст збудував сотник Ф. Вовк [296, арк. 34]. На р. Зеленій міст мав сотник П. Кот, на р. Інгул утримував міст сотник Овнянки М. Авраменко, а підпрапорний слободи Мурзинки Г. Скепа збудував греблю на р. Мурзинці [297, с. 264]. Деякі сотники мали оренди навіть за межами Новослобідського полку. Так, з 1760 по 1764 рр. Переволочанський перевіз тримав на відкуп за 450 рублів щорічно сотник слободи Кам’янки А. Гегела [298, с. 82].

В 1764 р. для будівництва карантинного будинку в Новій Сербії планували оголосити конкурс між “охочими людьми”: той підрядник, який запропонує найбільш вигідні умови, отримає право на будівництво будинку. З метою економічного зацікавлення можливого підрядника було обіцяно після будівництва будинку передати його підряднику в користування на певний строк (на “один откуп”); якщо ж бажаних не знайдеться, то будуватимуть за казенний кошт [299, арк. 1–12; 300, 259–260].

Отже, розвитку торгівлі на території Новослобідського полку сприяв ряд факторів: 1) вигідність географічного розташування Новослобідського полку;

- 2) наявність укріпленого і захищеного центру (фортеці Св. Єлизавети);
- 3) постійний попит на товари широкого вжитку і продукти харчування;
- 4) торгівельні привілеї, надані урядом певним категоріям населення.

Найбільшого розвитку у полку набула транзитна і зовнішня торгівля. Населення полку активно брало участь як в транзитній, так і в зовнішній торгівлі. Основними регіонами, куди новослобідські мешканці їздили торгувати були Запорізька Січ, Гетьманщина, Річ Посполита і українські підпольські території, турецько-татарські володіння і молдовські території. Про рівень розвитку внутрішньої торгівлі свідчить наявність постійно функціонуючих стаціонарних крамничок і лавок. базарів і торжків, а також на території полку періодично здійснювалася ярмаркова торгівля. Хоча козацтво полку жваво включилося в торгівельні операції, головним заняттям для нього залишалася козацька служба, а торгівельний промисел був лише додатковою галуззю господарювання. Окрім козацького населення торгівлею займалися міщани фортеці Св. Єлизавети. Поступово з середовища міщан виокремлюється купецький стан – люди, для яких торгівля стає професійним заняттям і засобом заробітку. Найзаможнішими купцями полку були російські старовіри-розкольники. Торгівля старообрядницького купецтва спиралася на широкі торгівельні привілеї, надані російським урядом. Населення полку займалося і підприємницькою діяльністю, серед якої найбільш поширеними видами були різні оренди, відкупи і виконання підрядів.

Торгівельна діяльність населення Новослобідського полку сприяла втягуванню південноукраїнських територій у транзитну торгівлю з європейськими країнами. Доказом цього служать торгівельні операції козацтва і інших категорій населення полку у турецько-татарських володіннях, Молдавії, Валахії, Річчі Посполитій, а також плани російського уряду поширити російську торгівлю через територію Новослобідського полку у Туреччину, Німеччину і навіть Італію. Але треба констатувати, що торгівельна діяльність мешканців Новослобідського полку була підпорядкована в першу чергу

загальноросійським інтересам, а його територія в подальшому стала складовою частиною загальноросійського ринку.

За період існування Новослобідського полку простежується динамічне заселення його територій. Не зважаючи на перепони і складні умови життя на неосвоєних степових територіях, люди в пошуках кращої долі активно переселяються в новоутворений полк, сподіваючись на кращі перспективи. Залюднення полку хоча і відбувалося під контролем російської влади, місцеве керівництво часто не реагувало на оселення в полку заборонених урядом категорій населення. Це не могло не відбитися на етнічному складі полку, в якому переважало українське населення.

Населення полку, скориставшись сприятливими природними умовами активно розвиває економіку краю. Характерними рисами сільського господарства і ремесел були його направленість на задоволення в першу чергу власних місцевих потреб. В той же час, як промисли і торгівля орієнтувалися в першу чергу на виготовлення товару і його реалізацію за межами полку.

Населення полку доклало максимум зусиль для перетворення неосвоєних степових земель на процвітаючий і родючий край. Можна констатувати, що за роки існування полку населенню вдалося створити цілком самодостатню економіку. В сфері господарського освоєння краю Новослобідський козацький полк досяг вагомих результатів і довів свою ефективність.

ВИСНОВКИ

Новослобідський козацький полк був військовим формуванням, яке виникло в результаті компромісу народних мас і влади. Визначальною геополітичною умовою виникнення і діяльності Новослобідського полку стало прагнення російської влади оволодіти новоприєднаними землями.

Основними причинами створення Новослобідський полку були: прагнення російського уряду зупинити втечі української людності на території запорожців і за російський кордон; козацтво Новослобідського полку мало забезпечити охорону південно-західні кордонів, а сам Новослобідський полк мав скласти передовий рубіж оборони Нової Сербії на випадок війни чи турецько-татарського нападу; Новослобідський полк, як і Нова Сербія, були черговим етапом обмеження території Запорізьких Вольностей. За зразок організації Новослобідського полку були взяті козацькі полки Слобідської України і Гетьманщини. Утворенням полку була започаткована традиція подвійного – військового і адміністративного – контролю населення, яка не була пов'язана з кріпацтвом.

Ще до утворення полку в 1745–1750-х рр. українська людноість надзвичайно активно освоювала Задніпровські місця. Особливої наступальності українському населенню надавали посилення феодальної експлуатації і залежності селянства на Гетьманщині і Слобожанщині. З утворенням полку більшість мешканців Задніпровських місць висловили бажання переселитися на території новоутвореного полку. Уряд також вжив заходи, які стимулювали переселення людності. Ініціатива народних мас і вжиті урядом заходи сприяли динамічному і інтенсивному залюдненню Новослобідського полку.

Новослобідський козацький полк проіснував 11 років (з 1753 по 1764 рр.), в його межах були задіяні людські ресурси в кількості 40–50 тисяч осіб, площа полку становила близько 8000 квадратних кілометрів.

В діяльності полку можна простежити два етапи. Перший етап охоплює 1753–1761 рр. і характеризується невизначеністю становища полку. Довгий час уряд затягував процес організації полку. Були невизначені правові засади функціонування полку, його штат і порядок несення служби.

Другий етап охоплює 1761–1764 рр. В цей період відбувається остаточне становлення полку як військової одиниці: затверджується адміністративно-територіальний та військовий устрій, визначено штат полку, права, обов'язки, привілеї, грошове жалування козацтва та їх земельне утримання.

Полк займав вигідне географічне положення і користувався значними природними багатствами: торгівельні шляхи, родючі ґрунти, луки і пасовища; густа мережа великих рік і малих річок, в яких водилося безліч риби; велике різноманіття звірів і птиці. Згадані природні ресурси сприяли розвитку сільського господарства, промислів і торгівлі.

Найближчими сусідами Новослобідського поселення були Нова Сербія, Гетьманщина, Запоріжжя. Відносини між новослобідським козацтвом і козаками Гетьманщини і Запоріжжя характеризувалися протистояннями і конфліктами за земельні угіддя. Користуючись підтримкою російської влади, новослобожани захоплювали і розширювали свої володіння за рахунок земель запорожців і гетьманських козаків.

В стосунках з Новою Сербією спостерігаються конфлікти і протистояння на ґрунті орендних відносин. Причому кривдниками вже виступають новосербці. Під час несення військової служби всі ці чвари відходили на другий план.

Новослобідський полк був одним з перших проектів проникнення імперських структур в товщу козацького колонізаційного руху. Головною особливістю адміністративного та військового устрою полку була його повна підпорядкованість російським військовим урядовцям – Головному командирі Нової Сербії, командирі Новосербського корпусу, коменданту Єлизаветинської фортеці. На вищому ж рівні, на відміну від козацьких полків сусідньої

Гетьманщини, які підлягали владі гетьмана, Новослобідський козацький полк підпорядковувався Київському генерал-губернатору, Сенату, а пізніше Військовій колегії.

Адміністративний та військовий устрій Новослобідського козацького полку був подібним до традиційного устрою козацьких полків Гетьманщини і Слобожанщини. Козацька старшина поєднувала військові, адміністративні та судові функції. Полк поділявся на сотні, які були одночасно адміністративними і військовими одиницями. До прикметних рис полку треба віднести його цілковиту підпорядкованість російським владним структурам. В Новослобідському полку паралельно з принципом виборності козацької старшини існував принцип призначення на посади козацьких сотників і старшин лояльних до російської влади осіб. Більше того, російський уряд вдало маніпулював принципом виборності, і міг усунути не достатньо лояльного кандидата на старшинську посаду, посилаючись на давні права козаків обирати старшину.

Основними видами військової служби новослобідського козацтва були: прикордонна служба, ведення розвідки і добування інформації, боротьба з гайдамацтвом і з втечами української людності на Запоріжжя і за кордон. Прикордонну службу козацтво несло на численних форпостах на російсько-польському і російсько-турецькому кордонах. Новосербське начальство використовувало полк для розвідувальних місій і добування інформації на турецько-татарських і українських підпольських територіях.

Новослобідський козацький полк в військовому відношенні проявив себе як малоефективне військове формування з низькою боєздатністю. Полк відзначався низьким рівнем мобільності і дисципліни. За час свого існування полк в повному складі не приймав участі у військових конфліктах і операціях. Лише під час Семилітньої війни козаки Новослобідського полку вирушили у військовий похід у складі тисячної команди Новосербського корпусу. Не зафіксовано участі козацтва полку в маневрах і навчаннях. Через відсутність

постійного військового вишколу, новослобідське козацтво не змогло створити своє власне бойове мистецтво і не відзначалося вправністю у військовій справі.

Головну причину цього слід шукати в обставинах створення полку. Головною метою утворення полку було встановлення контролю над масами української людності. За таких умов військова діяльність відходила на другий план. Державний апарат російської влади тривалий час затягував процес організації полку. До того ж, уряду не вистачало матеріальних і людських ресурсів для остаточного оформлення полку. Відносний спокій на російсько-польському і російсько-турецькому кордонах також не сприяв піднесенню войовничого духу новослобідського козацтва. Козацтво полку, перебуваючи в невизначеному стані, було мало зацікавлене у військовій службі, не відчувало в собі потреби і власної значущості.

Якщо у військових справах новослобідське козацтво мало чим відзначилося, то в справі колонізації і господарського освоєння краю навпаки, досягло значних результатів. На початку існування полку на його території було 6 поселень, в яких мешкало близько 4 тисяч осіб. Протягом періоду існування полку було закладено 34 нових населених пунктів, а на момент скасування полку на його землях мешкало близько 40–50 тисяч осіб. В межах полку проживали українці, росіяни, молдавани, волохи, греки. Населення активно освоювало південні степи: розорювало цілині землі, сіяло хліб, розводило худобу, заводило промисли і ремесла. Активно розвивалася торгівля в Новослобідському полку. В справі колонізації і економічного освоєння південно-степових територій новослобідське населення досягло найбільших результатів.

Церковний устрій Новослобідського полку мав свої особливості. Церковні парафії на території полку підлягали Єлизаветинській протопопії, центром якої виступала фортеця Св. Єлизавети. Паралельно з Єлизаветинською протопопією в слободі Дніпрово-Кам'янці функціонувало духовне намісницьке правління, намісник якого на пряму підпорядковувався єпархіальному архієрею. Церковне

життя полку характеризується динамічним будівництвом і відкриттям нових церков на території Новослобідського поселення, відсутністю протистоянь і конфліктів на релігійному ґрунті та певною толерантністю російської влади до грецьких та старообрядницьких православних конфесій.

В 1764 р. була створена Новоросійська губернія, а Новослобідський полк був фактично ліквідований, а населення було переведено в новоутворений Єлисаветградський пікінерний полк. Одну з головних причин таких кардинальних перетворень Новоросійської губернії треба шукати в централізаторсько-уніфікаторських заходах російського уряду за часів правління Катерини II. Заходи передбачали нівелювання будь-яких відмінностей в адміністративному управлінні імперією, що в подальшому відбилося на ліквідації російською владою автономного устрою Гетьманщини і Слобожанщини.

Частина колишньої козацької старшини перейшла на службу в пікінерний полк і отримала офіцерські чини. Частина рядових козаків була переведена в пікінери або їх приписні. Ті, хто не виявили бажання відбувати військову службу чи стати приписними, були записані поселянами і поповнили податні стани російської імперії.

Новослобідське козацтво болісно реагувало на зміни свого соціального статусу, які супроводжувалися нищенням козацьких традицій, прав і звичаїв. Рядове козацтво висловлювало свій протест проти ліквідації козацької служби і намагалось чинити опір: саботувало процес організації пікінерного полку, не корилося владі офіцерів, не визнавало свого навернення з козацького стану у пікінери, і навіть офіційно зверталася до уряду з проханням повернути козацьку службу.

Новослобідський полк став проміжною ланкою між традиційними козацькими полками і регулярними частинами російської армії. На прикладі полку російський уряд випробував механізм скасування традиційних козацьких військових одиниць і їх перетворення на армійські полки.

ПРИМІТКИ

До вступу

1. Бачинський А. Січ Задунайська. 1775–1828. – Одеса, 1994.
2. Бачинська О. Дунайське козацьке військо. – Одеса, 1998.
3. Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828–1866). – Запоріжжя, 2000.
4. Шиян Р.І. Чорноморське військо вірних козаків в останній чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1996.
5. Розсоха Л. Миргородський полк Українського Козацтва. – Кобеляки, 2003.
6. Бодров Ю. Уманський козацький полк в добу Руїни. – К., 1999.
7. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва : Нариси історії козацьких полків. – К., 2002.
8. Він же : Генеалогія українського козацтва : Білоцерківський полк. – К., 2002.
9. Він же : Генеалогія українського козацтва : Переяславський полк. – К., 2005.
10. Він же : Канівський полк. – К., 2006.
11. Степенькін С.Ю. Корсунський полк у XVII – на початку XVIII ст. : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01. – Дніпропетровськ, 2004.
12. Він же : Корсунський полк у XVII – на початку XVIII ст. : дис... канд. іст. наук : 07.00.01. – Дніпропетровськ, 2003.
13. Іваненко А.О. Переяславський козацький полк у військовій та суспільно-політичній системі України (20-ті рр. XVII – кінець XVIII ст.) : автореф. дис... канд. іст. наук : 20.02.22. – К., 2003.

14. Він же : Переяславський козацький полк у військовій та суспільно-політичній системі України (20-ті рр. XVII – кінець XVIII ст.) : дис... канд. іст. наук : 20.02.22. – К., 2003.

15. Бодров Ю.І. Уманське козацтво в українському визвольному русі (середина XVII – початок XVIII ст.) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01. – К., 2001.

До розділу 1

1. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края (1730–1823). – Т. 1. – Одесса, 1836.

2. Он же : Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. 1. – Одесса, 1850.

3. Він же : Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994.

4. Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. – Елисаветград, 1897.

5. Загоровский Е. Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII веке. Сербские военные поселения // Военно-исторический вестник. – К., 1912. – Кн. 1.

6. Там же : – 1912. – Кн. 4.

7. Там же : – 1913. – Кн. 1.

8. Гавриил. Историко-хронологическое описание церквей Епархии Херсонской и Таврической // ЗООИД. – 1848. – Т. 2.

9. Он же : Очерк повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый. – Тверь, 1857.

10. Феодосий Макаревский. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Днепропетровск, 2000.

11. Голобуцький В. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1775). – К., 2004.
12. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина и Лизаветчина) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1929. – Кн. XXIV.
13. Полонська-Василенко Н. До історії першої Новоросійської губернії (1764–1776 рр.) // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Т.2. – Мюнхен, 1965.
14. Вона ж : Заселення Південної України в першій пол. XVIII ст. – Ч. 1. – Мюнхен, 1960.
15. Вона ж : З історії останніх часів Запоріжжя // ЗІФВ. – Т.9. – К., 1926.
16. Она же : Из истории Южной Украины в XVIII в. Заселение Новороссийской губернии (1764–1775) // Исторические записки. – № 13. – 1942.
17. Кабузан В. Заселение Новороссии (Екатеринославская и Херсонская губернии) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858). – М., 1976.
18. Пірко В. Заселення Степової України в XVI – XVIII ст. – Донецьк, 1998.
19. Він же : Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI – XVIII ст. – Донецьк, 2004.
20. Посуныко О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя, 1998.
21. Пивовар А.В. Нова Сербія і Слобідське козацьке поселення на картографічних зображеннях другої половини 50-х – початку 60-х років XVIII століття // Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. – К., 2003.
22. Шамрай С. Вказ. праця.
23. Колінгвуд Р.Дж. Ідея історії. – К., 1996.
24. Скальковський А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. – Т. 1.
25. Он же : Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. 1.

26. Він же : Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994.
27. Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. – Елисаветград, 1897.
28. Гавриил. Историко-хронологическое описание церквей Епархии Херсонской и Таврической.
29. Он же : Очерк повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый.
30. Феодосий Макаревский. Указ. соч.
31. Соколов К. Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде // ЗООИД. – 1848. – Т. 2.
32. Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. – СПб., 1863. – Ч. 1.
33. Ястребов В. Архив крепости Святой Елизаветы // ЗООИД. – 1889. – Т. 15.
34. Загоровский Е. Указ. соч. – 1912. – Кн. 1.
35. Там же. – 1912. – Кн. 4.
36. Там же. – 1913. – Кн. 1.
37. Скальковський А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. – Т. 1.
38. Він : Історія Нової Січі...
39. Он же : Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. 1.
40. Гавриил. Историко-хронологическое описание церквей Епархии Херсонской и Таврической // ЗООИД. – 1848. – Т. 2.
41. Гавриил. Очерк повествования о Новороссийском крае...
42. Феодосий Макаревский. Указ. соч.
43. Покровский И.М. Русские епархии в XVI–XIX вв., их открытие, состав и пределы. Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования. – Казань, 1913. – Т. 2. (XVIII век).

44. Соколов К. Указ. соч.
45. Шмидт А. Указ. соч.
46. Ястребов В. Архив крепости Святой Елизаветы.
47. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – СПб., 1865. – Ч. 3. – С. 30–31, 84–86.
48. Загоровский Е. Указ. соч. –1912. – Кн. 1.
49. Там же. – 1912. – Кн. 4.
50. Там же. – 1913. – Кн. 1.
51. Шамрай С. Вказ. праця.
52. Там само.
53. Там само.
54. Там само.
55. Тищенко М. Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю, в зв'язку з зовнішньою торгівлею України в XVIII віці // Історико-географічний збірник. – Т.4. – 1931.
56. Ткаченко М. Утворення Нової Сербії на запорізьких землях у 1752 році // Україна. – 1926. – Кн. 17. – С. 146–159.
57. ЦДАВОУ. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 1, 2, 3, 4, 5, 9. 32.
58. Там само. – Оп. 2. – Спр. 1, 2.
59. Полонська-Василенко Н. До історії першої Новоросійської губернії (1764–1776 рр.).
60. Вона ж : Заселення Південної України в першій пол. XVIII ст. – Ч. 1.
61. Вона ж : З історії останніх часів Запоріжжя.
62. Она же : Из истории Южной Украины в XVIII в. Заселение Новороссийской губернии (1764–1775).
63. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в першій пол. XVIII ст. – Ч. 1.
64. Голобуцький В. Запорізька Січ в останні часи свого існування. – 2004.
65. Історія міст і сіл Української РСР : Кіровоградська область. – К., 1972.

66. История Украинской ССР. – В 10 т. – К., 1983. – Т. 3.
67. Кабузан В. Указ. соч.
68. Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К., 1984.
69. Бачинська О. Дунайське козацьке військо. – Одеса, 1998.
70. Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828–1866). – Запоріжжя, 2000.
71. Шиян Р.І. Чорноморське військо вірних козаків в останній чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1996.
72. Пірко В. Заселення Степової України в XVI – XVIII ст.
73. Він же : Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI – XVIII ст.
74. Посунько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії (1751–1764 рр.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01. – Дніпропетровськ, 1997.
75. Вона ж : Історія Нової Сербії та Слов'яносербії.
76. Вона ж : Нова Сербія та Слов'яносербія – військово-землеробські поселення на півдні України (1751–1764 рр.) // Канцелярія Новосербського корпусу (1754–1764 рр.) – Запоріжжя, 2005. – С. 63–64, 72, 95.
77. Пивовар А.В. Нова Сербія і Слобідське козацьке поселення...
78. Сенатский Архив. – СПб. : 1897–1909. – Т. 8, 9, 10, 11, 12, 13.
79. ПСЗ РИ. – СПб. : 1830. – Т. 13, 14, 15, 16.
80. Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. – Одеса, 2002.
81. Ястребов В. Архив крепости Святой Єлизавети...
82. Лисоченко І.Д. Архів фортеці Святої Єлизавети // Збірник оглядів фондів відділу рукописів. – К., 1962.
83. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 273–297, 1200–1212, 2080–2093.
84. Там само. – Спр. 132–214.
85. Там само. – Спр. 1345–1354, 1626–1647, 1708–1727, 1779–1825.

86. Там само. – Спр. 1355–1367.
87. Там само. – Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 1–103, 221–448, 462– 546.
88. ЦДІАУК. – Ф. 51, 59, 229. 269.
89. Там само. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 1719, 1725, 2076, 2077, 2080 ; Оп. 3. – Спр. 12277, 13868.
90. Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2158, 2660, 3745.
91. Там само. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 2690, 3837, 4108.
92. Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 27, 33, 49, 48.
93. Мільчев В.І. Болгарське населення Південної України у XVIII ст. : дис... канд. іст. наук : 07.00.01. – Запоріжжя, 2003.
94. ДАДО – Ф. 1684. – Оп. 2. – Спр. 122.
95. Канцелярія Новосербського корпусу/ Упорядники : В.Мільчев, О.Посунько // Джерела з історії Південної України. – Том 7. – Запоріжжя, 2005.
96. ДІМ. – КП–38211/АРХ. – 222.
97. Там само. – КП–38212/АРХ. – 223.
98. Там само. – КП–38299/АРХ. – 309.
99. ДАДО. – Ф. Р.–1684. – Оп. 2. – Спр. 122.
100. Канцелярія Новосербського корпусу.
101. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1.
102. Там само. – Оп. 5 – Спр. 7, 24.
103. ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 3897.
104. Там само. – Спр. 3948.
105. Там само. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 3967.
106. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 273–297.
107. Там само. – Спр. 676–712.
108. Там само. – Спр. 1048–1068.
109. Там само. – Спр. 1007–1011.
110. Там само. – Спр. 1128–1145,
111. Там само. – Спр. 1305–1367.

112. ДІМ. – КП–38211/АРХ. – 222.
113. Там само. – КП–38212/АРХ. – 223.
114. Там само. – КП–38299/АРХ. – 309.
115. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1200–1212.
116. Там само. – Спр. 315–338.
117. Там само. – Спр. 1195–1199.
118. Там само. – Спр. 1345–1354.
119. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 2076, 2077, 2080.
120. Там само – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 27, 33, 49.
121. Там само – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1882, 3625, 3729.
122. ПСЗРИ. – Т. 14. – № 10454.
123. Сенатский Архив. – Т. 9.
124. ПСЗРИ. – Т. 13. – № 9924.
125. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 79, 2108.
126. ПСЗРИ. – Т. 13, 14, 15, 16.
127. Сенатский Архив. –Т. 8, 9, 10, 11, 12, 13.
128. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1505–1506.
129. Там само. – Спр. 1507–1526.
130. Там само.. – Спр. 1183–1187.
131. Там само. – Спр. 625–650.
132. Там само. – Спр. 1150–1173.
133. Там само. – Спр. 1278–1279.
134. Там само. – Спр. 1192–1194.
135. Там само. – Спр. 1422–1442.
136. Там само. – Спр. 1527–1578.
137. Там само. – Спр. 1345–1354.
138. Там само. – Спр. 1611–1618.
139. Там само. – Спр. 1345.
140. Там само. – Спр. 1626.

141. Там само. – Спр. 1634.
142. Там само. – Спр. 1708.
143. Там само. – Спр. 1345–1354.
144. Там само. – Спр. 1346.
145. Там само. – Спр. 1354.
146. Никифороенко Н.А. Щоденник подорожі І.А.Гільденштедта Єлизаветградською провінцією (травень – липень 1774 року) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету : Південна Україна XVIII–XIX ст.– Вип. 4 (5). – 1999.
147. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию // Киевская старина – 1883. – Т. 7. – № 9–10.
148. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11437.
149. Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. – К., 2003.
150. Пивовар А.В. Нова Сербія і Слобідське козацьке поселення...
151. Сосса Р.І. Картографування території України : історія, перспективи, наукові основи. – К., 2005.

До розділу 2

1. История ССР. – Т. 3.
2. Бобылев В. Внешняя политика России эпохи Петра I. – М., 1990.
3. Протопопенко А. История международных отношений и внешней политики России (1648–2005) – М., 2005.
4. Пірко В. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст.
5. Кабузан В. Указ. соч.
6. Пірко В. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст.

7. Посунько О.М. Нова Сербія і Слов'яносербія... // Канцелярія Новосербського корпусу.

8. Посунько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії (1751–1764 рр.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01. – Дніпрпетровськ, 1997.

9. Вона ж : Нова Сербія і Слов'яносербія... // Канцелярія Новосербського корпусу.

10. ПСЗ РИ. – Т. 13. – № 9921.

11. Там же. – № 9935.

12. Сенатский Архив. – Т. 8.

13. ІР НБУ. – Ф. Х. – Спр. 18258.

14. Там само. – Спр. 18259.

15. Сенатский Архив. – Т. 8.

16. Ткаченко М. Вказ. праця.

17. Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття.

18. Кабузан В. Указ. соч.

19. Сенатский Архив. – Т. 8.

20. Там же.

21. Там же.

22. ЦДАВОУ. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 4.

23. Там само. – Спр. 5.

24. Сенатский Архив. – Т. 8.

25. ПСЗ РИ. – Т. 13. – № 10049.

26. ІР НБУ. – Ф. 42. – Оп. 1. – Спр. 21.

27. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України... – Т. 1.

28. ЦДАВОУ. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 5.

29. Шамрай С. Вказ. праця. – С. 238.

30. ЦДАВОУ. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 101.

31. Там само. – Спр. 5.

32. Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. – СПб., 1888. – Т. 1.
33. ПСЗ РИ. – Т. 13. – № 10037.
34. Там же. – № 10049.
35. Сенатский Архив. – Т. 8.
36. ИР НБУ. – Ф. 42. – Оп. 1. – Спр. 21.
37. Сенатский Архив. – Т. 9.
38. ИР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1505.
39. Там само. – Спр. 1345.
40. Сенатский Архив. – Т. 8.
41. Там же. – Т. 9.
42. Там же. – Т. 8.
43. Там же. – Т. 9.
44. Там же.
45. Там же.
46. Шамрай С. Вказ. праця.
47. ЦДАВОУ. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 9.
48. Шмидт О. Указ. соч.
49. Загоровский Е. Указ. соч. – Кн. 4. – 1912.
50. Шамрай С. Вказ. праця.
51. Загоровский Е. Указ. соч. – Кн. 4.
52. Сенатский Архив. – Т.9.
53. Там же.
54. Там же.
55. ИР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1345.
56. Семилетняя война : материалы о действиях русской армии и флота в 1756–1762 гг. / под ред. Н.М. Коробкова. – М., 1948.
57. ИР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1345.
58. Сенатский Архив. – Т. 9.

59. Там же.

60. Там же. – Т. 9.

61. Посунько О.М. Нова Сербія та Слов'яносербія... // Канцелярія Новосербського корпусу.

62. ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2158.

63. Сенатский Архив. – Т. 9.

64. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1849.

65. Там само. – Спр. 1851.

66. Там само. – Спр. 1852.

67. ІР НБУ. – Ф. V. – Оп. 1. – Оп. 1. – Спр. 249.

68. Ласковский Ф. Карты, планы и чертежи к 3-й части "Материалов для истории инженерного искусства в России" – СПб., 1866. – арк. 7.

69. Пивовар А.В. Нова Сербія і Слобідське козаچه поселення на картографічних зображеннях другої половини 50-х – початку 60-х років ХVІІІ ст.

70. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 701.

71. Там само. – Спр. 703–704.

72. Там само. – Спр. 702.

73. ПСЗ РИ. – Т. 15. – № 11312.

74. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1143.

75. ПСЗ РИ – Т. 15 – № 11312.

76. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1145.

77. ПСЗ РИ. – Т. 15. – №11312.

78. Там же.

79. ІР НБУ. – Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 243.

80. Там само. – Спр. 249.

81. Там само. – Спр. 243.

82. Там само. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1145.

83. Там само. – Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 249.

84. Там само. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1145.
85. Там само. – Спр. 1145.
86. Там само. – Спр. 1145.
87. ПСЗ РИ. – Т. 15. – № 11393.
88. Там же. – Т. 13. – № 9967.
89. Там же. – № 10029.
90. Сенатский Архив. – Т.9.
91. Там же. – С. 201–202.
92. Яворницький Д.І. Вольності запорозьких козаків. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 28.
93. Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. – Т. 1.
94. Олейник А.Л. Количество и типология запорожских зимовников во времена Новой Сечи // Запорожская старина. – Выпуск № 4. – Киев–Запорожье, 2007.
95. Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. – Т. 1.
96. Яворницький Д.І. Вольності запорозьких козаків.
97. ПСЗ РИ. – Т. 15. – № 11393.
98. Сусликов В.Е. Российское законодательство относительно ограничения территории Вольностей Новой Сечи (1734–1775 гг.) // Запорожская старина. – Киев ; Запорожье, 2007. – Вып. № 4.
99. Шамрай С. Вказ. праця.
100. IP НБУ – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1924.
101. Там само. – Спр. 1925.
102. Швайба Н.И. Борьба запорожцев за свои земли периода Новой Сечи в работах Н.Д.Полонской-Василенко // Запорожская старина. – Вып. № 4. – Киев ; Запорожье, 2007.
103. Сенатский Архив. – Т. 9.

104. Никифоренко Н.А. Вказ. праця.
105. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1145.
106. Маринич О. Шищенко П. Фізична географія України. Підручник. – К., 2006.
107. ІР НБУ. – Ф. Х. – Оп. 1. – Спр. 15325.
108. Там само. – Спр. 15326.
109. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – Ч. III. – СПб., 1865. – С. 85–86.
110. Никифоренко Н.А. Вказ. праця. – С. 36.
111. Андриевский А. Дела, касающиеся запорожцев (1715–1774) // ЗООИД. – Т.14. – 1886.
112. Он же : Дела, касающиеся запорожцев (1717–1774) // ЗООИД. – Т.17 – 1894.
113. Яворницький Д.І. Вольності запорізьких козаків.
114. Там само.
115. Там само.
116. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1145.
117. ПСЗ РИ. – Т. 15. – № 11312.
118. Никифоренко Н.А. Вказ. праця.
119. Яворницький Д.І. Вольності запорізьких козаків.
120. Там само.
121. Никифоренко Н.А. Вказ. праця.
122. Яворницький Д.І. Вольності запорізьких козаків.
123. Там само.
124. Там само.
125. ПСЗ РИ. – Т. 15. – № 11312.
126. Там же. – Т. 16. – № 12099.
127. Яворницький Д.І. Вольності запорозьких козаків.
128. Никифоренко Н.А. Вказ. праця.

129. Там само.
130. Опис фонду Новосербського корпусу // Канцелярія Новосербського корпусу.
131. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1961.
132. Там само. – Спр. 1962.
133. Там само. – Спр. 1963.
134. Там само. – Спр. 1964.
135. Яворницький Д.І. Вольності запорозьких козаків. – С. 247.
136. Українське козацтво : Мала енциклопедія. – Київ ; Запоріжжя, 2002.
137. Там само.
138. Там само.
139. Яворницький Д.І. Вольності запорозьких козаків.
140. Там само.
141. Там само.
142. Українське козацтво : Мала енциклопедія.
143. Там само.
144. Яворницький Д.І. Вольності запорозьких козаків.
145. Українське козацтво : Мала енциклопедія.
146. ІР НБУ. – Ф.Х. – Оп. 1. – Спр. 15325.
147. Там само. – Спр. 15326.
148. Там само. – Ф.ІХ. – Оп. 1. – Спр.325.
149. Там само. – Спр. 1007.
150. Там само. – Спр. 1010.
151. Там само. – Спр. 1951.
152. Яворницький Д.І. Вольності запорозьких козаків.
153. Сенатский Архив. – Т. 12.
154. ІР НБУ. – Ф. Х. – Оп. 1. – Спр. 15325.
155. Там само. – Спр. 15326.
156. Яворницький Д.І. Вольності запорозьких козаків.

157. Там само.
158. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию / С предисловием и послесловием С.Е. // Киевская старина – 1883. – Т. 7. – № 9–10.
159. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 13378.
160. Там само. – Спр. 18281.
161. Там само. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 4261.
162. Соколов К. Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде // ЗООИД. – Т. 2. – 1848.
163. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3 – Спр. 18281.
164. ІР НБУ. – Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 241.
165. Шамрай С. Вказ. праця.
166. Шамрай С. Вказ. праця.
167. ІР НБУ – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 132, 139, 152, 226.
168. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 13868.
169. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 493.
170. Там само. – Спр. 494.
171. Там само. – Спр. 495. – Арк. 62.
172. Там само. – Спр. 496. – Арк. 63.
173. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16310.
174. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11526.
175. Тищенко М. Вказ. праця.
176. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 79.
177. Там само. – Спр. 331.
178. Ястребов В. Архив крепости Святой Елизавети // ЗООИД. – 1889. – Т.15.
179. Сенатский Архив. – Т. 11.
180. Кабузан В.М. Вказ. праця.
181. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Спр. 881.

182. Ястребов В. Архив крепости Святой Елизаветы.
183. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Спр. 881.
184. ІР НБУ. – Ф. 42. – Спр. 21.
185. ДАДО. – Ф. Р–1684. – Оп. 2. – Спр. 122.
186. Там само.
187. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Спр. 880.
188. Ястребов В. Архив крепости Святой Елизаветы.
189. ДАДО. – Ф. Р–1684. – Оп. 2. – Спр. 122.
190. Опис фонду Новосербського корпусу // Канцелярія Новосербського корпусу.
191. ЦДІАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 3625.
192. ДАДО. – Ф. Р–1684. – Оп. 2. – Спр. 122.
193. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 879.
194. Ястребов В. Архив крепости Святой Елизаветы.
195. Там само.
196. Там само.
197. ІР НБУ – Ф. ІХ. – Спр. 875.
198. Там само. – Спр. 1922.
199. Там само. – Ф. 42. – Оп. 1. – Спр. 21.
200. ІР НБУ – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 773–781.
201. ДАДО. – Ф. Р–1684. – Оп. 2. – Спр. 122.
202. Опис фонду Новосербського корпусу // Канцелярія Новосербського корпусу.
203. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 888.
204. Там само. – Ф. 42. – Оп. 1. – Спр. 21.
205. Там само. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 879.
206. ПСЗ РИ. – Т. 14. – № 10488.
207. Там же. – Т. 15. – № 11312.
208. Там же. – Т. 15 – № 11312.

209. Посунько О.М. Нова Сербія та Слов'яносербія... // Канцелярія Новосербського корпусу.
210. Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.) – Дніпропетровськ, 2004.
211. Ефименко А.Я. История украинского народа.
212. Скальковський А. Історія Нової Січі...
213. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 13378.
214. Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2544.
215. Голобуцький В. Запорізька Січ...
216. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16982.
217. Там само. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1882.
218. Там само. – Спр. 3625.
219. Там само. – Спр. 3729.
220. Андриевский А. Дела, касающиеся запорожцев...
221. Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. – Т. 1.
222. Полонська-Василенко Н. До історії першої Новоросійської губернії (1764–1776 рр.).
223. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. – Дніпропетровськ, 1991.
224. Скальковський А. Історія Нової Січі...
225. ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 3948.
226. Там само. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 2828.
227. Андриевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – К., 1886.
228. Скальковський А. Історія Нової Січі...
229. Там само.
230. Там само.
231. Там само.

232. ЦДІАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 2923.
233. ПСЗ РИ – Т. 15. – № 11393.
234. ЦДІАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 3969.
235. Там само. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 2671.
236. Там само. – Спр. 2684.
237. Там само. – Спр. 3606.
238. Шамрай С. Вказ. праця.
239. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16982.
240. Там само. – Спр. 17421.
241. Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 3948.
242. Там само. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 3625.
243. Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 3729.
244. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 255.
245. Скальковський А. Історія Нової Січі...
246. ЦДІАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 4107.
247. Там само. – Спр. 4108.
248. Там само. – Спр. 4116.
249. Там само. – Спр. 3969.
250. Эварницкий Д.И. Сборник материалов... – Т. 1.
251. ПСЗ РИ. – Т. 16. – № 11861.
252. Скальковський А. Історія Нової Січі.
253. ДІМ. – КП–38211/АРХ. – 222.
254. Голобуцький В. Запорізька Січ...
255. Сенатский Архив. – Т. 12.
256. Шамрай С. Вказ. праця.
257. ІР НБУ. – Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 248.
258. Там само. – Спр. 248.
259. ЦДІАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 3729.
260. ІР НБУ. – Ф. ІХ – Оп. 1. – Спр. 1183–1187.

261. Шамрай С. Вказ. праця.
262. Там само.
263. ІР НБУ. – Ф.ІХ. – Оп. 1. – Спр. 552–624.
264. Ястребов В. Архив крепости Святой Елизаветы.
265. ІР НБУ – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 329.
266. ІР НБУ – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 331.
267. Там само. – Спр. 329.
268. Там само. – Спр. 319.
269. Там само. – Спр.470.
270. Там само. – Спр. 472.
271. Шамрай С. Вказ. праця.
272. Сенатский Архив. – Т. 9.
273. Ястребов В. Архив крепости Святой Елизаветы.
274. ПСЗ РИ. – Т. 16. – № 12099.
275. Посунько О.М. Нова Сербія та Слов'яносербія... // Канцелярія Новосербського корпусу.
276. Сенатский архив. – Т. 10.
277. Там же. – Т. 11.
278. Посунько О.М. Нова Сербія та Слов'яносербія... // Канцелярія Новосербського корпусу.
279. ПСЗ РИ. – Т. 15. – № 11198.
280. Там же. – № 11312.
281. Сенатский архив. – Т. 12.
282. Посунько О.М. Нова Сербія та Слов'яносербія... // Канцелярія Новосербського корпусу.
283. Там само.
284. Посунько О.М. Нова Сербія та Слов'яносербія... // Канцелярія Новосербського корпусу.

285. Вона ж : Матеріали архівосховищ України до історії Сербської колонізації середини 18 ст. // Међународни научни скуп “Сеоба Срба у Руско царство половином 18 века”. – Нови Сад, 2005.

286. Материалы для местной истории // ЗООИД. – Т. 8. – 1872.

287. ПСЗ РИ. – Т. 16. – № 11861.

288. ІР НБУ. – Ф. V. – Оп. 1.– Спр. 51.

289. ПСЗ РИ. – Т. 16. – № 12099.

290. ІР НБУ. – Ф. V. – Оп. 1.– Спр. 51.

291. Посунько О.М. Нова Сербія та Слов'яносербія... // Канцелярія Новосербського корпусу.

292. ПСЗ РИ. – Т. 16. – № 12099.

293. Там же.

294. Там же.

295. Там же.

296. Скальковский. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. – Т. 1.

297. Полонська-Василенко Н. До історії першої Новоросійської губернії (1764–1776 рр.).

298. ЦДАВОУ. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 9.

299. ПСЗ РИ. – Т. 16. – № 12099.

300. Там же.

301. Там же.

302. Там же.

303. ЦДАВОУ. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 9.

304. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 5. – Спр. 24.

305. ЦДАВОУ. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 11.

306. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903. – Т. 2.

307. ЦДАВОУ. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 11.

308. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 5. – Спр. 24.
309. ІР НБУ. – Ф. X. – Оп. 1. – Спр. 17255.
310. ЦДАВОУ. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 9.
311. Там само. – Спр. 11. – Арк. 6.
312. ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 2171.
313. ЦДАВОУ. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 11.
314. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 2.
315. ЦДАВОУ. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 11.
316. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1.
317. ЦДАВОУ. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 11.
318. ІР НБУ. – Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 471.
319. ЦДАВОУ. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 11.
320. Там само. – Спр. 11.
321. ІР НБУ. – Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 471.
322. ЦДАВОУ. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 11.
323. Миллер Д. Пикинерия. – К., 1899.
324. ІР НБУ. – Ф. X. – Оп. 1. – Спр. 17255.
325. Там само. – Ф. 42. – Оп. 1. – Спр. 15.
326. Там само. – Ф. X. – Оп. 1. – Спр. 17255.
327. Там само. – Арк. 14–15.
328. ПСЗ РИ. – Т. 16. – № 12099.
329. ІР НБУ. – Ф. X. – Оп. 1. – Спр. 17255.
330. ПСЗ РИ. – Т. 16. – № 12099.
331. Швидько Г.К. Документи канцелярії Новоросійської губернії до історії Запорізької Січі напередодні її ліквідації // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету : Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип. 3. – 1998.
332. ІР НБУ. – Ф. X. – Оп. 1. – Спр. 17255.

333. ЦДАВОУ. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 9.
334. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края... – Ч. 1.
335. ПСЗ РИ. – Т. 16. – № 12099.
336. Там же.
337. Там же.

До розділу 3

1. Сенатский Архив. – Т. 9.
2. IP НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 321.
3. Там само. – Спр. 332.
4. Там само. – Спр. 333.
5. Там само. – Спр. 1177.
6. ПСЗ РИ, – Т.15, – № 11312.
7. Там же.
8. Сенатский Архив. – Т. 9.
9. Там же.
10. Головинский П. Слободские казачьи полки. – СПб., 1864.
11. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. – Харьков, 1964.
12. Українське козацтво : Мала енциклопедія.
13. Маслійчук В.Л. Політика російського уряду щодо слобідського козацтва у XVIII ст. // Історія Українського козацтва : Нариси : У 2-х т. / редкол. В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2006. – Т. 1.
14. Сенатский Архив. – Т. 9.
15. Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття – К., 2003.

16. Іваненко А.О. Переяславський козацький полк у військовій та суспільно-політичній системі України (20-ті рр. XVII – кінець XVIII ст.) : дис... канд. іст. наук : 20.02.22. – К., 2003.

17.Кривошея І.І. Козацька старшина Переяславського полку (1648–1782) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01. – Київ, 1998.

18. Маслійчук В.Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01. – Харків, 2001.

19. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 333.

20. Там само. – Спр. 1200.

21. Там само. – Спр. 1849.

22. Там само. – Спр. 1345.

23. Там само. – Спр. 1634.

24. Шамрай С. Вказ. праця.

25. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1145.

26. ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 3745.

27. Там само. – Спр. 4172.

28. ЦДАВОУ. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 4.

29. Там само. – Спр. 9.

30. ПСЗ РИ – Т. 15. – № 11265.

31. Там само – Т. 16 – № 11683.

32. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1626.

33. ЦДАВОУ. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 9.

34. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 324.

35. Там само. – Спр. 466.

36. Там само. – Спр. 779.

37. Там само. – Спр. 1345.

38. Там само. – Спр. 1626.

39. Там само. – Спр. 1711.

40. Там само. – Спр. 1849.
41. Там само. – Спр. 1145.
42. Там само. – Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 249.
43. Там само. – Спр. 250.
44. Там само. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 333.
45. Там само. – Спр. 1505.
46. Там само. – Спр. 1618.
47. Там само. – Спр. 1787.
48. Там само. – Спр. 1806.
49. Там само. – Спр. 1345.
50. Там само – Спр. 327.
51. Шамрай С. Вказ. праця.
52. IP НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1145.
53. Там само. – Спр. 1708.
54. Там само. – Спр. 1722.
55. Там само. – Спр. 1853.
56. Там само. – Спр. 1143.
57. Там само. – Спр. 1145.
58. Там само. – Спр. 1509.
59. Там само. – Спр. 1708.
60. Там само. – Спр. 1748.
61. Там само. – Спр. 1850.
62. Там само. – Спр. 1853.
63. Там само. – Спр. 1901.
64. Там само. – Спр. 1128.
65. Там само. – Спр. 1145.
66. Там само. – Спр. 2108.
67. Там само. – Спр. 1145.
68. Там само. – Спр. 1145.

69. Там само. – Спр. 1145.
70. Там само. – Спр. 1145.
71. Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969.
72. Семилетня війна / под ред. Н.Коробкова. – М., 1948.
73. Головинский П. Указ. соч.
74. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1011.
75. Там само. – Спр. 1143.
76. Там само. – Спр. 1145.
77. Там само. – Спр. 1509.
78. Там само. – Спр. 1708.
79. Там само. – Спр. 1748.
80. Там само. – Спр. 1850.
81. Там само. – Спр. 1853.
82. Там само. – Спр. 1901.
83. Там само. – Спр. 1143.
84. Там само. – Спр. 1145.
85. Там само. – Спр. 1509.
86. Там само. – Спр. 1708.
87. Там само. – Спр. 1748.
88. Там само. – Спр. 1850.
89. Там само. – Спр. 1853.
90. Там само. – Спр. 1901.
91. Там само. – Спр. 818.
92. Там само. – Спр. 1128.
93. Там само. – Спр. 1134.
94. Там само. – Спр. 1507.
95. Там само. – Спр. 1508.
96. Там само. – Спр. 1516.

97. Там само. – Спр. 1523.
98. Там само. – Спр. 1145.
99. Там само. – Спр. 1145.
100. Там само. – Спр. 1200.
101. Там само. – Спр. 1346.
102. Там само. – Спр. 1347.
103. Там само. – Спр. 1348.
104. Там само. – Спр. 1349.
105. Там само. – Спр. 1351.
106. Там само. – Спр. 1354.
107. Там само. – Спр. 1351.
108. Там само. – Спр. 1354.
109. Там само. – Спр. 1541.
110. Там само. – Спр. 322.
111. Там само. – Спр. 1128.
112. Скальковський. А. Історія Нової Січі...
113. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1345.
114. Апанович О. Вказ. праця.
115. Українське козацтво : Мала енциклопедія.
116. Слюсарский А.Г. Вказ. праця.
117. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 319.
118. Там само. – Спр. 322.
119. Там само. – Спр. 326.
120. Там само. – Спр. 327.
121. Там само. – Спр. 328.
122. Там само. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 637.
123. Там само. – Спр. 638.
124. Там само. – Спр. 641.
125. Там само. – Спр. 642.

126. Там само. – Спр. 643.
127. Там само. – Спр. 1345.
128. ПСЗ РИ. – Т. 16. – № 12099.
129. IP НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 337.
130. Там само. – Спр. 1509.
131. Там само. – Спр. 1510.
132. Там само. – Спр. 1145.
133. Слюсарский А.Г. Указ. соч.
134. Головинский П. Указ. соч.
135. IP НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1145.
136. Семилетняя война / под ред. Н.Коробкова.
137. ПСЗ РИ. – Т.15. – № 11312.
138. Загоровский Е. Очерки по истории славянской колонизации. – 1912.
– Кн. 4. – С. 146.
139. IP НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1849.
140. Ястребов В. Архив крепости Св. Елизаветы // ЗООИД. – Т. 15. –
С. 563–564.
141. IP НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1145.
142. Там само. – Спр. 1345.
143. Там само. – Спр. 1822.
144. Там само. – Спр. 1145.
145. IP НБУ. – Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 250.
146. Там само. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 337.
147. Там само. – Спр. 316.
148. Там само. – Спр. 333.
149. IP НБУ. – Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 250.
150. IP НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1849.
151. Сенатский Архив. – Т. 9.
152. Шамрай С. Вказ. праця.

153. Сенатский Архив. – Т. 9.
154. ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2339.
155. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 337.
156. Lalic S. Arhivska grada o našoj zemlji u arhivima I drugim ustanovama SSSR. – Sremski Karlovci, 1972.
157. ЦДАВОУ. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 4.
158. Сенатский Архив. – Т. 11.
159. Там же. – Т. 13.
160. Там же. – Т. 11.
161. ПСЗ РИ. – Т. 14. – № 10712.
162. Там же. – № 10767.
163. Там же. – Т. 15. – № 11312.
164. Лалић С. Срби – штаб-офицери и генерали у Руској војсци у XVIII веку. // Канцелярія Новосербського корпусу.
165. Церовић Љ. Срби у Украјини. – Нови Сад, 2002.
166. ЦДАВОУ. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 5.
167. Сенатский Архив. – Т. 12.
168. ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2425.
169. Сенатский Архив. – Т. 12.
170. Архів Коша Нової Запорізької Січі : Корпус документів 1734–1775.
– Т.1.
171. ПСЗ РИ. – Т. 15. – № 11312.
172. Там же. – Т. 16.
173. Сенатский Архив. – Т. 12.
174. ІР НБУ. – Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 249.
175. Там само. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1346.
176. Там само. – Спр. 1618.
177. ЦДАВОУ. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 4.
178. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України. – Т. 2.

179. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 328.
180. Там само. – Спр. 1145.
181. Там само. – Спр. 1634.
182. Там само. – Спр. 1345.
183. Там само. – Спр. 1626.
184. Там само. – Спр. 1634.
185. Там само. – Спр. 1708.
186. Мільчев В.І. Запорозці поза межами Запорозьких Вольностей // Історія Українського козацтва. – Т. 1.
187. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1145.
188. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. – Т. 1.
189. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп.1. – Спр. 680.
190. Там само. – Спр. 1803.
191. ДІМ. – КП–38212/АРХ. – 223.
192. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию // Киевская старина – 1883. – Т. 7. – № 9–10.
193. ДІМ. – КП–38299/АРХ. – 309.
194. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1345.
195. Там само. – Спр. 1626.
196. Там само. – Спр. 1708.
197. Там само. – Спр. 1349.
198. Там само. – Спр. 1350.
199. Там само. – Ф. 42. – Оп. 1. – Спр. 21.
200. Там само. – Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 221–448.
201. Там само. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 132–214.
202. Там само. – Спр. 1411.
203. Там само. – Ф. 42. – Оп. 1. – Спр. 267.

204. Загоровский Е. Очерки по истории славянской колонизации – 1912.
– Кн. 4.
205. Посунько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії.
206. Сенатский Архив. – Т. 9.
207. Там же. – Т. 11.
208. ІР НБУ. – Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 246.
209. Опис фонду Новосербського корпусу // Канцелярія Новосербського корпусу.
210. Сенатский Архив. – Т. 11.
211. ДІМ. – КП–38211/АРХ. – 222.
212. Опис фонду Новосербського корпусу // Канцелярія Новосербського корпусу.
213. Сенатский Архив. – Т. 8.
214. Там же. – Т. 9.
215. Там же. – Т. 11.
216. Там же. – Т. 12.
217. Опис фонду Новосербського корпусу // Канцелярія Новосербського корпусу.
218. Скальковський А.О. Історія Нової Січі...
219. Сенатский Архив. – Т. 11.
220. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1039.
221. ДІМ. – КП–38211/АРХ. – 222.
222. Там само.
223. Опис фонду Новосербського корпусу // Канцелярія Новосербського корпусу.
224. Скальковський А.О. Історія Нової Січі...
225. Там само.
226. Сенатский Архив. – Т. 11.
227. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1411.

228. Сенатский Архив. – Т. 12.
229. Опис фонду Новосербського корпусу // Канцелярія Новосербського корпусу.
230. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1128.
231. Там само. – Спр. 1134.
232. Гайдамацький рух на Україні. – К., 1970.
233. Андриевский А. Дела, касающиеся запорожцев (1715–1774) // ЗООИД. – 1886. – Т. 14.
234. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 319.
235. Там само. – Спр. 320.
236. Там само. – Спр. 322.
237. Там само. – Спр. 326.
238. Там само. – Спр.319.
239. Там само. – Спр. 320.
240. Там само. – Спр. 326.
241. Там само. – Спр. 327.
242. Там само. – Спр. 328.
243. Сенатский Архив. – Т. 9.
244. Посунько О.М. Нова Сербія та Слов'яносербія... // Канцелярія Новосербського корпусу.
245. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1004.
246. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994.
247. Він же : Запорізька Січ в останні часи свого існування. –К., 2004.
248. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16802.
249. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 322.
250. Там само. – Спр. 331.
251. Там само. – Спр. 1001.
252. Там само. – Спр. 1003.
253. Там само. – Спр. 1804.

254. Там само. – Спр. 328.
255. Там само. – Спр. 1128.
256. Там само. – Спр. 1134.
257. ЦДІАУК. – Ф. 269. – Оп.1. – Спр. 3726.
258. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 329.
259. Ястребов В. Архив крепости Святой Елизаветы.
260. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 325.
261. Там само. – Спр. 338.
262. Там само. – Спр. 322.
263. Там само. – Спр. 317.
264. Там само. – Спр. 337.
265. Там само. – Спр. 97.
266. Там само. – Спр. 337.
267. Там само. – Спр. 87.
268. Там само. – Спр. 107.
269. Там само. – Спр. 110
270. Там само. – Спр. 93.
271. Там само. – Спр. 316.
272. Там само. – Спр. 318.
273. Там само. – Спр. 321.
274. Там само. – Спр. 38.
275. Там само. – Спр. 1749.
276. Там само. – Спр. 1007.
277. Там само. – Спр. 1008.
278. Там само. – Спр. 1010.
279. Там само. – Спр. 1011.
280. Там само. – Спр. 643.
281. Там само. – Спр. 644.
282. Там само. – Спр. 643.

283. Там само. – Спр. 637.
284. Там само. – Спр. 641.
285. Там само. – Спр. 642.
286. Там само. – Спр. 649.
287. Там само. – Спр. 650.
288. Там само. – Спр. 1771.
289. Там само. – Спр. 1773.
290. Там само. – Спр. 1774.
291. Там само. – Спр. 1914.
292. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 2133.
293. Там само. – Оп. 3. – Спр. 17353.
294. Там само. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 2733.
295. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1926.
296. Там само. – Спр. 1951.
297. Там само. – Спр. 2102.
298. Там само. – Спр. 1145.
299. Там само. – Спр. 1145.
300. Там само. – Спр. 1317.
301. Там само. – Спр. 1318.
302. Там само. – Спр. 1896.
303. Там само. – Спр. 1509.
304. Там само. – Спр. 1510.
305. Там само. – Спр. 333.
306. Там само. – Спр. 866.
307. Там само. – Спр. 867.
308. Там само. – Спр. 1803.
309. Гавриил. Очерк повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый.

310. Покровский И.М. Русские епархии в XVI–XIX вв., их открытие, состав и пределы. Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования. – Казань, 1913. – Т. 2. (XVIII век).
311. Феодосий Макаревский. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии.
312. ПСЗ РИ. – Т. 13. – № 9921.
313. Миллер Г.Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. – М., 1846.
314. Шамрай С. Вказ. праця.
315. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Спр. 1345.
316. Там само. – Спр. 1145.
317. Гавриил. Очерк повествования о Новороссийском крае...
318. Феодосий Макаревский. Указ. соч.
319. Костић М. Нова Србија и Славеносрбија. – Нови Сад, 2002.
320. Церовић Љ. Срби у Украјини.
321. Гавриил. Очерк повествования о Новороссийском крае...
322. Он же : Повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый // ЗООИД. – Т. 3. – 1853.
323. Архимандрит Арсений. Софроний Добрашевич, архимандрит Новой Сербии // Киевская старина. – Т. 10. – № 9–12. – 1884.
324. Феодосий Макаревский. Указ. соч.
325. Там само.
326. Там само.
327. Там само.
328. Соколов К. Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде // ЗООИД – Т. 2. – 1848.

До розділу 4

1. Сенатский Архив. – Т. 12.

2. Кабузан В. Указ. соч.
3. Там же.
4. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1354.
5. Ефименко А. История Украинского народа. – К., 1990.
6. Скальковский А. Опыт статистического описания... – Ч. 1..
7. Шмидт А. Указ. соч.
8. Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запоріжжя // ЗІФВ. – Т. 9. – С. 293.
9. Шамрай С. Вказ. праця.
10. Кабузан В. Указ. соч.
11. Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття.
12. ПСЗ РИ. – Т. 13. – № 9924.
13. Там само. – № 9935.
14. Там само. – Т. 15. – № 11312.
15. Сенатский Архив. – Т. 8.
16. Там же. – Т. 9.
17. Кабузан В. Указ. соч.
18. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 1719.
19. Там само. – Спр. 1725. – Арк. 1–4.
20. Там само. – Спр. 2076.
21. Там само. – Спр. 2080.
22. Там само. – Спр. 2077.
23. Там само. – Спр. 2296.
24. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України. – Т. 1.
25. ЦДАВОУ. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 4.
26. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 1719.
27. Там само. – Спр. 1725.
28. Там само. – Спр. 2080.

29. Кабузан В. Указ. соч.
30. IP НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1349.
31. Там само. – Спр. 1350.
32. Шамрай С. Вказ. праця.
33. Шамрай С. Вказ. праця.
34. Шмидт А. Вказ. праця.
35. ЦДАВОУ. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 9.
36. ПСЗ РИ. – Т. 14. – № 10454.
37. Там же. – № 10619.
38. Там же. – Т. 15. – № 11179.
39. Там же. – Т. 16. – № 11720.
40. Там же. – № 11725.
41. Кабузан В. Указ. соч.
42. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України. – Т. 1.
43. ЦДАВОУ. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 9.
44. Кабузан В. Указ. соч.
45. Скальковский А. Опыт статистического описания... – Ч. 1.
46. ПСЗ РИ. – Т. 16. – № 11683.
47. Кабузан В. Указ. соч.
48. Кабузан В. Указ. соч.
49. Загоровский Е. Очерки по истории славянской колонизации. – Кн. 12.
– 1912.
50. Кабузан В. Указ. соч.
51. Скальковский А. Опыт статистического описания... – Ч. 1.
52. Он же : Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. –
Т. 1.
53. Шмидт А. Указ. соч.
54. Посунько О. Нова Сербія та Слов'яносербія...// Канцелярія
Новосербського корпусу.

55. ПСЗ РИ. – Т. 15. – № 11312.
56. ЦДАВОУ. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 4.
57. Там само. – Спр. 5.
58. Скальковский А. Опыт статистического описания... – Ч. 1.
59. Он же : Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. – Т. 1.
60. Церовић Љ. Срби у Украјини.
61. Посуњко О. Нова Сербія та Слов'яносербія... // Канцелярія Новосербського корпусу.
62. ІР НБУ. – Ф.ІХ. – Оп. 1. – Спр. 333.
63. ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2339.
64. Сенатский Архив – Т. 9.
65. Ястребов В. Греки в Елисаветграде. 1754–1777 гг. // Киевская старина. – Т.8. – 1884. – № 4.
66. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. – Т. 1.
67. Ястребова. Греки в Елисаветграде.
68. Посуњко О. Нова Сербія та Слов'яносербія... // Канцелярія Новосербського корпусу.
69. ІР НБУ. – Ф. –ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1346.
70. Там само. – Спр. 1354.
71. Там само. – Спр. 1345.
72. Там само. – Спр. 1626.
73. Там само. – Спр. 1634.
74. Там само. – Спр. 1708.
75. Там само. – Спр. 1345.
76. Там само. – Спр. 1626.
77. Там само. – Спр. 1634.
78. Там само. – Спр. 1708.

79. Там само. – Спр. 319.
80. Там само. – Спр. 322.
81. Там само. – Спр. 326.
82. Там само. – Спр. 327.
83. Там само. – Спр. 328.
84. Там само. – Спр. 1145.
85. Там само. – Спр. 1345.
86. Там само. – Спр. 1626.
87. Там само. – Спр. 1634.
88. Там само. – Спр. 1708.
89. Там само. – Спр. 1345.
90. Там само. – Спр. 1626.
91. Там само. – Спр. 1634.
92. Там само. – Спр. 1708.
93. Там само. – Спр. 1345.
94. Там само. – Спр. 1626.
95. Там само. – Спр. 1634.
96. Там само. – Спр. 1708.
97. Там само. – Спр. 1345.
98. Там само. – Спр. 1626.
99. Там само. – Спр. 1634.
100. Там само. – Спр. 1708.
101. Там само. – Спр. 1007.
102. Там само. – Спр. 1008.
103. Там само. – Спр. 1010.
104. Там само. – Спр. 1145.
105. Там само. – Спр. 1345.
106. Там само. – Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 250.
107. ПСЗ РИ. – Т. 15. – № 11265.

108. ЦДАВОУ. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 5.
109. Там само. – Спр. 9.
110. Там само. – Оп. 2. – Спр. 1.
111. Шамрай С. Вказ. праця. – С. 248.
112. ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 3745.
113. Бойко А.В. Постаті Південної України // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету : Південна Україна XVIII–XIX ст.– Вип. 4 (5). – 1999.
114. Шамрай С. Вказ. праця.
115. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України. – Т. 1.
116. ПСЗ РИ. – Т. 15. – № 11265.
117. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1145.
118. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1875.
119. Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії....
120. ІР НБУ. – Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 249.
121. Там само. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 625.
122. Там само. – Спр. 627.
123. Никифорова Н.А. Вказ. праця.
124. Там само.
125. Посунько О.М. Нова Сербія та Слов'яносербія... // Канцелярія Новосербського корпусу.
126. Никифорова Н.А. Вказ. праця.
127. Там само.
128. Там само.
129. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 79.
130. Там само. – Спр. 1642.
131. Там само. – Спр. 1645.
132. Никифорова Н.А. Вказ. праця.

133. Там само.
134. Посунько О.М. Нова Сербії та Слов'яносербія... // Канцелярія Новосербського корпусу.
135. Никифоренко Н.А. Вказ. праця.
136. ІР НБУ. – Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 252.
137. Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда.
138. Феодосий Макаревский. Указ. соч.
139. Никифоренко Н.А. Вказ. праця.
140. Яворницький Д.І. Вольності запорізьких козаків.
141. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1145.
142. Никифоренко Н.А. Вказ. праця.
143. Яворницький Д.І. Вольності запорізьких козаків.
144. ПСЗ РИ. – Т. 15. – № 11312.
145. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 625.
146. Там само. – Спр. 629.
147. Там само. – Спр. 645.
148. Никифоренко Н.А. Вказ. праця.
149. Загоровский Е. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи // ЗООИД. – 1913.
150. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию // Киевская старина – 1883. – Т. 7. – № 9–10.
151. Архів Коша Нової Запорізької Січі : Опис справ 1734–1776.
152. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 802.
153. Там само. – Спр. 150.
154. Посунько О.М. Нова Сербія та Слов'яносербія... // Канцелярія Новосербського корпусу.
155. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 625.
156. Там само. – Спр. 629.
157. Там само. – Спр. 645.

158. Там само – Ф. V – Оп. 1. – Спр. 249.
159. Там само. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1145.
160. Ястребов В. Архив крепости Святой Елизаветы.
161. ІР НБУ. – Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 246.
162. Там само. – Спр. 246.
163. Сенатский Архив. – Т. 9.
164. Там же. – Т. 9.
165. ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 875.
166. ДАДО. – Ф. Р-1684 – Оп. 2. – Спр. 122.
167. ПСЗ РИ. – Т. 15. – № 11312.
168. ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1961.
169. Там само. – Спр. 1962.
170. Яворницький Д.І. Вольності запорізьких козаків.
171. ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1145.
172. Там само. – Спр. 888.
173. Феодосий Макаревский. Указ. соч.
174. Никифоренко Н.А. Вказ. праця.
175. ІР НБУ. – Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 249.
176. Шамрай С. Вказ. праця.
177. Никифоренко Н.А. Вказ. праця.
178. ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1733.
179. Шамрай С. Вказ. праця.
180. Яворницький Д.І. Вольності запорізьких козаків.
181. Никифоренко Н.А. Вказ. праця.
182. Ястребов В. Архив крепости Святой Елизаветы.
183. Архів Коша Нової Запорізької Січі : Опис справ 1734–1776.
184. ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1757.
185. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 12771.
186. Яворницький Д.І. Вольності запорізьких козаків. – С. 272–275.

187. Никифороенко Н.А. Вказ. праця. – С. 38–39.
188. Материалы для местной истории // ЗООИД. – Т.6. – 1867.
189. Скальковський А.О. Історія Нової Січі...
190. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1145.
191. ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 3897.
192. Пірко В. Заселення і господарське освоєння Степової України...
193. ІР НБУ. – Ф. V – Оп. 1. – Спр. 250.
194. Там само. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1853.
195. Шамрай С. Вказ. праця.
196. Никифороенко Н.А. Вказ. праця.
197. Там само.
198. Там само.
199. ЦДАВОУ. – Ф. 3806 – Оп. 1. – Спр. 4.
200. Сенатский Архив. – Т. 9.
201. ПСЗ РИ. – Т. XLIII. – Ч. 1. – № 10203.
202. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 115.
203. Там само. – Спр. 1613.
204. ПСЗ РИ. – Т. XLIII. – Ч. 1. – Спр. 701.
205. Сенатский Архив. – Т. 9.
206. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1640.
207. Там само. – Спр. 1930.
208. Там само. – Спр. 1934.
209. Там само. – Спр. 1746.
210. Ястребов В. Греки в Елизаветграде.
211. Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда.
212. ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2546.
213. Там само. – Спр. 2692.

214. Тищенко М. Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю, в зв'язку з зовнішньою торгівлею України в XVIII ст. // Історико-географічний збірник. – Т.4.

215. ПСЗ РИ. – Т. 14. – № 10365.

216. Там же. – № 10486.

217. ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2546.

218. Там само. – Спр. 2692.

219. Тищенко М. Вказ. праця.

220. ПСЗ РИ. – Т. 14. – № 10486.

221. Тищенко М. Вказ. праця.

222. Тищенко М. Вказ. праця.

223. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1145.

224. ПСЗ РИ. – Т. 15. – № 11062.

225. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1527–1578.

226. Там само. – Спр. 671.

227. Там само. – Спр. 672.

228. Там само. – Спр. 1527.

229. Там само. – Спр. 1528.

230. Там само. – Спр. 1539.

231. Там само. – Спр. 1541.

232. Там само. – Спр. 1542.

233. Там само. – Спр. 1537.

234. Там само. – Спр. 1541.

235. Там само. – Спр. 1864.

236. Там само. – Спр. 1867.

237. Там само. – Спр. 1539.

238. Там само. – Спр. 1541.

239. Там само. – Спр. 1571.

240. Там само. – Спр. 1867.

241. Там само. – Спр. 2108.
242. Там само. – Ф. V/ – Оп. 1. – Спр. 248.
243. Ястребов В. Архив крепости Святой Елизаветы.
244. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1527.
245. Там само. – Спр. 1539.
246. Там само. – Спр. 1864.
247. Шамрай С. Вказ. праця.
248. Сенатский Архив. – Т. 12.
249. Там же. – Т. 9.
250. ПСЗ РИ. – Т. 16. – № 11686.
251. Сенатский Архив. – Т. 12.
252. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 786.
253. ПСЗ РИ. – Т. 16. – № 12099.
254. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11526.
255. Історія міст і сіл Української РСР : Кіровоградська область.
256. ПСЗ РИ. – Т. 14. – № 10303.
257. Шамрай С. Вказ. праця.
258. Історія міст і сіл Української РСР : Кіровоградська область.
259. Ястребов В. Греки в Елизаветграде.
260. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 251.
261. Там само. – Спр. 252.
262. ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 3897.
263. ПСЗ РИ. – Т. 16. – № 11686.
264. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 255.
265. ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 3948.
266. ІР НБУ. – Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 250.
267. Там само. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1145.
268. Там само. – Спр. 253.
269. Там само. – Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 250.

270. Там само. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 886.
271. ЦДІАУК. – Ф. 269 – Оп. 1. – Спр. 3967.
272. Сенатский Архив. – Т. 12.
273. ІР НБУ. – Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 250.
274. Там само. – Спр. 246.
275. Там само. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 79.
276. Там само. – Спр. 80.
277. Там само. – Спр. 1642.
278. Там само. – Спр. 1645.
279. ЦДАВОУ. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 9.
280. Посунько О.М. Нова Сербія та Слов'яносербія ... // Канцелярія Новосербського корпусу.
281. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 2108.
282. Там само. – Спр. 2101.
283. ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 3226.
284. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 1501.
285. Там само. – Спр. 1351.
286. Там само. – Спр. 1529.
287. Там само. – Спр. 1539.
288. Там само. – Спр. 1712.
289. Там само. – Спр. 1864.
290. Там само. – Спр. 251.
291. ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1.. – Спр. 3745.
292. Соколов К. Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде // ЗООИД – Т.2. –1848.
293. Посунько О.М. Нова Сербія та Слов'яносербія ... // Канцелярія Новосербського корпусу.
294. ІР НБУ. – Ф.ІХ. – Спр. 2108.
295. ЦДАВОУ. – Ф. 3806 – Оп. 1. – Спр. 9.

296. ІР НБУ. – Ф.ІХ. – Спр. 2108.
297. Шамрай С. Вказ. праця.
298. Тищенко М. Вказ. праця.
299. ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2449.
300. Сенатский Архив. – Т. 9.

Додаток А

Штатний склад Новослобідського козацького полку згідно з табелем 1761 г.¹

Назва поселення	Кількість козаків і старшин																		
	Полкова старшина								Сотенна старшина і козаки										
	полковник	обозний	суддя	підпрапорні	городничий	канцеляристи	писарі	Всього	сотники	отамани	писарі	хорунжі	осавули	пушкарі	виборні козаки	підпомічники	підсусідки	церковнослужителі	Всього
форт. Св. Єлизавети	1	1	1		1	3	3	10	1										10
Пушкарівка				1				1	1	1	1	1	1	2	27	199	41	5	279
Домоткань				1				1	2	1	1	1	1	3	37	237	44	6	333
Бородаївка				3				3	2	1	1			3	51	300	20	5	383
Мишурич Ріг				1				1	1	1	1		1	1	31	28	49	8	301
Кам'янка				1				1	1	1	1	1		1	23	124	28	2	182
Калужино									1	1	1	1	1	2	30	113	27	3	280
Боянська				3				3	2		1	1	1	1	26	121	45	3	201
Омельницька				1				1	2	1	1	1	1	1	41	153	51	5	351
Тройницька									1	1	1				15	103	20	3	144
Зелена				2				2	1	1					23	75	9	2	111
Верблюжка				2				2	1	1	1	1	1	1	27	142	36	4	215

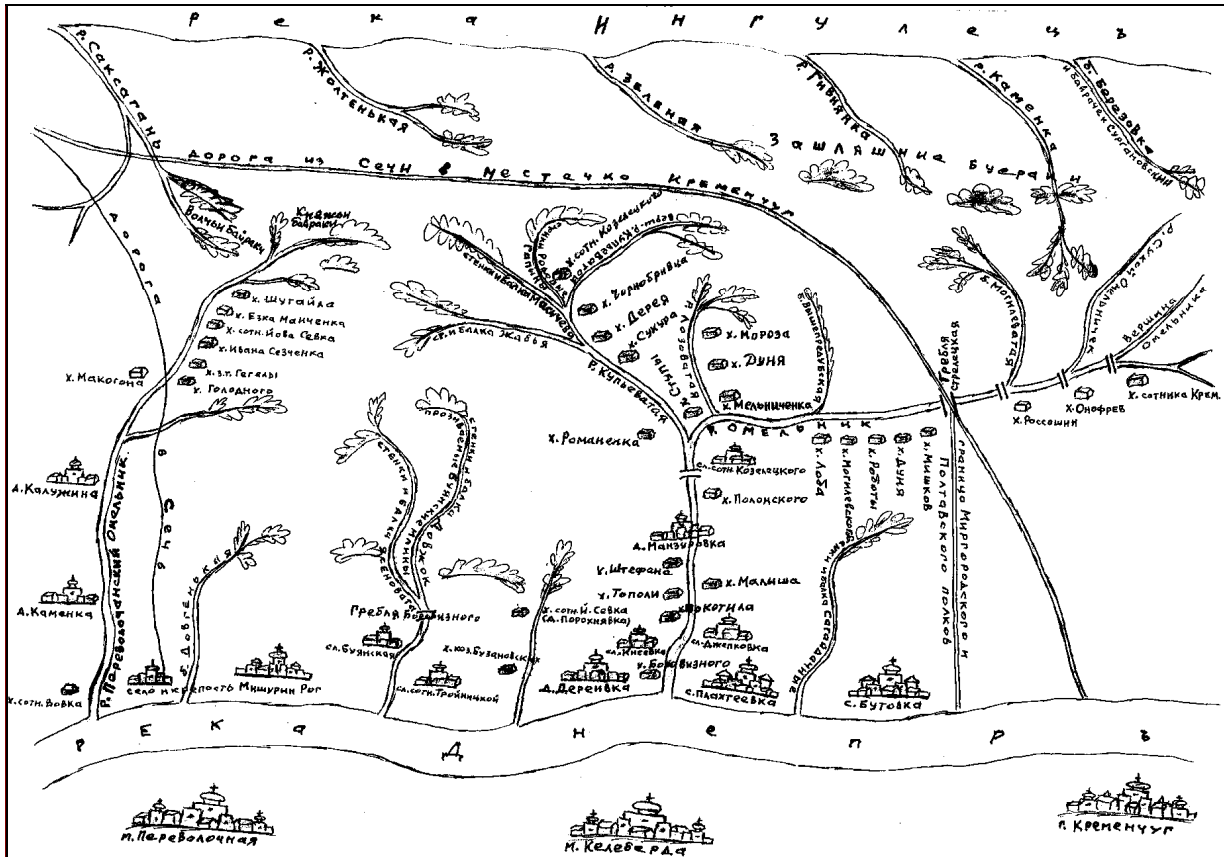
¹ Табель о состоянии Слободского казачьего полка 1761 г. // ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Спр. 1345. – Арк. 1–2.

Додаток А (продовження)

Назва поселення	Кількість козаків і старшин																		
	Полкова старшина								Сотенна старшина і козаки										
	полковник	обозний	суддя	підпрапорні	городничий	канцеляристи	писарі	Всього	сотники	отамани	писарі	хорунжі	осавули	пушкарі	виборні козаки	підпомічники	підсуділки	церковнослужителі	Всього
Овнянка				2				2	1	1	1	1	1	1	37	175	33	2	253
Бешка								2	1	1	1	1	1	1	31	146	30	2	216
Мурзинка				6				6	2	1	1	1	1	3	74	453	93	7	634
Кам'янка				2				2	1	1	1	1	1	1	28	146	28	4	211
Аджамка				5				5	2	1	1	1	1	3	40	281	54	5	395
Калинівка								2	1						3	18	1		25
Інгульська				8				8	1	2		1	1	3	21	117	83	7	236
Грузька				1				1	3	1	1	1	1	1	53	232	43	4	34
Вись				2				2	3	1				1	26	112	17	5	165
Плетений Ташлик									2	1	1		1	1	23	97	18	4	147
Красна				1				1	1	1	1	1	1		22	82	30	5	144
Тишківк				1				1	2	1			1		9	50	75	2	80
Тернівка				1				1	1	1	1	1	1		32	175	32	6	220
Добрянка									1		1		1		10	42	44	4	63
Орел									1	1	1				6	28	4	1	42
Всього	1	1	1	44	1	3	3	54	41	25	21	16	18	30	752	4099	855	104	5961

Додаток Б

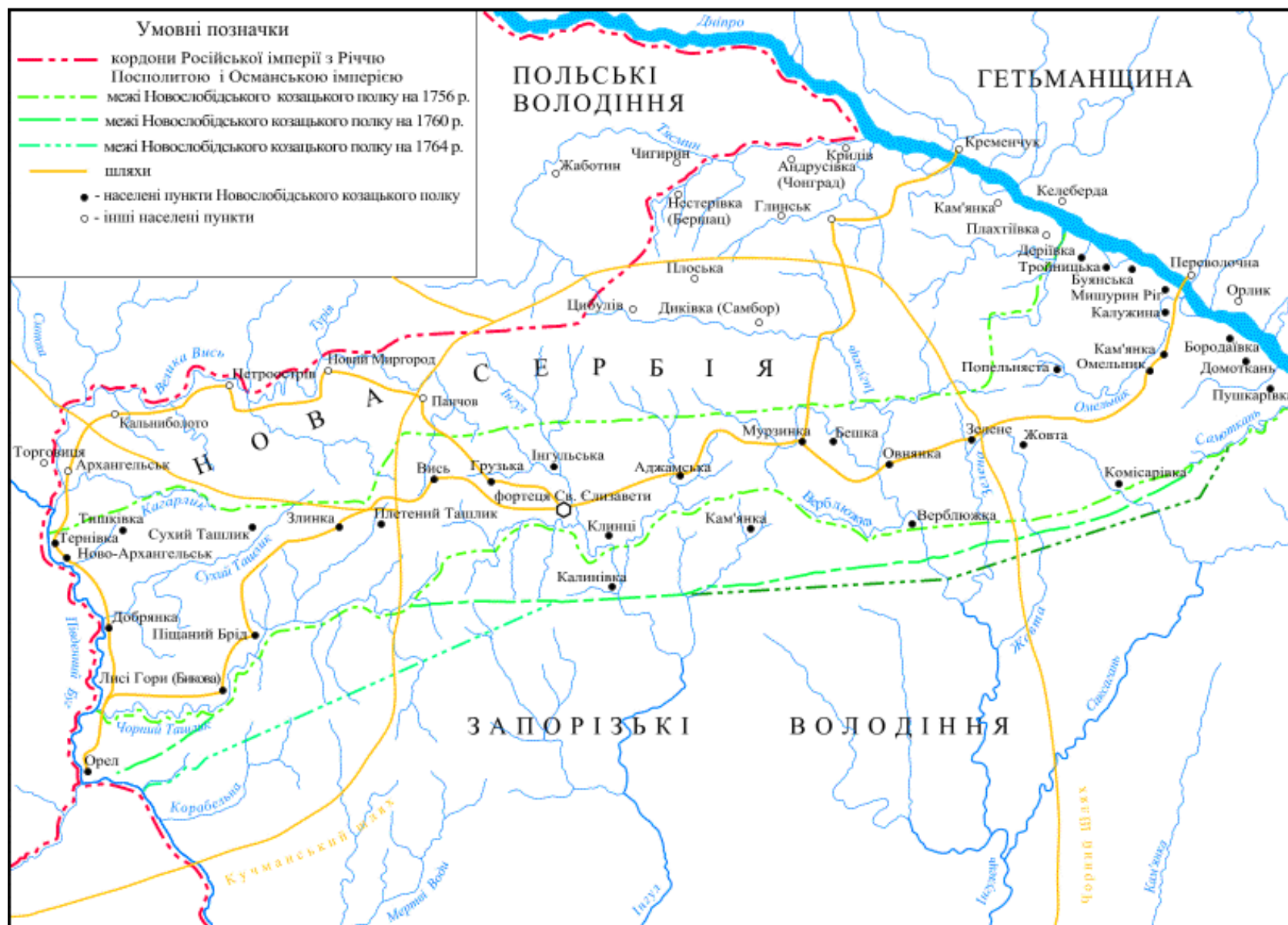
Карта Задніпровських володінь Келебердянської і Переволочанської сотень Полтавського полку 1752 р².

² Карта Задніпрських володінь Келебердянської і Переволочанської сотень Полтавського полку 1752 року // Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. – К., 2003. – С. 38.

Додаток В

Новослобідський козацький полк і Нова Сербія 1756-1764 рр.

Додаток Г

Штатний розпис Новослобідського козацького полку за “Додатковими правилами” 1761 року³

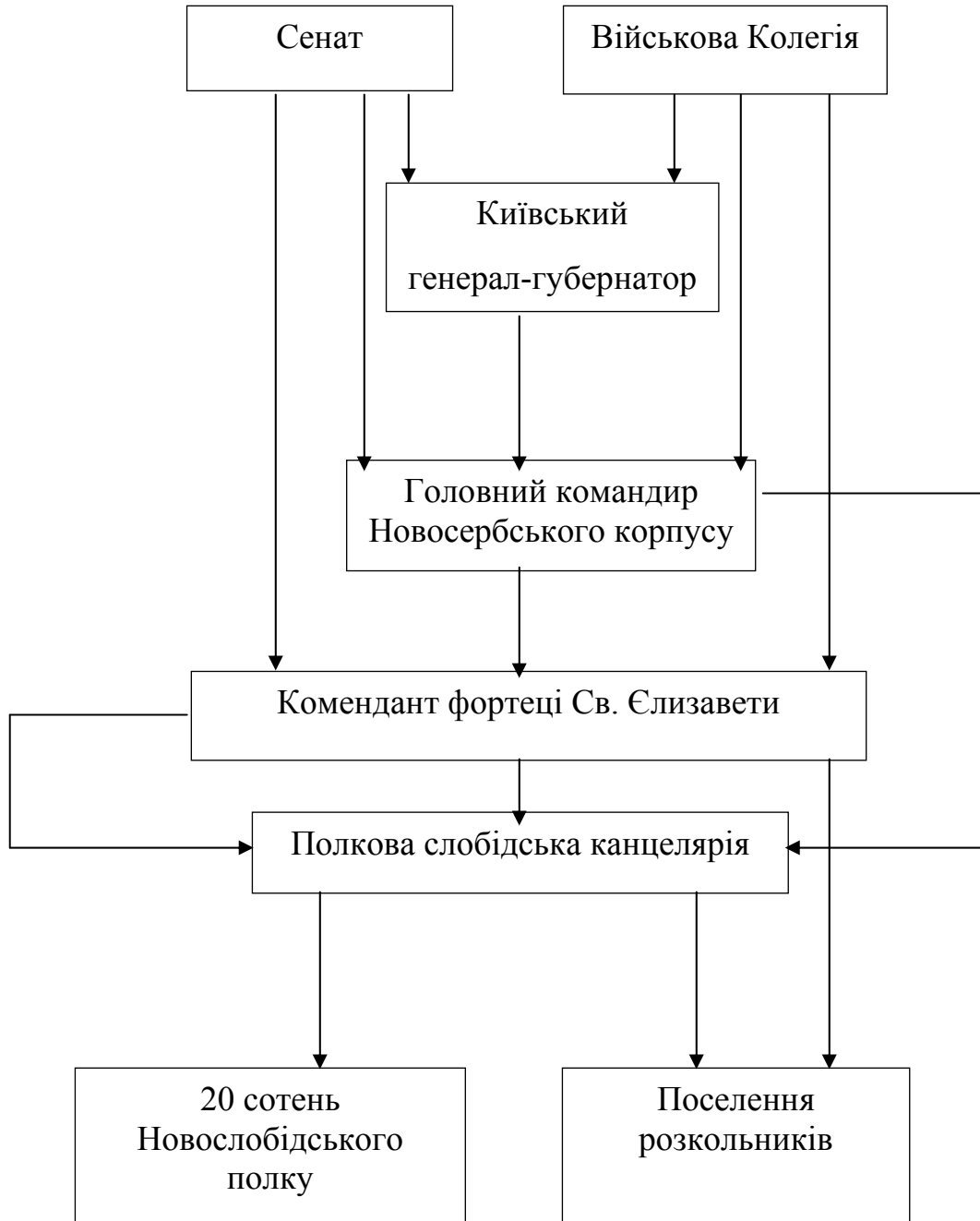
Звання	Кількість посад за штатом	Земельне жалування (в десятинах на кожного)	Грошове жалування *
Полковий штат			
Полковник	1	600	
Полковий обозний	1	400	
Полковий суддя	1	300	
Полкові осавули	2	200	
Полковий ротмістр	1	200	
Полкові писарі	2	200	60
Полковий хорунжий	1	200	60
Лікар	1	140	120
Цирульники	2		18
Полковий городничий	1	100	
Полковий отаман	1	100	
Підпрапорні	50	80	
Полкова канцелярія:			
канцеляристи	3	80	24
писарі	3	50	12
Полкові гармаші (пушкарі)	30 (по 5 на 6 гармат)	невідомо	
Полкові музики:			
Сурмачі	3		24
Литаврист	1		24
Сотенний штат (на кожному із 20 сотень)			
Сотник	1	200	
Сотенний отаман	1	60	
Писарі	2	50	
Хорунжий	1	60	
Сотенні осавули	2	50	
Виборні козаки	50	50	
Козаки підпомічники	450	25	
Разом:			

* Грошове жалування виплачувалося службовцям полкової канцелярії, полковому осавулу, лікарю, цирульникам, полковим музикам.

³ ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Спр. 1145. – Арк. 31–34зв.

Додаток Д

Схема управління Новослобідського козацького полку

Додаток Ж

Список поселень Новослобідського козацького полку в 1754–1763 рр.⁴.

Населений пункт	Рік заснування	Кількість населення (душ чоловічої статі) до утворення Новоросійської губернії							
		01.02 1754р.	01.11 1754р.	01.09 1755р.	01.01 1756р.	01.07 1757р.	01.01 1758р.	01.01 1759р.	01.01 1763р.
1. Калужино	1741	204	327	426	435	435	534	609	834
2. Кам'янка Омельницка	1741	261	486	534	546	552	558	564	504
3. Боянська (Обоянська)	1741	168	315	375	456	465	453	498	603
4. Тройницька (Куцеволівка, Воронівка)	1740	–	195	174	261	357	348	459	426
5. Мишурии Ріг	1738	504	678	639	732	732	690	732	864
6. Бородаївка	1740	360	705	687	750	771	825	1020	1104
7. Пушкарівка	1740	129	210	300	462	462	591	660	834
8. фортеця Св. Єлизавети	1752	–	201	447	483	591	501	501	828
9. Новоархангельськ	1754	–	342	426	450	510	516	609	609
10. Красная Слобода	1754	–	204	315	333	351	339	399	429
11. Плетений Ташлик	1754	–	279	384	384	453	369	348	417
12. Грузькая	1754	–	270	399	402	486	498	633	996
13. Аджамка	1754	–	825	714	771	828	846	879	1170
14. Вершинокам'янка	1754	–	189	270	270	336	402	453	639
15. Мурзинка	1754	–	408	714	771	948	1176	1149	1890
16. Бешка (Головковка)	1754	–	105	240	240	300	336	411	633
17. Овнянка	1754	–	240	357	372	408	423	543	762
18. Верблюжка	1754	–	255	342	357	411	363	483	642
19. Омельницка (Лихівка)	1754	–	387	507	552	588	630	768	1074
20. Домотканкань (Глинська)	1754	–	819	885	885	885	885	954	963
21. Виска (Великі Виски)	1754	–	183	267	267	327	354	396	395

⁴ Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858). – М., 1976. – С. 86–87.

Додаток Ж (продовження)

22. Зелена	1754	–	48	117	117	107	114	153	329
23. Ольшанка	1755	–	–	66	69	93	147	147	147
24. Княжі Буераки	1755	–	–	30	30	42	51	–	–
25. Добрянка	1755	–	–	24	24	63	159	144	186
26. Ингульська	1755	–	–	15	27	45	51	54	714
27. Разсоховатка (Піщаний Брід)	1756	–	–	–	–	18	18	18	86
28. Калинівка	1756	–	–	–	–	39	39	57	72
29. Комісарівка	1756	–	–	–	–	3	3	3	12
30. Орел (м. Ольвіополь)	1757	–	–	–	–	54	51	72	123
31. Свистунівка	1757	–	–	–	–	105	105	132	–
32. Хутір Макагона	1757	–	–	–	–	–	18	39	–
33. Жовта	1758	–	–	–	–	–	–	102	102
34. Злинка	1757	–	–	–	–	237	216	216	149
35. Клинці	1757	–	–	–	–	–	–	–	97
36. Тишківка		–	–	–	–	–	–	–	243
37. Тернівка		–	–	–	–	–	–	–	648
38. Лиса Гора (Бикова)	1757	–	–	–	–	48	15	15	20
Всього		1626	7671	9654	10446	12050	12625	14220	19645
%		8,28	39,05	49,14	53,17	61,34	64,27	72,38	100

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І. АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Центральний державний історичний архів (м. Київ)

Ф. 51 : Генеральна військова канцелярія

Оп. 1

1. Спр. 972 : Листи генерал-майора Глебова про виселення жителів задніпровських сотень Миргородського і Полтавського полків з території Нової Сербії (28 листопада – 5 грудня 1753 р.). – 5 арк.

2. Спр. 1295 : Справа про призначення депутатів від Лівобережної України в Комісію по розгляду взаємних претензій сербських і українських поселенців на Задніпров'ї (29 листопада – 29 грудня 1753 р. – 25 вересня 1755 р.). – 11 арк.

3. Спр. 1719 : Справа про заборону коменданту фортеці Св. Єлизавети Глебову пропускати біглих міщан, козаків і посполитих в Нову Сербію та про пересилку в Генеральну військову канцелярію відомостей про кількість біглих міщан з м. Кременчук та ін. міст (5 березня 1757 – 11 липня 1760 р.). – 97 арк.

4. Спр. 1725 : Справа про зобов'язання Миргородської полкової канцелярії не пропускати жителів Лівобережної України в Нову Сербію без попередньої перевірки документів. (8 липня – 13 серпня 1757 р.). – 4 арк.

5. Спр. 2076 : Справа про повернення в свої полки втікачів у Нову Сербію з Полтавського, Лубенського, Чернігівського, Київського та Переяславського полків (16 червня 1760 – 3 травня 1764 р.). – 30 арк.

6. Спр. 2077 : Рапорти Прилуцької і Стародубської полкових канцелярій про переселення жителів їх полків у Нову Сербію (21 липня – 5 серпня 1760 р.). – 2 арк.

7. Спр. 2080 : Ордер Миргородської полкової канцелярії про повернення жителів полку, що переселилися у Нову Сербію та про заборону нових переселень (8 листопада 1760 р.). – 2 арк.

8. Спр. 2133 : Справа про повідомлення в Сенат про необхідність врегулювати поштовий зв'язок Лівобережної України з Новою Сербією через м. Кременчук (18 березня 1760 р.). – 11 арк.

9. Спр. 2296 : Справа про втечі миргородських козаків в Нову Сербію (15, 20 травня 1762 р.). – 4 арк.

Оп. 3

10. Спр. 11214 : Матеріали про заселення Нової Сербії / наряди для необхідних робіт козаків з Лівобережної України; утиски та виселення козаків і посполитих задніпровських сотень Миргородського полку, землі яких відійшли під Нову Сербію; заборона переселення в нову Сербію жителів Лівобережної України і Запорізької Січі та ін. (19 березня 1752 – 21 травня 1763 рр.). – 937 арк.

11. Спр. 12277 : Справа про участь у заселенні Нової Сербії жителів Лівобережної України та про висилку козаків на будівництво фортеці Св. Єлизавети (27 січня – 2 червня 1754 р.). – 167 арк.

12. Спр. 12771 : Справа про заготівлю та відправку в Петербург дичини для імператорського двору та в Москву гетьману К. Розумовському (30 серпня 1755 – 23 грудня 1764 рр.). – 567 арк.

13. Спр. 13378 : Справа про поновлення компанійського полку на задніпровських форпостах на дистанції від гирла Сухого Ташлика (19 квітня – 3 травня 1755 р.). – 8 арк.

14. Спр. 13510 : Справа про оголошення царського указу про повернення з Польщі російських підданих-втікачів і поселення їх у Новій Сербії (11 грудня 1755 – листопада 1759 рр.). – 135 арк.

15. Спр. 13868 : Справа про з'ясування Полтавською полковою канцелярією походження отамана Швидкого та ін. жителів Нової Сербії зі

слободи Дюмотканської / також Пінської/ для розслідування скарги Орлянської сотенної старшини за перешкоди жителям сотні в користуванні о. Великий на р. Дніпро та захоплення їх майна (4 вересня 1756 – 26 травня 1757 рр.). – 14 арк.

16. Спр. 16310 : Справа про арешт комендантом фортеці Св. Єлизавети Муравйовим сотника Орлянської сотні Осовецького з козаками на землях, спірних між Новою Сербією і Полтавським полком (29 грудня 1759 – 28 лютого 1760 р.). – 22 арк.

17. Спр. 16802 : Справа про організацію боротьби з гайдамацькими загонами / 100 чоловік/ під керівництвом Микити Лисого та Грицька Гриви у Чутовому Лісі / Нова Сербія / (17 жовтня 1761 – 12 січня 1762 рр.). – 19 арк.

18. Спр. 16982 : Справа про боротьбу за землі між Запорізькою Січчю і Новосербським Слобідським полком (21 червня 1761 – 10 червня 1762 рр.). – 178 арк.

19. Спр. 16985 : Справа про розшук гайдамаків на території Новосербського Слобідського полку (12 – 21 липня 1761 р.). – 18 арк.

20. Спр. 17353 : Справа про організацію мережі пакет-пошт від слобідських полків до фортеці Св. Єлизавети (22 листопада – 31 грудня 1762 р.). – 5 арк.

21. Спр. 17421 : Справа про заборону збирати мито з продовольства, яке провозилося на Запоріжжя (16 травня – червня 1762 р.). – 5 арк.

22. Спр. 18281 : Справа про повернення на Лівобережну Україну 900 козаків, які перебували на службі при фортеці Св. Єлизавети та м. Архангельському (5 жовтня 1753 – 27 вересня 1762 рр.). – 7 арк.

Ф. 59 : Киевская губернская канцелярия

Оп. 1

23. Спр. 2158 : Дело о назначении полковника Глебова комендантом крепости Св. Елизаветы (7 сентября 1752 – 4 октября 1752 г.). – 13 л.

24. Спр. 2159 : Дело о назначении бригадира Глебова комендант г. Архангельска (12 –20 ноября 1752 г.). – 6 л.

25. Спр. 2339 : Паспорт, выданный генерал-майором Хорватом адъютанту Адабашеву для проезда из Новой Сербии в г. Москву (10 января 1753 г.). – 1 л.

26. Спр. 2425 : Дело по обвинению полковника Киевского гарнизона Миронова в нанесении побоев пограничному комиссару Литвинову (7–20 октября 1753 г.). – 8 л.

27. Спр. 2449 : Дело о найме подрядчиков для постройки карантинного дома в Новой Сербии (13 ноября 1754 – 9 марта 1755 гг.). – 12 л.

28. Спр. 2546 : Дело о постройке таможни в слободе Добрянке (4 февраля 1755 – 31 декабря 1756 гг.). – 79 л.

29. Спр. 2660 : Доношение канцелярии в Коллегию иностранных дел о запрещении жителям Слободского полка селиться по берегам реки Самоткани, принадлежащей Запорожской Сечи (июль 1755 г.). – 5 л.

30. Спр. 2692 : Письма генерал-губернатора директору Злынской таможни о выборе места для переселения на границу жителей слободы Злынки и перенесении таможни (31 января 1755 г.). – 2 л.

31. Спр. 3226 : Дело о выдаче канцелярией денежных сумм купцу г. Бахмута Гаврилову, поставлявшему продовольствие на склады г. Киева и крепости Св. Елизаветы (4 июня – 30 сентября 1759 г.). – 10 л.

32. Спр. 3745 : Доношение жителей раскольничьей слободы Клиницы М. Исаева, В. Яковлева, И. Кучубеева, В. Иванова, С. Малафеева и Д. Козмина о выдаче паспортов на проезд в русскую армию для доставки продовольствия (11 июня 1761 г.). – 1 л.

33. Спр. 3897 : Дело о распространении указа Сената о запрещение ввоза из-за границы в Запорожскую Сечь и Новую Сербию спиртных напитков и вывоза за границу золотой и серебряной монеты (24 декабря – 28 марта 1763 г.). – 20 л.

34. Спр. 3947 : Дело по обвинению поручика Пермского драгунского полка Яснецкого и жителей слободы Пушкаревки в нанесении побоев запорожским казакам, порубке леса, принадлежащего Запорожской Сечи, запрещении ловли рыбы в реке Самоткань, допросы гайдамаков Баранниченко Алексея и Кучера Тимофея, задержанных сотником Диком в Новосербских дачах (21 июня 1762 – 14 января 1763 гг.). – 54 л.

35. Спр. 3948 : Дело о задержании в урочище Сухой Саксагани компанейским атаманом и казаками жителей м. Решевка Гадяцкого полка Гордеенка, Дамченко и запорожских казаков Косогора Данилу, Рекало Ивана и др. из Запорожской Сечи с солью и рыбой (23 апреля – 15 июня 1762 г.). – 8 л.

36. Спр. 4172 : Определение канцелярии и доношение генерал-поручика Мельгунова о выдаче паспортов и прогонных денег казаку крепости Св. Елизаветы Заграбскому, вахмистру Киевской рейтарской Рощепкину, капралу Жукову, рейтару Бабинусу, командированным в м. Гомель и слободу Ветку для возвращения беглых русских подданных и поселения их около Новой Сербии при урочище Лысых гор (28 сентября 1763 г.). – 4 л.

Ф. 269 : Канцелярія гетьмана К.Розумовського

Оп. 1

37. Спр. 1624 : Указ Коллегии иностранных дел о поселении выходящих из Польши за Днепром на правах казаков под ведением коменданта крепости Св. Елизаветы (1754 г.). – 1 л.

38. Спр. 1882 : Дело о разборе жалоб запорожцев на заселение их земель (1756 г.). – 16 л.

39. Спр. 2671 : Указ Сената о поручении генералу Юсту следствия по делу об ограблении и разорении поселенцев при крепости Св. Елизаветы запорожскими казаками (1758 г.). – 1 л.

40. Спр. 2684 : Указ Сената о принятии мер против нападения запорожцев на поселенцев Новой Сербии (1758 г.). – 1 л.

41. Спр. 2690 : Указ Сената о расследовании дела об ограблении польских подданных казаками, поселенными при крепости Св. Елизаветы (1758 г.). – 1 л.

42. Спр. 2733 : Доношение Генеральной войсковой канцелярии и черновики ордера о необходимости учреждения почты между Кременчугом и Новой Сербией (1759 г.). – 4 л.

43. Спр. 2828 : Указ Сената об описании запорожских земель и выдаче Войску Запорожскому жалованной грамоты на них (1759 г.). – 1 л.

44. Спр. 2923 : Указ Сената об описании запорожских земель (1760 г.). – 1 л.

45. Спр. 2924 : Указ Сената о запрещении украинским жителям селиться в Новой Сербии (1760 г.). – 1 л.

46. Спр. 3606 : Дело о нападении гайдамаков на слободу Ташлык (1761 г.). – 53 л.

47. Спр. 3625 : Дело о производстве следствия по вопросу о притеснении запорожских казаков жителями Новой Сербии. 1761 г. – 8 л.

48. Спр. 3729 : Дело о запрещении передерживать гайдамаков и лиц не имеющих паспорта в Новой Сербии (1761 г.). – 2 л.

49. Спр. 3837 : Дело о выводе из Запорожья военных команд, находящихся там для борьбы с гайдамаками (1762 г.). – 7 л.

50. Спр. 3967 : Указ Сената об увеличении хлебного жалования запорожцам (1762 г.). – 1 л.

51. Спр. 3969 : Указ Сената об описании запорожских земель (1762 г.). – 1 л.

52. Спр. 4107 : Указ Сената о производстве следствия над запорожским городовым полковником М. Семеновым, обвиняемым в разорении слобод при крепости Св. Елизаветы (1763 г.). – 1 л.

53. Спр. 4108 : Указ Сената о производстве следствия над запорожским городовым полковником М. Семеновым, обвиняемым в разорении слобод при крепости Св. Елизаветы (1763 г.). – 1 л.

54. Спр. 4116 : Указ Сената об отправке нарочного для расследования дела о сожжении слобод при крепости Св. Елизаветы запорожским полковником М. Семеновым (1763 г.). – 1 л.

55. Спр. 4261 : Указ Сената об отправке казаков на форпосты (1764 г.). – 1 л.

Ф. 128 : Киево-Печерская Лавра

Оп. 1. Заг.

56. Спр. 134 : Об освящении в крепости Св. Елизаветы Евангелия, икон и хоругви на просьбу генерал-майора Алексея Глебова (1755 г.). – 15 л.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (м. Київ)

Ф. 3806 : Н.Д. Полонська-Василенко

Оп. 1

57. Спр. 3 : Рукопис монографії “Очерки по истории заселения Южной Украины в сер. XVIII века”. /1734–1775 pp./ главы I–III. – 13 арк.

58. Спр. 4 : Рукопис монографії “Очерки по истории заселения Южной Украины в сер. XVIII века”. /1734–1775 pp. / главы IV–VII. – 171 арк.

59. Спр. 5 : Неповний текст монографії “Очерки по истории заселения Южной Украины в сер. XVIII века”. / 1734–1775 pp. / (другий примірник). – 152 арк.

60. Спр. 9 : Робота “Склад людності Новосербських полків”. – 222 арк.

61. Спр. 11 : Виписки з архівних матеріалів до теми “Заселення Южної України в середині XVIII ст.” – 77 арк.

Оп. 2

62. Спр. 1 : Работа Полонської-Василенко “Заселення Південної України XVIII ст.” – 145 арк.

63. Спр. 2 : Работа Полонської-Василенко “Україна в XVIII ст.” – 228 арк.

Інститут рукопису

Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського

Ф. V : Одеськое общество истории и древностей

Оп. 1

64. Спр. 1–103 : Привилей Владислава IV ; выписки из курских отказных книг, императорские указы Новороссийским генерал–губернаторам... документы (1646–1793 гг.). – 256 л.

65. Спр. 221–448 : Акты, относящиеся к управлению Новороссийским краем:... (1738–1797 гг.). – 556 л.

66. Спр. 462–546 : Гавриил – архиепископ Екатеринославский, Херсонский, Таврический / Сборник указов русских императоров и Сената... (1738–1799 гг.). – 333 л.

Ф. IX : Архив крепости Св. Елизаветы

Оп. 1

67. Спр. 38–73 : Промемория о передаче дел Слободского казачьего полка в Киев; рапорты начальников Черно–ташлыкского форпоста о состоянии границ, о действиях гайдамацких отрядов и по др. вопросам (1753, 1762 гг.). – 67 л.

68. Спр. 74–80 : Ведомость о расположении форпостов и о количестве людей и оружия в них и рапорты сотников и полковников о состоянии форпостов, о самовольных покосах сена и др. вопросам (1753 – 1763 гг.). – 14 л.

69. Спр. 81–110 : Рапорты сотников и командиров команд и форпостов о свирепствующей в Сечи Запорожской моровой язве и об усилении предохранительных мер и по др. вопросам (февраль 1753 – июль 1765 гг.). – 62 л.

70. Спр. 111–127 : Рапорты о привлечении к ответственности за грабеж, об осмотре места для строительства крепости, о задержании беспаспортных людей и др. вопросам (май 1754 г.). – 32 л.

71. Спр. 132–214 : Переписка коменданта крепости Св. Елизаветы генерала Глебова с Киевским генерал–губернатором, русским резидентом в Константинополе Обресковым, Турецким пашою, Молдавским господарем Гикой, переводчиком султана Стефановичем и агентурные сведения о состоянии Турции, об убийстве двух казаков и др. вопросам (31 мая 1754 – 1 ноября 1755 года). – 156 л.

72. Спр. 251–256 : Рапорты бургомистра Елисаветграда коменданту крепости и ведомость о проживающих в городе мещанах и др. документы (май 1757 г.). – 25 л.

73. Спр. 273–297 : Указы Сената, Военной коллегии, губернских и наместнических правлений, оберкригкомиссариатской комиссии и промемории, полученные комендантской канцелярией крепости Елизаветы (июнь 1757 – февраль 1785 г.). – 48 л.

74. Спр. 315–338 : Ордера Слободской полковой канцелярии и коменданта крепости Св. Елизаветы о заготовке сена, о действиях гайдацких отрядов, о свирепствующей в Турции чуме и др. вопросам (июнь 1758 г.). – 48 л.

75. Спр. 457–498 : Ордера коменданта крепости Св. Елизаветы и рапорты сотников о возврате долга и о выделении команд для поимки гайдамаков (май 1758 – декабрь 1759 г.). – 67 л.

76. Спр. 625–650 : Рапорты и ведомости сотников о расходе денег на продовольствие и фураж для турецкого посла и татарских посланников, их свиты и лошадей (1759 г.). – 30 л.

77. Спр. 651–675 : Дело о воровстве в слободе Пещанный Брод Павлом и Григорием Моспановыми лошадей (1759 г.). – 33 л.

78. Спр. 676–712 : Указы Сената, Военной коллегии, рапорты и доношения, полученные в комендантской канцелярии крепости Св. Елизаветы (1759 г.). – 50 л.

79. Спр. 742–772 : Рапорты и доношения о нанесении оскорблений протопопу, о прибывших на поселение новых людей и др. вопросам (1759 г.). – 40 л.

80. Спр. 773–781 : Следственное дело о наезде /нападении/ Омельницкого сотника Лишевского на слободу седьмой роты Пандурского полка шанца Чанаду (1759 г.). – 27 л.

81. Спр. 782–836 : Ордера коменданта крепости Св. Елизаветы, промемории, рапорты и доношения о строительстве перевоза через р. Буг, взыскания долга, розыске лиц, обвиняемых в воровстве и др. вопросам (1759–1761 гг.). – 82 л.

82. Спр. 843–890 : Рапорты сотников и казаков Полковой слободской канцелярии о взыскании с должников денег, о самовольном выезде в Польские области, о причинении обид и др. вопросам и ордера Поковой слободской канцелярии (1760 г.). – 74 л.

83. Спр. 891–901 : Дело о незаконном отнятии командами Самборского шанца и гусарами скота у жителей слободы Мурзинки и о требовании их выкупа за возвращение скота хозяевам (январь – декабрь 1760 г.). – 17 л.

84. Спр. 905–945 : Рапорты и доношения в Полковую слободскую канцелярию о причислении новопоселенцев к казачьему званию, а не мещанству, о продаже лошадей, о побеге жителей крепости Св. Елизаветы и др. вопросам (февраль – апрель 1760 г.). – 77 л.

85. Спр. 1001–1006 : Рапорты об убийстве гайдамаками поручика и двух драгун и об уводе ими лошадей (март 1760 г.). – 8 л.

86. Спр. 1007–1011 : Ордера коменданта крепости Св. Елизаветы Муравьева слободскому полку о снаряжении обывательских подвод и охраны для перевозки в крепость семи пушек (апрель 1760 г.). – 7 л.

87. Спр. 1025–1044 : Рапорты в Полковую слободскую канцелярию о бежавших солдатах, о прибудившихся к воинским табунам лошадях и др. вопросам (сентябрь 1760 г.). – 33 л.

88. Спр. 1045–1047 : Ордера Гарнизонной канцелярии крепости Св. Елизаветы сотнику слободы Мурзинки с результатами рассмотрения его рапорта о задержании за воровство двух волов гусар Хорватова полка Павла Серетенка (ноябрь 1760 г.). – 5 л.

89. Спр. 1048–1068 : Указы Военной коллегии, ордера, отношения, рапорты, ведомости и клятвенные обещания о зачислении отставных от полевой службы офицеров в гарнизонные полки, о наказании солдат и др. вопросам (1760 г.). – 38 л.

90. Спр. 1128–1145 : Указы Киевской губернской канцелярии о заселении Новой Сербии; штаты и содержание вновь создаваемых полков; ордера, рапорты и переписка по делу об избиении пушкарем Осипом Богоносом Хорунжего Василия Коляду (1760–1762 гг.). – 35 л.

91. Спр. 1150–1173 : Рапорты сотников в Полковую слободскую канцелярию о задержании запорожских казаков, не имеющих паспортов. –

92. Спр. 1174–1179 : Ордера коменданта крепости Св. Елизаветы о запрещении сотникам и старшине использовать поселенцев слобод для своих нужд и переписка по этому вопросу (март 1761 г.). – 12 л.

93. Спр. 1183–1187 : Ордера и приказы Полковой слободской канцелярии сотникам, узнать, не укриваются ли по слободам запорожские казаки без паспортов. – (1761 г.). – 23 л.

94. Спр. 1192–1194 : Письмо Семена Лешенко в Полковую слободскую канцелярию с просьбой, разрешить Ему поселиться у дяди в слободе Аджамке. – (1761 г.). – 15 л.

95. Спр. 1195–1199 : Рапорты Бешковского сотника Гарнизонной канцелярии крепости Св. Елизаветы о прибывших в слободу Бешка поселенцах и ордера бригадира и коменданта крепости Муравьева по этому поводу (март 1761 г.). – 9 л.

96. Спр. 1200–1212 : Указы Сената Гарнизонной канцелярии крепости Св. Елизаветы и промемории (март – апрель 1761 г.). – 20 л.

97. Спр. 1278–1279 : Дело по жалобе атамана Н.Швыдкого на побои подпрапорного Чернопольского. – (1760 г.). – 16 л.

98. Спр. 1305–1318 : Ордера коменданта крепости Св. Елизаветы Муравьева и рапорты сотников по делу об отнятии у полтавских купцов волов с повозками и товарами в урочище, принадлежащим запорожским казакам (1761 г.). – 26 л.

99. Спр. 1345–1354 : Табель о состоянии Слободского казачьего полка и рапорты по этому вопросу (1761 г.). – 19 л.

100. Спр. 1355–1367 : Ордера коменданта крепости Св. Елизаветы бригадира Муравьева о переводе сотника ингульского Лисаневича сотником в слободу Высь и рапорты о выделении ему пахотной земли и лугов (1761 г.). – 24 л.

101. Спр. 1368–1421 : Рапорты и доношения о смене команд на форпостах, о выдаче паспортов, и др. вопросам (1761 г.). – 108 л.

102. Спр. 1422–1442 : Ордера коменданта и рапорты казацких сотников о постое Брянского ландмилицкого полка в слободе Каменке. – (июль 1761 г.) – 38 л.

103. Спр. 1472–1486 : Ордера, рапорты и ответы по поводу задержания беспаспортного казака и по жалобе Федора Цебра на сотника Бутовича за избиение (январь – август 1762 г.). – 20 л.

104. Спр. 1501–1503 : Дело по жалобе казака сотни Городынской Григория Носенко с товарищами об отобрании у них сотником слободы

Мурзинки шерсти, заготовленной ими для Московской суконной мануфактуры (2–15 июля 1762 г.). – 6 л.

105. Спр. 1505–1506 : Предписание полковому обозному о приведении к присяге старшин и казаков Слободского казачьего полка на верность Екатерине Алексеевне – императрице Всероссийской (13–19 июля 1762 г.). – 4 л.

106. Спр. 1507–1526 : Ордера, промемории и рапорты о назначении пушкарями Слободского полка жителей слободы Тройницкой Андрея Дундука и Ивана Цебро и слободы Овнянской Герасима Олейниченко и переписка об их правах земельной собственности (24 июля 1762 г.). – 33 л.

107. Спр. 1527–1578 : Рапорты и доношения Полковой слободской канцелярии комендантской канцелярии крепости Св. Елизаветы о выдаче паспортов на свободный проезд по торговым и личным делам (июль – октябрь 1762 г.). – 73 л.

108. Спр. 1579–1596 : Предписания подполковника Абахоф фон Эхта капитану Четову о заготовке провианта, о приведении к присяге драгуна, о перемещении личного состава, порядке содержания полков и др. вопросам (июль – октябрь 1762 г.). – 34 л.

109. Спр. 1597–1598 : Доношения и ведомость кригсцалмейстера Браилова о приходе и расходе денежной Сербской суммы за майскую треть (1762 г.). – 36 л.

110. Спр. 1611–1618 : Рапорты о заготовке сена, о состоянии Слободского казачьего селения, о нападении запорожских казаков и об увозе ими печеного хлеба, ведомости отлучек и нарядов рядовых и мастеровых по крепости Св. Елизаветы (октябрь 1762 г.). – 15 л.

111. Спр. 1626–1647 : Рапорты, отношения, таблицы о состоянии Слободского казачьего полка, о прибыли и убыли людей (ноябрь 1762 – январь 1763 гг.). – 46 л.

112. Спр. 1670–1682 : Ордера и рапорты о задержании жителя польской слободы Покотиловка Павла Шугайла по обвинению в воровстве лошадей и рогатого скота; реляции о победах русских войск в Померании (1762 г.). – 26 л.

113. Спр. 1708–1727 : Табель о состоянии Слободского казачьего полка и переписка по жалобе Михаила Проходы на притеснения новопоселенцев сотником плетеноташлыцким Молчаном (1762 г.). – 43 л.

114. Спр. 1728–1776 : Ордера Слободского полка канцелярии, рапорты сотников и промемории казаков о спорах за землю, об оскорблении, пропаже лошадей, о временном исполнении должности сотника и др. вопросам (1762 г.). – 70 л.

115. Спр. 1777–1778 : Указы Гарнизонной канцелярии крепости Св. Елизаветы об отпуске денежного содержания обер- и унтер-офицерам, капралам и нижним чинам гусарского Хорватского полка Новосербского корпуса (20–27 марта 1762 г.). – 4 л.

116. Спр. 1779–1825 : Ордера коменданта крепости Св. Елизаветы Муравьева и рапорты к нему о состоянии новопоселенных слобод, о прибыти и убыти людей, о беглых рекрутах и др. вопросам. 1762 г. – 80 л.

117. Спр. 1845–1875 : Указы, ордера и рапорты о взятии на учет денщиков, о выходе из мещанства и вступлении в казачье звание, о выдаче паспортов на свободный проезд и др. вопросам (октябрь 1763 – январь 1764 гг.). – 45 л.

118. Спр. 1896 : Экстракт из дела о казенных товарах, привозимых в крепость Св. Елизаветы (1763 г.). – 8 л.

119. Спр. 1897–1903 : Ордера коменданта крепости Св. Елизаветы Муравьева и рапорты писарей Гарнизонной канцелярии Щербинова и Лобовского о переводе по службе и об освобождении от налогов (1763 г.). – 8 л.

120. Спр. 1904–1911 : Переписка по вопросу о заселении новых слобод выходцами из заграницы и о принятии ими русского подданства (1763 г.). – 12 л.

121. Спр. 1912–1953 : Указы, ордера, промемории, рапорты и др. документы об учреждении почты, об усилении границ, о нападении поляков на новопоселенные слободы, о поимке бежавших колодников и др. вопросам (1763 г.). – 62 л.

122. Спр. 1961–1965 : Рапорты Слободской полковой канцелярии Гарнизонной канцелярии крепости Св. Елизаветы о побеге жителей слободы Новоархангельской в Польшу в связи с отсутствием топлива для топления изб (1763 г.). – 8 арк.

123. Спр. 1966–2037 : Указы, ордера, отношения и рапорты о перемещении личного состава, полученные комендантской канцелярией крепости Св. Елизаветы (1763, 1787, 1795 гг.). – 150 л.

124. Спр. 2080–2093 : Указы Сената, Военной коллегии, Коллегии иностранных дел и др. документы, полученные комендантской канцелярией крепости Св. Елизаветы (1764 г.). – 18 л.

125. Спр. 2094–2104 : Указы Елисаветградской Гарнизонной канцелярии о расчете с подрядчиками за поставку фуража и провианта (1764 г.). – 16 л.

126. Спр. 2108 : Рапорты сотников Слободской полковой канцелярии о выдаче паспортов жителям слобод на свободный проезд, о заготовке леса для строительства, о нападении поляков, именные списки арестантов, содержащихся в Елисаветградском остроге (1764 г.). – 55 л.

127. Спр. 2109–2166 : Ордера, промемории, отношения и рапорты о заселении вновь основанных слобод, о приблудившихся лошадях и скоте, о наказании за преступления и др. вопросам (1765 г.) – 112 л.

128. Спр. 2167–2182 : Ордера и рапорты о поиске бежавших солдат и погашении задолжности офицерами (1765 г.). – 30 л.

Ф. X : Всеукраїнська Академія Наук

129. Спр. 15325–15326 : Шевченко С. Боротьба за торгівельні шляхи на території сучасної Зінов'ївщини (1927 р.). – 69 арк.

130. Спр. 17025 : Гавриленко Т. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина і Лизаветщина) (20–30 рр. XX ст.). – 4 арк.

131. Спр. 17255 : Гуслистий Кость. Пікінерські заворушення 1767 і бунт 1769–1770 рр. [стаття]. (20–30 рр. XX ст.). – 43 арк.

132. Спр. 18258–18259 : Ткаченко Микола. Утворення Нової Сербії на запорізьких землях в 1752 р. [розвідка / рукопис та машинописна копія] (20 рр. XX ст.). – 65 арк.

Ф. 42 : Полонська-Василенко Н.Д.

Оп. 1

133. Спр. 15 : [Полонська–Василенко Наталія Дмитрівна]. Новоросійська губернія. [...] Машинопис. – 15 арк.

134. Спр. 16 : Ограничения Новоросийской губернии. – 63 л.

135. Спр. 21 : Українське населення. Про колонізацію Новоросійської губернії. – 15 арк.

136. Спр. 267 : Розділ 5. “Адміністрація. Нова Сербія”. Монографія з історії Новоросії. – 51 арк.

Державний архів Дніпропетровської області

Ф. Р-1684 : Екатеринославская губернская архивная комиссия

Оп. 2

137. Спр. 122 : Канцелярія Новосербського корпусу (1754–1764 рр.). – 206 арк.

Державний архів Херсонської області

Ф. 14 : Херсонська (Новоросійська) губерньська креслярня

Оп. 1

138. Спр. 1 : Указы Новороссийской губернской канцелярии об отводе земли близ балки Терновки прапорщику Устиновичу (1 января 1770 – 22 ноября 1779 гг.). – 5 л.

Оп. 5

139. Спр. 7 : Дело о составлении ведомости пригодных к поселению земель в Елисаветградской, Славянской, Херсонской провинциях (ведомость о числе поселян в Елисаветградской, Славянской, Херсонской провинциях) (10 марта – 27 ноября 1778 гг.). – 22 л.

140. Спр. 24 : Дело о закреплении за генерал-поручиком В.А. Чертковым земли, проданной ему бригадиром Н. Одобашем (17 марта 1778 – 18 ноября 1782 гг.). – 15 л.

Дніпропетровський історичний музей ім. Д.Яворницького. Архів

Ф. 13 : Канцелярія Новосербского корпусу

141. КП–38211/АРХ – 222 : Полученные указы, сообщения, доезды и репорты секретные, октября месяца 1758 года (10 сентября – 28 октября 1758 гг.). – 28 арк.

142. КП–38212/АРХ – 223 : Дело из главной канцелярии Новосербского корпуса (1762 г.). – 85 арк.

143. КП–38299/АРХ – 309 : Общественной консилиум (6 июня 1762 г.). – 11 арк.

II. ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

144. Андриевский А. Дела, касающиеся запорожцев (1715–1774) / А. Андриевский // ЗООИД. – Т. 14. – 1886. – С. 283–719.

145. Андриевский А. Дела, касающиеся запорожцев (1717–1774) / А. Андриевский // ЗООИД. – Т. 17 – 1894. – С. 85–155.
146. Андриевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления / А. Андриевский. – К., 1886.
147. Андриевский А. Материалы по истории Запорожья и пограничных сношений (1743–1767) / А. Андриевский // ЗООИД. – Т. 16 – 1893. – С. 117–267.
148. Архів Коша Нової Запорозької Січі : Опис справ 1713–1776 / АН України; Інститут української археографії та ін. / І.Л. Бутич (відп.ред.) Любов Захарівна Гісцова (упоряд.), Людмила Ярославівна Демченко (упоряд.). — 2 вид., доп. і випр. – К. : Наук. думка, 1994. – 232 с.
149. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775 : Корпус документів / П.С. Сохань (ред.кол.) Л.З. Гісцова (упоряд.). – К. : Наук. думка, 1998. – . – (Джерела з історії українського козацтва). – Т. 1 – 1998. – 695 с.; Т. 2 – 1998. – 750 с.; Т. 3 – 1998. – 952 с.; Т. 4 – 1998. – 888 с.
150. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. / Зб. документів. – К. : Наукова думка, 1970. – 660 с.
151. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию / С предисловием и послесловием С.Е. // Киевская старина – 1883. – Т. 7. – № 9–10. – С. 135–199.
152. Канцелярія Новосербського корпусу (1754–1764 рр.) / В. Мільчев (упоряд.), О. Посунько (упоряд.). – Запоріжжя, 2005. – 442 с. – (Джерела з історії Південної України; Т. 7).
153. Ласковский Ф. Карты, планы и чертежи к 3-й части “Материалов для истории инженерного искусства в России” / Ф. Ласковский. – СПб. : в типографии Императорской академии наук, 1866. – 53 с.
154. Материалы для местной истории // ЗООИД. – Т. 6. – 1867. – С. 601–605.
155. Материалы для местной истории // ЗООИД. – Т. 8. – 1872. – С. 267–

156. Никифороенко Н.А. Щоденник подорожі І.А. Гільденштедта Єлизаветградською провінцією (травень – липень 1774 року) / Н.А. Никифороенко // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету : Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип. 4 (5). – 1999. – С. 15–39.

157. Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття / А.В. Пивовар. – К. : Академперіодика, 2003. – 336 с.

158. Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Т. XIII : 1749–1753 гг. – 1830. – 957 с.; Т. XIV : 1754–1757гг. – 1830. – 993 с.; Т. XV : 1758–1762 гг. – 1830. – 1018 с.; Т. XVI : 1762–1765 гг. – 1830. – 1018 с.; Т. XLIII. – Ч. 1. – 1830. – 1209 с.

159. Семилетняя война: материалы о действиях русской армии и флота в 1756–1762 гг. / под ред. Н.М. Коробкова. – М. : Военное издательство Вооруженных Сил СССР, 1948. – 916 с.

160. Сенатский Архив. – СПб. : Сенатская типография, 1897–1909. – Т. 8. – 1897. – 780 с.; Т. 9. – 1901. – 750 с.; Т. 10. – 1903. – 640 с.; Т. 11. – 1904. – 484 с.; Т. 12. – 1907. – 706 с.; Т. 13. – 1909. – 615 с.

161. Скальковский А. Несколько документов к истории гайдаматчины / А. Скальковский // Киевская старина. – Т. 13. – № 9–12. – 1885. – С. 281–306.

162. Швидько Г.К. Документи канцелярії Новоросійської губернії до історії Запорізької Січі напередодні її ліквідації // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету : Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип. 3. – 1998. – С. 30–35.

163. Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских казаков / Д.И. Эварницкий. – СПб. : Тип. И.Н. Скороходова, 1888. – Т. I. – 248 с.

164. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков / Д.И. Эварницкий. – Владимир : Типо-литография Губернского правления, 1903. – Т. II. – 2108 с.

165. Ястребов В. Архив крепости Святой Елизаветы / В. Ястребов // ЗООИД. – 1889. – Т. 15. – С. 548–593.

166. Lalic S. Arhivska grada o našoj zemlji u arhivima I drugim ustanovama SSSR / Sredoje Lalic. – Lajednica arhiva vojvodine, Sremski Karlovci, 1972. – 162 strame.

III. МОНОГРАФІЇ І СТАТТІ

167. Архимандрит Арсений. Софроний Добрашевич, архимандрит Новой Сербии / Архимандрит Арсений // Киевская старина. – Т. 10. – № 9–12. – 1884. – С. 278–304.

168. Багалій Д.І. Історія Слобідської України / Д.І. Багалій. – Харків : Основа, 1991. – 256 с.

169. Бачинська О.А. Дунайське козацьке військо. 1828–1868 рр. (До 170-річчя заснування) / О.А. Бачинська. – Одеса : Астропринт, 1998. – 232 с.

170. Бачинський А.Д. Задунайська Січ / А.Д. Бачинський. – Одеса : Інститут археології НАН України, 1998. – 390 с.

171. Бодров Ю.І. Уманський козацький полк в добу Руїни / Ю.І. Бодров. – К. : Науковий світ, 1999. – 45 с.

172. Бойко А.В. Постаті Південної України / А.В. Бойко // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету : Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип. 4 (5). – 1999. – С. 267–268.

173. Весь Елисаветград. – Елисаветград : Гор. типография, 1911. – 187 с.

174. Гавриил [Розанов Василий Федорович]. Историко-хронологическое описание церквей епархии Херсонской и Таврической / Гавриил архимандрит Херсонский и Таврический // ЗООИД. – Т. 2. – 1850. – С. 140–211.

175. Гавриил [Розанов Василий Федорович]. Отрывок повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый / Гавриил архиепископ Тверской и Кашинский // ЗООИД. – Т. 3. – 1853. – С. 79–130.

176. Гавриил [Розанов Василий Федорович]. Очерк повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый / Г. А. Т. и К. – Тверь : Типография Губерн. Правления. – 1857. – 112 с.

177. Голобуцкий В. Запорозьке казачтво / Володимир Голобуцкий. – К. : Вища школа, 1994. – 536 с.

178. Голобуцкий В. О. Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.) / В.О. Голобуцкий. – Дніпропетровськ : Січ, 2004. – 421 с.

179. Головинский П. Слободские казачьи полки / П. Головинский. – СПб. : Военная типография, 1864. – 345 с.

180. Ефименко А. История Украинского народа / А. Ефименко. – К. : Лыбидь, 1990. – 512 с.

181. Загоровский Е. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи / Е. Загоровский // ЗООИД. – 1913. – С. 54–74.

182. Загоровский Е. Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII в. / Е. Загоровский // Военно-исторический вестник. – 1912. – Кн. 4. – С. 125–148.

183. Загоровский Е. Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII в. / Е. Загоровский // Военно-исторический вестник. – 1913. – Кн. 1. – С. 63–85.

184. Записки, собранные по повелению императора Павла I, о начале регулярного войска, о ново- и славяно-сербских поселениях, о полках гусарских и о военных школах // Сборник военно-исторических материалов / под ред. А.З. Мышлаевского. – Вып. 16. – СПб. : Военная типография, 1904. – 170 с.

185. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – Т. Кіровоградська область. – 816 с.

186. Історія Українського козацтва: Нариси: У 2-х т. / редкол. В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – Т. 1. – 800 с.
187. История Украинской ССР: в 10 т. / Гл. ред. Ю.Ю. Кондуфор и др. – К. : Наукова думка, 1983. – Т.3. – 435 с.
188. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858) / В.М. Кабузан. – М. : Наука, 1976. – 307 с.
189. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове: Оповідання / А. Кащенко. – Дніпропетровськ : Січ, 1991. – 494 с.
190. Колінгвуд Р.Дж. Ідея історії: 3 лекціями 1926–1928 рр. / Р.Дж. Колінгвуд. – К. : Основи, 1996. – 615 с.
191. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Білоцерківський полк / В. Кривошея. – К. : Видавничий дім “Стилос” 2002. – 203 с.
192. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Канівський полк / В. Кривошея. – К. : Видавничий дім “Стилос”, 2006. – 220 с.
193. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків / В. Кривошея – К. : Видавничий дім “Стилос”, 2004. – 391 с.
194. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк / В. Кривошея. – К. : Видавничий дім “Стилос”, 2005. – 183 с.
195. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России / Ф. Ласковский. – Ч. III. – СПб. : в типографии Императорской академии наук, 1865. – 453 с.
196. Миллер Г.Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах / Г.Ф. Миллер. – М. : Городская типография, 1846. – 154 с.
197. Олейник А.Л. Количество и типология запорожских зимовников во времена Новой Сечи / А.Л. Олейник // Запорожская старина. – Вып. 4. – 2007. – С. 122–138.

198. Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда / А.Н. Пашутин. – Елисаветград : Лито-типография Кр. Шполинских, 1897. – 157 с.
199. Пивовар А.В. Нова Сербія і Слобідське козаچه поселення на картографічних зображеннях другої половини 50-х – початку 60-х років XVIII століття / А.В. Пивовар // Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття – К. : Академперіодика, 2003 – С. 290 – 302.
200. Пірко В.О. Заселення Степової України в XVI – XVIII столітті / Василь Пірко. – Донецьк : Український Культурологічний Центр, 1998. – 124 с.
201. Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI – XVIII столітті / Василь Пірко. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2004. – 224 с.
202. Покровский И.М. Русские епархии в XVI–XIX вв., их открытие, состав и пределы. Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования / И.М. Покровский. – Казань : Центральная типография, 1913. – Т. 2. (XVIII век). – 813 с.
203. Полонська-Василенко Н. До історії першої Новоросійської губернії (1764–1776 рр.) / Наталія Полонська-Василенко // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Т. 2. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1965. – С. 40–56.
204. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в першій пол. XVIII ст. / Наталія Полонська-Василенко. – Ч. 1. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1960. – 221 с.
205. Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запоріжжя / Н. Полонська-Василенко // Записи історично-філологічного відділу ВУАН. – Т.9. – К., 1926. – С. 278–399.
206. Полонская-Василенко Н.Д. Из истории Южной Украины в XVIII в. Заселение Новороссийской губернии (1764–1775) / Н. Полонська-Василенко // Исторические записки. – № 13. – 1942. – С. 130–174.

207. Посулько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії : Запорізька спадщина / О.М. Посулько. – Вип. 8. – Запоріжжя: Тандем–У, 1998. – 79 с.
208. Посулько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії / О.М. Посулько // Канцелярія Новосербського корпусу (1754–1764 рр.) – Запоріжжя, 2005. – С. 43–96.
209. Посулько О. Матеріали архівосховищ України до історії Сербської колонізації середини 18 ст. / Ольга Посулько // Межнародни научни скуп “Сеоба Срба у Руско царство половином 18 века” (Нови Сад, 7–9 маја 2003) / Нови Сад : Српско-українсько друштво; Архив Воєводине : Музеј града Новог Сада, 2005. – С. 461–472.
210. Розсоха Л. Миргородський Полк Українського Козацтва / Л. Розсоха. – Кобеляки : Кобеляки, 2004. – 424 с.
211. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А.О. Скальковський. – Дніпропетровськ : Січ, 1994. – 678 с.
212. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А. Скальковский. – Ч. 1. – Одесса : Типография Л. Нитче, 1850. – 368 с.
213. Скальковский А. Хронологическое обозрение Новороссийского края (1731–1823 гг.) / А. Скальковский. – Т. I. (1731–1794 гг.) – Одесса : Гор. тип., 1836. – 289 с.
214. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. / А.Г. Слюсарский. – Харьков : Книжное издание, 1964. – 460 с.
215. Соколов К. Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде / К. Соколов // ЗООИД – Т. 2. – 1848. – С. 386–395.
216. Сосса Р.І. Картографування території України: історія, перспективи, наукові основи / Ростислав Сосса. – К. : Наук. думка, 2005. – 292 с.
217. Сусликов В.Е. Российское законодательство относительно ограничения территории Вольностей Новой Сечи (1734–1775 гг.) /

В.Е. Сусликов // Запорожская старина. – Вып. 4. – Киев ; Запорожье, 2007. – С. 269–272.

218. Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века / В.И. Тимофеенко. – К. : Наукова думка, 1984. – 219 с.

219. Тищенко М. Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю, в зв'язку з зовнішньою торгівлею України в XVIII віці / М. Тищенко // Історико-географічний збірник. – Т. 4. – 1931. – С. 37–107.

220. Ткаченко М. Утворення Нової Сербії на запорізьких землях у 1752 році / М. Ткаченко // Україна. – 1926. – Кн.17. – № 2–3. – С. 146–159.

221. Українське козацтво: Мала енциклопедія / Ф.Г. Турченко, С.Р. Лях, С.Ф. Плецький, І.Б. Гирич, Я.Р. Шашкевич і ін. – Київ : Генеза; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. – 568 с.

222. Маринич О.М. Фізична географія України. Підручник / О.М. Маринич, П.Г. Шищенко. – К. : Т-во “Знання”, КОО, 2006. – 511 с.

223. Маслійчук В.Л. Політика російського уряду щодо слобідського козацтва у XVIII ст. / В.Л. Маслійчук // Історія Українського козацтва: Нариси: У 2-х т. / редкол. В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – Т. 1. – С. 653–688.

224. Мільчев В.І. Запорожці поза межами Запорізьких Вольностей / В.І. Мільчев // Історія Українського козацтва: Нариси: У 2-х т. / редкол. В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – Т. 1. – С. 618–630.

225. Феодосий Макаревский. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии / Феодосий Макаревский. – Днепропетровск : ВАТ “Дніпрокнига”. – 2000. – 1080 с.

226. Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России / сост. П. Кеппен. – СПб., 1861. – 510 с.

227. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина и Лизаветчина) / Сергій Шамрай // Записи історично-філологічного відділу ВУАН. – 1929. – Кн. XXIV. – С. 207–302.
228. Швайба Н.И. Борьба запорожцев за свои земли периода Новой Сечи в работах Н.Д. Полонской-Василенко / Н.И. Швайба // Запорожская старина. – Вып. 4. – Киев ; Запорожье, 2007. – С. 392–401.
229. Шевченко С. Кіровоградщина – козацький край / С. Шевченко. – Кіровоград: Кіровоградське державне видавництво, 2001. – 35 с.
230. Шмидт А. Материалы для географии и статистики Росси, собранные офицерами генерельного штаба. Херсонская губерния / А. Шмидт. – СПб. : в типографии Калиновского, 1863. – Ч. 1. – 603 с.
231. Шиян Р.І. Чорноморське військо вірних козаків в останній чверті XVIII ст. / Р.І. Шиян. – Запоріжжя : Б. в., 1996. – 26 с.
232. Эварницкий Д.И. Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края / Д.И. Эварницкий. – СПб. : в типографии Калиновского, 1889. – 195 с.
233. Яворницький Д.І. Вольності запорозьких козаків / Д.І. Яворницький. – Дніпропетровськ : Січ, 2002. – 435 с.
234. Яворницький Д.І. До історії Степової України / Д.І. Яворницький. – Дніпропетровськ : “Січ”. – 2004. – 443 с.
235. Яворницкий Д.І. Історія запорозьких козаків / Д.І. Яворницький. – Т.1. – Львів : “Світ”, 1990. – 577 с.
236. Ястребов В. Греки в Елисаветграде. 1754–1777 гг. / В. Ястребов // Киевская старина. – Т.8. – 1884. – № 4. – С. 673–684.
237. Костић М. Нова Србија и Славеносрбија / Мита Костић. – Нови Сад : Српско-украјинско друштво, 2002. – 192 стр.
238. Церовић Љ. Срби у Украјини / Церовић Љубивоје – Нови Сад : Српско-украјинско друштво, 2002. – 416 с.

239. Лалић С. Срби – штаб-офицери и генерали у Руској војсци у XVIII веку / Средоје Лалић // Канцелярія Новосербського корпусу (1754–1764 рр.) – Запоріжжя, 2005. – С. 97–111.

IV. ДИСЕРТАЦІЇ ТА АТОРЕФЕРАТИ

240. Бодров Ю.І. Уманське козацтво в українському визвольному русі (середина XVII – початок XVIII ст.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бодров Юрій Іванович ; Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2001. – 14 с.

241. Іваненко А.О. Переяславський козацький полк у військовій та суспільно-політичній системі України (20-ті рр. XVII – кінець XVIII ст.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Іваненко Анатолій Олександрович ; Національна академія оборони України. – К., 2003. – 18 с.

242. Іваненко А.О. Переяславський козацький полк у військовій та суспільно-політичній системі України (20-ті рр. XVII – кінець XVIII ст.) : дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Іваненко Анатолій Олександрович ; Національна академія оборони України. – К., 2003. – 218 с.

243. Кривошея І.І. Козацька старшина Переяславського полку (1648–1782) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кривошея Ірина Іванівна ; Київський університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 1998. – 14 с.

244. Маслійчук В.Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Маслійчук Володимир Леонтійович ; Харківський національний університет імені В.Н. Карабіна. – Харків, 2001. – 19 с.

245. Мільчев В.І. Болгарське населення Південної України у XVIII ст. : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Мільчев Володимир Іванович ; Запорізький державний ун-т. – Запоріжжя, 2003. – 217 с.

246. Посулько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії (1751–1764 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Посулько Ольга Миколаївна ; Дніпропетровський державний ун-т. – Дніпропетровськ, 1997. – 212 с.

247. Степенькін С.Ю. Корсунський полк у XVII – на початку XVIII ст. : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Степенькін Станіслав Юрійович ; Дніпропетровський національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2004. – 16 с.

248. Степенькін С.Ю. Корсунський полк у XVII – на початку XVIII ст. : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Степенькін Станіслав Юрійович ; Національний гірничий ун-т. – Дніпропетровськ, 2003. – 178 с.